

3(31) шығарылым

шілде — тамыз — қыркүйек

Жылына 4 рет шығады

Тарих, филология, педагогика, экономика, жаратылыстану және информатика

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Д.А. Усанов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Е.А.Александрова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Д.А.Аманжолова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі
Н.Е.Бекмаханова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институты
Ә.Қ.Мұқтар	тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.К. Бисимәлиева	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.С. Қыдыршаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Р.Д.Урунова	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Шығаруға жауапты: А.Ә.Кожевникова

ISBN 9965-553-82-3

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2008.

Выпуск 3(31)

июль — август — сентябрь

Жылына 4 рет шығады

Исторические, филологические, педагогические, экономические, естественные и информационные

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.

доктор физико-математических наук,
Член-кор. Академии наук РФ,

Усанов Д.А.

Новосибирский государственный университет;
доктор физико-математических наук, профессор,
Саратовский государственный университет
им. Чернышевского;

Александрова Е.А.

доктор педагогических наук, профессор, Саратовский
государственный университет им. Чернышевского;

Аманжолова Д.А.

доктор исторических наук, профессор, МГУ сервиса

Бекмаханова Н.Е.

доктор исторических наук, профессор,
Институт Российской истории РАН;

Мухтар А.К.

доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ;

Бисималиева М.К.

доктор филологических наук, ЗКГУ;

Дарбаева Т.Е.

доктор биологических наук, ЗКГУ;

Джубатырова С.С.

доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ;

Кыдыршаев А.С.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Муханбетжанова А.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Урунова Р.Д.

доктор филологических наук, ЗКГУ;

Сабыр М.

доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере
образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации
основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и
педагогическим наукам.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2008.

УДК 37.01: 378.18

Даришева Т.М.,
к.п.н., ЗКГУ им.М.Утемисова

РОЛЬ КУРАТОРА-НАСТАВНИКА В СИСТЕМЕ ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Проблемы студенческой молодежи многоаспектны и многоуровневые. Главным требованием в подготовке кадров является их соответствие международным стандартам образования, как в плане профессионализма, так и гармоничного развития личности в целом. Система воспитания, которая сложилась в университете, способствует становлению истинных граждан, патриотов своего отечества.

Сегодня на рынке труда, при приеме на работу, работодатели придают особое значение наличию у выпускников вуза дополнительного образования: знание специалистом иностранных языков, владение компьютером, наличие менеджерских качеств. Это, в свою очередь, предполагает корректировки образовательного процесса, применение инновационных методов обучения, использование новых информационных технологий. Задачей вуза является подготовка специалистов новой формации, обладающих фундаментальными знаниями, лидерскими и управленческими качествами, инициативных, умеющих работать в команде. В университете функционирует институт кураторов студенческих групп, цель деятельности которых помочь студентам адаптироваться к требованиям системы высшего образования, ознакомиться с правами и обязанностями, традициями.

П.П.Блонский писал: «Воспитание немыслимо вне жизни, как горение без кислорода».

Для достижения целей по воспитанию, куратору группы необходимо участвовать во всех направлениях воспитательного процесса: умственном, нравственном, трудовом, физическом, эстетическом воспитании, а также гражданском, правовом, экологическом. Успех воспитательной работы куратора зависит от качественного планирования, руководства и научно-обоснованного подхода к процессу. Поступив в вуз, первокурсники оказываются в новых, непривычных для себя условиях. Если школа все время их опекала, то в вузе каждый сам должен себя организовывать, у студента возникают вопросы, появляются нестандартные ситуации, выход из которого невозможен без помощи куратора. Куратор становится консультантом в организации учебы, в планировании самостоятельной работы, в составлении учебных графиков. Конечно, куратор не копия классного руководителя. Куратор, как любой другой преподаватель-предметник, должен быть профессиональным специалистом, способным заинтересовать студентов и передать им максимум своих знаний. Д.И.Писарев заметил: «В воспитании все дело в том, кто воспитатель». Эффективность деятельности куратора зависит, в первую очередь, от личности самого воспитателя, от его личностных характеристик, определяющих его стиль отношений с воспитанниками, систему педагогических приемов, способов его взаимодействия с учащимися, от уровня его педагогической культуры, знания и понимания им основных социально-психологических особенностей коллектива. Для оптимизации работы со студенческой группой куратор разрабатывает план, в котором ставятся цель, задачи, способы и формы воспитательной деятельности, модель плана состоит из разделов: сведения о студентах, организационно-воспитательная работа, учебно-воспитательная работа. В течение своей работы куратор ведет дневник воспитательной работы, где фиксируются результаты успеваемости, посещаемости, вовлечения в воспитательный процесс, проекты по воспитанию студентов. Задача воспитания в вузе – разбудить внутренние силы каждого студента и направить их на

самовоспитание и самореализацию. В школе мировоззрение школьника только формируется, в вузе необходимо скорректировать сформированную систему ценностей, именно в это время завершается процесс развития духовной и эмоциональной сферы личности человека, вырабатывается культура чувств и культура мышления.

В вузе на первый план выдвигается задача воспитания - формирование устойчивых учебно-познавательных интересов. Оно ориентировано на развитие интеллектуальных способностей человека, интереса к познанию. Общая культура специалиста является базой его постоянного профессионального роста и совершенствования.

В своей деятельности куратор выполняет ряд функций: аналитическую, организационно-координирующую, коммуникативную.

Аналитическая функция куратора заключается в изучении и анализе взаимоотношений студентов в группе, учете их индивидуальных особенностей студентов, уровня их воспитанности и успеваемости.

Организационно-координирующая функция включает в себя организацию культурно-массовых мероприятий, проведение психологических тренингов, индивидуальных бесед со студентами.

Коммуникативная функция состоит в содействии адаптации поступившего студента к жизни вуза, в формировании позитивных взаимоотношений между студентами, в формировании оптимальных отношений в системе «студент-преподаватель».

Основными критериями нравственности воспитуемого являются его нравственные убеждения, моральные принципы, ценностные ориентации. Куратор в своей практике может применить методы: убеждение, личный пример, совет, пожелание. Нравственное развитие личности молодого человека – это итог социально-гражданского созревания, на которое оказывает решающее влияние среда. В духовно-нравственном воспитании большая роль принадлежит традициям. В нашем университете сформировались свои традиции: «Посвящение в студенты», «Студенческая весна»,

КВН, интеллектуальные игры, дебатные турниры, которые приобщают молодежь к выработке своих позиций и формируют духовно-нравственные качества. Нравственное воспитание предполагает пропаганду норм, правил и принципов социального поведения, вовлечение воспитуемого в реальные отношения, наполненные нравственным смыслом и значением.

Значимым для трудового воспитания является развитие добросовестного, ответственного и творческого отношения к разным видам трудовой деятельности: участие в отряде «Жасыл ел», в студенческих строительных отрядах, ремонте учебных корпусов, студенческих общежитий, в акциях по облагораживанию территории вуза, города. Воспитывая в студентах трудолюбие в процессе обучения, мы формируем активную гражданскую позицию.

Целью эстетического воспитания является развитие эстетического отношения к действительности. Это предполагает посещение студентами под руководством куратора художественных выставок, театров, музеев, концертов с последующим обменом впечатлениями; организации встреч с представителями творческой интеллигенции: учеными, деятелями культуры и искусства. Систематически обращаясь к памятникам искусства, изучая творчество великих мастеров, можно развить свои эстетические вкусы. Все это способствует развитию у студентов чувство прекрасного, помогает раскрыть их скрытые потенциалы. Среди студентов университета есть победители престижных соревнований, фестивалей, конкурсов, проводимых как в Казахстане, так и за рубежом. Немаловажным является проведение университетских мероприятий, турниров, конкурсов для выявления талантливой студенческой молодежи.

Немаловажным в развитии физического воспитания студентов является своевременное информирование студентов курируемой группы о работе спортивных секций, о видах соревнований, проводимых в университете. Одним из основных направлений в работе с молодежью является формирование правильного отношения к своему здоровью и соблюдение здорового образа жизни. Ученые считают, что студенческом возрасте возможно положительное воздействие различных

форм и средств двигательной активности студентов на их культуру, формирование личности, подготовку к профессиональной деятельности.

Патриотическое воспитание предполагает формирование у студентов ответственного отношения к семье, к окружающим, к работе, к собственным поступкам, к родной земле. Необходимо студентов знакомить с историей Отечества: организовать совместно со студентами встречи с ветеранами войны и труда, с личностями вуза, города; на примере исторических личностей воспитать у молодежи чувство гордости за свою страну. Воспитание историей Отечества – важнейший фактор воспитания патриотического сознания и чувств. Особенно ярко любовь к Родине, самоотверженная преданность ей проявились в тяжелых испытаниях, борьбе за ее независимость. Современное поколение должно знать о всенародном подвиге в Великой Отечественной войне 1941-1945гг. Использование государственных символов в патриотическом воспитании студентов – важная составляющая воспитания патриотизма и гражданственности молодежи, сохранения преемственности поколений и укрепления социального единства общества. По инициативе студентов университета, при поддержке ректора университета, академика Рысбекова Т.З. создана студенческая Ассамблея народов Казахстана. Создание студенческой Ассамблеи – яркий пример дружбы представителей разных национальностей, объединенных в вузе.

Правовое воспитание предполагает знание студентами своих прав и обязанностей, сюда входит: работа правового всеобуча, формирование у молодежи уважительного отношения к праву. Методами правового воспитания признаются убеждение, принуждение, поощрение и правовое просвещение.

В бережном отношении к природе и ресурсам заключается экологическое воспитание студентов. Студенты университета ежегодно принимают участие в реализации программы «Жасыл ел», представляется возможность своими руками взрастить часть зеленого покрова страны. Чтобы научить студентов экологически мыслить, необходимо широко привлекать студентов к научно-исследовательской работе, способствовать

глубокому осмыслению законов экологии, воспитать бережное отношение к окружающей среде.

Таким образом, предложенные направления не существуют обособленно, они тесно переплетаются друг с другом, и могут служить для организации воспитания и обучения успешного специалиста. В педагогической теории существуют многообразные формы воспитания, которые позволяют получить положительные результаты в организации учебно-воспитательной работы в вузе. Практика показывает, что существуют универсальные пути решения молодежных проблем. Важную роль играют студенческие общественные организации университета МОО Дебатный центр «Ақиқат»; МОО «Союз студентов ЗКГУ»; МОО «Жас экономист»; «Профсоюз ЗКГУ»; Студенческое самоуправление. Сегодня они представляют интересы студентов в Ученом Совете университета, участвуют в разработке молодежных программ, ведут научно-исследовательские работы, проводят мероприятия, способствующие активизации гражданской ответственности представителей молодежного поколения. Практика показала, что когда студенты сами управляют коллективом, то они могут квалифицированно решать многие вопросы, касающиеся организации учебного процесса, воспитательной работы вуза, быта, досуга студентов.

Студент формируется как гражданин своего общества благодаря воспитательному потенциалу образовательной среды вуза. Несомненно, от культуры специалистов, которых мы сегодня готовим, их нравственности, зависит уровень благополучия и процветания общества в целом.

Одной из главных задач педагогического коллектива является обеспечение качества подготовки специалистов, формирование гармонично-развитой личности, истинных граждан своего Отечества, которые обеспечат конкурентоспособность Казахстана на международной арене.

Французский писатель А.Сент-Экзюпери подчеркивал, что воспитание имеет приоритет над образованием. Создает человека воспитание. В конечном итоге облик, личность любого человека отражается в его поступках, в его поведении. Таким образом, трудно переоценить значение воспитательного

аспекта по формированию личности специалиста, способного успешно решать профессиональные задачи в процессе трудовой деятельности.

* * *

The article “The role of tutor-teacher in a system of students’ upbringing” includes systematic instructions in tutor’s work with student youth. The following ways of author promote in improvement of upbringing’s activity of a teacher at the higher educational institution. This work will be a concrete contribution to the rendering of systematic help to a beginner tutor-teacher.

* * *

«Студенттерді тәрбиелеу жүйесіндегі куратор-тәрбиешінің рөлі» тақырыбындағы мақала кураторлардың студент-жастармен жұмыс жасауына әдістемелік-нұсқалық мазмұнда берілген. Аталмыш мақалада автордың нұсқаулығымен көрсетілген жолдар арқылы ЖОО-дағы педагог-мамандардың тәрбиелік қызметінің жақсаруына нәтижелі септігін тигізеді. Ұсынылған жұмыс куратор-тәрбиеші қызметін жаңа бастағалы тұрған маманға нақты әдістемелік көмек ретінде қомақты үлесін қоса алады.

УДК 339.9(574): 316.324

Мерғалиева Л.И.,
к.э.н., ст.преподаватель
ЗКГУ им.М.Утемисова

МЕСТО И РОЛЬ КАЗАХСТАНА В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Действие глобальных факторов связано с формированием функций страны в глобальной экономике. Экономика Казахстана наиболее сильно включена в глобализацию, быстро растет добыча нефти и создаются коммуникации по ее доставке на мировые рынки. Средства, поступающие от реализации углеводородов, направляются на развитие других отраслей экономики, обеспечивая ее структурную модернизацию.

Казахстан помимо нефти и газа выступает на мировом рынке крупным поставщиком черных и цветных металлов.

Казахстан, обладая большими запасами энергетических ресурсов, ценных природных ископаемых, имея большую территорию и стратегическое геополитическое положение, занял определенное место в мировой экономике. В частности, Казахстан пошел по пути либерализации экономики и привлечения в страну иностранных инвестиций, одновременно внедряя в национальную политическую систему демократические институты.

Н. Назарбаев из послания Новый Казахстан в Новом веке: «Нам нужно иметь программу-минимум и программу-максимум по поиску и освоению реальных казахстанских «ниш» в системе мирового хозяйства, участию в крупных передовых проектах с зарубежными партнёрами, а также - всесторонней и ответственной поддержки участников нашей экономики, в том числе, через оказание им качественных инфраструктурных услуг. При этом основное внимание надо сосредоточить на рынках России, Китая, Центральной Азии, Каспийского и Черноморского регионов. Мы можем превратить Казахстан в «региональный локомотив» экономического развития – а таковым он уже во многом является, - и сделать его успешным «игроком» мировой экономики»¹.

Поэтому предпринимается ряд шагов к региональной интеграции стран, близлежащих к Казахстану. Причем Казахстан сам выступает инициатором подобных коопераций. Но, как известно, ни один из региональных постсоветских проектов пока не дал заметных экономических эффектов. Деятельность таких группировок как ТРАСЕКА и ОЦАС в последние годы оказалась практически заморожена.² Более заметна деятельность ЕврАзЭС, но и она пока не способна заметно содействовать экономическому развитию стран-участниц. Все страны региона участвуют в Организации экономического сотрудничества (ЭКО)³ и сейчас делаются

---

¹ Новый Казахстан в новом мире Послание ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НУРСУЛТАНА НАЗАРБАЕВА НАРОДУ КАЗАХСТАНА

² Подробнее о деятельности ЕврАзЭС и ОЦАС смотри в сборнике “Экономическое пространство ЕврАзЭС: факторы и пределы интеграции” в серии “Проблемы постсоветских стран” № 6, ИМЭПИ РАН, М., 2004 г.

³ в ней помимо стран Центральной Азии участвуют Афганистан, Иран, Пакистан и Турция.

попытки оживить ее деятельность. Одновременно страны Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) наметили в программных документах наполнить ее деятельность экономическим содержанием. Прозвучавшее мнение главы государства Н.А. Назарбаева о создании единого самодостаточного рынка на территории Средней Азии является ответом на вызовы глобализации.

Среди факторов, сдерживающих региональное сотрудничество в Центральной Азии, следует выделить разные модели политической и экономической модернизации. Важным фактором, сдерживающим региональное сотрудничество, является расслоение стран по уровню социально-экономического развития. Среди стран юга только Казахстан и Туркменистан за 1991-2003 гг. смогли увеличить долю в общем ВВП СНГ. Эти же страны улучшили относительный показатель, образуемый путем деления доли в общем ВВП стран СНГ на их долю в населении Содружества (таблица 1).

Таблица 1. Усиление поляризации постсоветских стран в 1991-2003 гг.

Страны	Доля в ВВП Содружества, %		Отношение доли в ВВП к доле в населении СНГ	
	1991	2003	1991	2003
Россия	67,2	76,6	1,28	1,48
Белоруссия	4,1	3,0	1,14	0,86
Молдавия	1,4	0,3	0,93	0,20
Украина	14,5	8,8	0,79	0,52
Азербайджан	1,3	1,3	0,50	0,48
Армения	0,8	0,5	0,62	0,45
Грузия	0,9	0,7	0,47	0,39
Казахстан	4,2	5,3	0,72	1,00
Кыргызстан	0,9	0,3	0,56	0,17
Таджикистан	0,6	0,3	0,32	0,13
Туркменистан	0,7	1,1	0,37	0,69
Узбекистан	3,0	1,8	0,41	0,20

Рассчитано по: 10 лет СНГ. Статистический сборник. 1991-2000. М.; Содружество Независимых государств в 2003 г. Статистический ежегодник. Изд. М., Межгосударственный статкомитет СНГ, 2001, с.7. и 2003 г., с. 13.

В настоящий момент Казахстан является лидером по экономическому развитию, по продвижению демократических реформ в Центральной Азии. В региональном аспекте роль и значение Казахстана является доминирующей. Здесь по всем социально-экономическим показателям Казахстан на первом месте. Кроме этого Казахстан является централизующим звеном в социально-политическом и экономическом взаимодействии. Другая роль Казахстана проявляется в стремлении расширить свое экономическое влияние, осуществляя активную инвестиционную политику в данном регионе.

В свою очередь, развивая мысль о месте Казахстана в мировой экономике необходимо учитывать данный фактор. Когда страна является фактором стабильности и роста в целом регионе, это, бесспорно, повышает ее рейтинг. Комбинация нижеуказанных показателей дает представление о масштабах связей нашей национальной экономики с мировым рынком. Рассмотрим место Казахстана в мировой экономике.

В первую очередь, с точки зрения главы государства Н.Назарбаева, Казахстан должен продвигаться вверх по рейтингу конкурентоспособности. Так, всемирный экономический форум опубликовал рейтинг конкурентоспособных стран мира в 2006 году. Казахстан в нем находится на 61-м месте, немного опережая Узбекистан. Первое место в рейтинге заняли США. За ними следуют Швейцария и Дания. Среди стран, входивших ранее в Советский Союз, лучше всех дела обстоят у Эстонии - она заняла в рейтинге 27-е место. Россия на 58-ом месте. Наименее конкурентоспособными экономиками мира названы африканские Чад, Бурунди и Зимбабве - они заняли места с 129-го по 131-ый.

По площади Казахстан занимает 10 место в мире, по этим показателям приближается к крупнейшим державам мира. У Казахстана, расположенного между Западом и Востоком и вобравшего в себя многое из бытия и духа и того, и другого,

есть, пожалуй, самые широкие возможности межгосударственных связей и взаимодействий. И уместно предположить, что политическая глобализация может иметь для стран Центральной Азии позитивные последствия. Регион может стать геополитическим посредником между Востоком и Западом, Севером и Югом, причем Центральной Азии. Кроме того, необходимо учитывать то обстоятельство, что страны региона не смогут сами справиться со многими угрозами и рисками, которые несет глобализация.

Таблица 2. Рейтинг стран по занимаемой площади.

	страна	площадь (кв.км)
1	<u>Россия</u>	17,075,200
2	<u>Канада</u>	9,984,670
3	Соединенные Штаты	9,826,630
4	Китай	9,596,960
5	Бразилия	8,511,965
6	Австралия	7,686,850
7	Европейский союз	4,324,782
8	Индия	3,287,590
9	Аргентина	2,766,890
10	Казахстан	2,717,300

Источник: Central Intelligent Agency⁴

Наиболее показательный коэффициент – производство валовой продукции на душу населения. Рассчитывается путем деления основного ВВП на количество граждан данной страны. Говоря простым языком, сколько произвел в среднем каждый казахстанец продукции, услуг за один год. Именно этот показатель указывает на реальный экономический потенциал страны на определенную дату. Считается, что уровень экономического развития и уровень жизни населения отражает в первую очередь данный показатель. Понять, какое место занимает Казахстан в мировом производстве не сложно – надо сравнить данный показатель с другими странами. По размерам ВВП на душу населения Казахстан находится на 90 месте среди

⁴ <https://www.cia.gov>

стран всего мира. При этом заметно уступает другим странам почти в несколько раз.

Таблица 3. Рейтинг стран по ВВП на душу населения.

	Country	GDP - per capita (PPP)	Date of Information
1	Люксембург	\$ 71,400	2006 est.
2	Бермуды	\$ 69,900	2004 est.
3	<u>Джерси</u>	\$ 57,000	2005 est.
4	Экватория Гвинея	\$ 50,200	2005 est.
5	ОАЭ	\$ 49,700	2006 est.
6	Норвегия	\$ 46,300	2006 est.
7	<u>Guernsey</u>	\$ 44,600	2005
8	Ирландия	\$ 44,500	2006 est.
9	Каймановы о-ва	\$ 43,800	2004 est.
10	США	\$ 43,800	2006 est.
90	Казахстан	\$ 9,400	2006 est.

Источник: Central Intelligent Agency⁵

Каждая страна имеет резерв в золоте и валюте, в основном в долларах США. Этот показатель – признак благосостояния экономики, чем выше данный показатель, тем выше степень обеспечения правительством своих обязательств. В таблице 4 показано, что многие страны имеют достаточно большое количество золотовалютных запасов. Лидером является Китай, валютные резервы которого достигли 1,5 трлн.долларов США на конец 2007 года, а по данным 2006 года перевалил за 1 триллион. По размерам золотовалютных запасов Казахстан значительно уступает другим странам и занимает 49 место с объемом 19 млрд. долларов США по данным 2006 года. Хотя после Казахстана идут еще 140 государств, резервы которых значительно меньше. Можно представить насколько мизерным представляется резерв отдельных стран, который иногда составляет меньше 10 млн долларов США.

---

⁵ <https://www.cia.gov>

Таблица 4. Рейтинг стран по золотовалютным резервам.

	Страна	Золотовалютные резервы
1	Китай	\$ 1,073,000,000,000
2	Япония	\$ 881,000,000,000
3	Россия	\$ 303,700,000,000
4	Тайвань	\$ 270,800,000,000
5	Юж.Корея	\$ 239,000,000,000
6	Индия	\$ 176,100,000,000
7	Сингапур	\$ 136,300,000,000
8	Гон конг	\$ 133,200,000,000
9	Германия	\$ 111,600,000,000
10	Франция	\$ 98,240,000,000
49	Казахстан	\$ 19,130,000,000

Источник: Central Intelligent Agency

По добыче углеводородов Казахстан занял 21 место в 2005 году по данным *Central Intelligent Agency*. В 2007 году Казахстан нарастил добычу углеводородов почти до 60 млн. тонн в год и в будущем собирается добывать около 150 млн. тонн в год, и заметно поднимется в данном рейтинге.

Таблица 5. Добыча углеводородов по странам.

	Страна	Добыча барр. в день	Дата
1	Мировая	83,000,000	2004 est.
2	Саудовская Аравия	9,475,000	2005 est.
3	Россия	9,400,000	2005 est.
4	США	7,610,000	2005 est.
5	Иран	3,979,000	2005 est.
6	Китай	3,631,000	2005
7	Мексика	3,420,000	2005 est.
8	Норвегия	3,220,000	2005 est.
9	Канада	3,135,000	2004
10	Европейский Союз	3,115,000	2004

11	Венесуэла	3,081,000	2005 est.
12	ОАЭ	2,540,000	2006 est.
13	Нигерия	2,451,000	2005 est.
14	Кувейт	2,418,000	2005 est.
15	Ирак	2,130,000	2006 est.
16	Великобритания	2,075,000	2004 est.
17	Либия	1,720,000	2006 est.
18	Ангола	1,600,000	2005 est.
19	Бразилия	1,590,000	2006 est.
20	Алжир	1,373,000	2005 est.
21	Казахстан	1,300,000	2005 est.

Источник: Central Intelligent Agency

По запасам углеводородов Казахстан входит в первые 20 стран и занимает 18 место по данным *Central Intelligent Agency* на 1 января 2006 года.

Таблица 6. Запасы углеводородов по странам.

	Страна	Запасы
1	Мировые запасы	1,312,000,000,000
2	Саудовская Аравия	264,200,000,000
3	Канада	178,800,000,000
4	Иран	138,400,000,000
5	Ирак	112,500,000,000
6	Кувейт	101,500,000,000
7	ОАЭ	97,800,000,000
8	Венесуэла	78,770,000,000
9	Россия	74,400,000,000
10	Ливия	41,460,000,000
11	Нигерия	36,250,000,000
12	США	21,370,000,000
13	Китай	16,300,000,000
14	Катар	15,200,000,000
15	Алжир	14,560,000,000
16	Мексика	12,510,000,000
17	Бразилия	12,220,000,000
18	Казахстан	9,000,000,000

Источник: Central Intelligent Agency

Очень важный показатель по активности страны на мировом рынке – это размер привлеченных инвестиций из-за рубежа (ввоз капитала) и собственных инвестиций страны зарубеж (вывоз капитала). По инвестициям, которые Казахстан осуществил зарубеж, он находится на 52 месте по результатам на 2006 год, данные подготовило и представило *Central Intelligent Agency*.

Финансовая открытость – это степень международной мобильности капиталов, или, другими словами, степень вовлеченности национальных финансовых рынков в мировую финансовую систему. Финансовую открытость обычно оценивают по показателям валовых потоков капитала.

Таблица 7. Рейтинг стран по количеству зарубежных инвестиций.

	Страна	Инвестиции зарубеж
1	<u>США</u>	2,306,000,000,000.00
2	Великобритания	1,487,000,000,000.00
3	Франция	1,005,000,000,000.00
4	Германия	941,400,000,000.00
5	Гон Конг	689,000,000,000.00
6	Нидерланды	652,300,000,000.00
7	Швейцария	546,600,000,000.00
8	Испания	509,200,000,000.00
9	Бельгия	485,100,000,000.00
10	Япония	459,600,000,000.00
52	Казахстан	2,374,000,000.00

По привлеченным иностранным инвестициям в страну Казахстан на 47 месте на 2006 год по данным *Central Intelligent Agency*.

Таблица 8. Рейтинг стран по количеству привлеченных инвестиций.

	Страна	Инвестиции в страну из-за рубежа
1	США	1,818,000,000,000.00
2	Великобритания	1,135,000,000,000.00
3	ГонКонг	769,100,000,000.00
4	Германия	763,900,000,000.00
5	Китай	699,500,000,000.00
6	Франция	697,400,000,000.00
7	Бельгия	633,500,000,000.00
8	Нидерланды	450,900,000,000.00
9	Испания	439,400,000,000.00
10	Канада	398,400,000,000.00
47	Казахстан	29,820,000,000.00

Внешнеторговая открытость – это степень участия страны в мировой торговле и международном разделении труда. В качестве количественных индикаторов внешнеторговой открытости традиционно используются значения экспортной, импортной и внешнеторговой квоты, которые исчисляются соответственно как отношения стоимости товарного экспорта, импорта или внешнеторгового оборота к ВВП.

В 50-60-е гг. к числу открытых относили страны с величиной внешнеторговой квоты более 10%. К концу 90-х гг. этот критерий заметно вырос: страны с высокой степенью открытости имеют внешнеторговую квоту, превышающую 45%. Низкую степень открытости имеют те страны, у которых этот показатель менее 27%.

Таблица 9. Показатели внешнеторговой открытости.

Страна	Экспортная квота	Импортная квота	Внешнеторговая квота
Австралия	..	..	31
Бельгия	82	80	172
Бразилия	17	13	25
Венгрия	..	..	109
Германия	36	32	56
Египет	22	24	21
Казахстан	50	44	71
Канада	..	..	60
Корея	38	36	62
Маврикий	60	57	83
Россия	32	21	48
Словакия	78	80	137
США*	10	14	18
Таиланд	66	59	109
Танзания	18	27	33
Франция	26	25	44
Чехия	63	65	111
Эстония	75	83	149
Япония	12	10	20

* данные за 2002 г.

Источник: World Development Indicators database⁶

Как мы видим, Казахстан уже в 2002 году по степени открытости превзошел многие страны с рыночной экономикой. В свою очередь было замечено, не всегда уровень открытости экономики соответствует степени экономического благосостояния. Открытость границ, снижение торговых барьеров, снятие ряда пошлин и ограничений делают экономику очень уязвимой к угрозам глобальных кризисов. Если сравнивать показатели внешнеторговой и экспортной квот различных стран мира, то эти выводы легко подтверждаются.

Казахстан находится сейчас в таком положении, когда внешнеторговая открытость идет ему не на пользу. Вспомним

⁶ <http://devdata.worldbank.org/data-query>.

кризис с зерновыми культурами в 2007 году, который отразился на показателях инфляции и вызвал резкий скачок цен внутри страны. Ведущие торговые державы, как США, Япония, Германия и Россия имеют достаточно скромные показатели внешнеторговой открытости. Можно с уверенностью сказать, что уровень открытости экономики Казахстана достаточно высок. Достаточно высок он по отношению к иностранным инвестициям, ввозу, вывозу капитала, трудовой миграции. В заключении можно сказать, что Казахстан в своем развитии находится где-то на середине пути, по вышеуказанным показателям это неплохой результат. Сырьевая составляющая, безусловно, является главной для экономики Казахстана, которая глобализуется быстрыми темпами.

С одной стороны считается, что каждая страна должна занять свою нишу в мировой экономике. С другой стороны, у многих стран нет ярко выраженной ниши в глобальной экономике. Мы можем выделить страны, специализирующиеся на экспорте энергетических ресурсов, стран-инвесторов капитала, стран-экспортеров готовой высокотехнологичной продукции и т.д. Но строго «разделения труда», строгой специализации в мировой экономике среди стран не наблюдается.

В настоящее время ни одна страна из СНГ, став объектом глобальной экономики ведущих стран мира, не смогла эффективно войти в глобальную экономику. Даже Россия, оставаясь сравнительно самостоятельным «игроком» в мировой политике, по характеру глобализации своей экономики явно не относится к числу тех государств, которые определяют мировую экономическую динамику.

В условиях глобализации каждая страна стремится построить свою независимую от внешних и внутренних угроз экономику. В то же время из-за экономической слабости, упрощения национальных экономических структур, открытия экономических границ государства, произошедших за годы суверенного существования, государства стремятся эффективно использовать свой экономический потенциал. Большинство государств довольно сильно расходятся в своих ориентирах, стратегиях, моделях модернизации, институциональных

основах экономики и государственного устройства. В этом проявляется желание каждой страны идти своим путем и занять свое исключительное место в глобальной экономике.

* * *

Қазақстанның экономикасы мұнай-газ, қара және түрлі түсті металды әлемдік нарыққа шығару арқылы қарқынды дамып келеді. Жалпы алғанда Қазақстан елімізге шетел инвестициясын тарту арқылы әлем бойынша 47-орынды, шетелге шығару бойынша 52-тізімнен табылып, либералды үрдіспен дамып келеді. Елбасы жолдауында ел экономикасының өрлеуіне қатысушыларды жан-жақты қолдауға баса көңіл бөлінген. Қазақстан орталық азияның экономикалық нарығында басты рөл атқару керектігіне тоқталып өткен. Көршілес елдермен скерлік қатынастарды мекем орнатудағы басты кедергі-елдердің экономикалық-әлеуметтік даму деңгей бойынша бөліну. Әлемдік бәсекелестікке қабілетті елдердің тізімінде Қазақстан 61-орында, жер аумағының көлемділігі бойынша 10-орында, алтын және валюта қоры бойынша 49-орында тұр. Жақандандыру жағдайында әр мемлекет ішкі және сыртқы қауіптерден тәуелсіз өз экономикасын құруға талпынады. Солардың ішінде Қазақстан жақын болашақта ең басты орынды иемденері сөзсіз.

* * *

Каждое государство, в зависимости от своего социально-экономического развития, вносит ту или иную лепту в мировую экономику. На мировом экономическом пространстве в лидерстве по показателям ВВП на душу населения, по количеству инвестиций, по степени открытости экономики, по индексу конкурентоспособности закрепились США, Япония, Европейский Союз. На что может рассчитывать Казахстан? Какое место уготовано ему в мировом экономическом соревновании? Эти интересные вопросы задает и получает на них ответы автор статьи.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 94 (574): 070

Б.С.Боранбаева,

Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының
аға оқытушысы

ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ «ҚАЗАҚСТАН» ГАЗЕТІНДЕ КӨТЕРГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі демократиялық қоғамда «төртінші билік» атауына ие болған қазақ баспасөзінің тарихына көз жіберсек, XIX ғасырдың II жартысынан бастау алады екен. Ғалым Қ.Атабаев ұлттық мерзімді басылымдар тарихы жөнінде: «Егер большевиктер диктатурасында дүниеге келген қазақ тіліндегі газет-журналдардың тарихына көз салсақ, онда олардың үш түрлі тарихи жағдайда жарыққа шыққандығын байқауға болады. Мысалы, алғашқы қазақ тілінде шыққан газеттер «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» арнаулы мақсатпен, патша өкіметінің қолдауы арқылы шықса, 1907 жыл мен 1917 жылдың ақпан аралығындағы шыққан газеттер мен «Айқап» журналы қазақ зиялыларының ұзақ жылдарға созылған, саналы іс-әрекеттерінің арқасында, патша өкіметінің жергілікті жерлердегі әкімшілік органдарының ресми рұқсатынан соң ғана дүниеге келіп, солардың қатаң бақылауымен шығып тұрған», - деп тұжырым жасайды.

Патша үкіметі бұратана халықтардың сезімі мен санасына ықпал жасайтын, ұлттық мүддені көздейтін басылымдардың таралуына тиым салып, оны тікелей қатаң бақылауына ұстап отырды.

Дегенмен қазақ зиялылары 1905-1907 жылдардағы орыс төңкерісінен кейін бейресми ұлттық басылымдарды шығару жалпы ұлттық қажеттілік екен айқын сезіне бастады.

1905-1907 жылдардағы орыс төңкерісінен кейін ұлттық мәні бар саяси-әлеуметтік және мәдени мәселелерді көтеріп, шешуде мерзімді баспасөздің атқарар қызметінің маңыздылығын қазақ зиялылары жақсы түсінді. Сондықтан да олар шын мәніндегі жалпы ұлттық газет шығару ісіне көп күш жұмсады.

Осылайша мән-мағынасы ұлттық қажеттілікпен айқындалған, мерзімді басылымдар 1911 жылдан шыға бастады. Олар: патша өкіметінің тұсында шыққан «Қазақстан», «Қазақ», «Алаш» газеттері мен «Айқап» журналы. Қазақ қоғамы демократияшыл жұртшылығының ұлттық баспасөз ұйымын құру жөніндегі ынтасы күшейе берді.

Ғұмар Қараш озық ойлы қазақ зиялыларымен бірлесе отырып, 1911-1913 жылдар аралығында жалпыұлттық демократиялық және ағартушылық – реформаторлық, кейде революциялық бағыт ұстаған «Қазақстан» газетін шығаруды қолға алады.

Бұл басылымның ресми редакторы Елеусін Бұйрин болғанымен, материалдарды баспаға әзірлеп, сараптаушы ұйымдастырушы Ғұмар Қараштың өзі болғандығын тарихи деректер дәлелдеп отыр.

Газет «кәсіпкерлік пен ғылымды үйрету» ізгі мақсат деп санады. Белгілі ғалым Ү.Субханбердинаның пайымдауынша, газет прогресшіл – демократияшыл түсінікте болып, отандастарын орыстың озық мәдениетін меңгеруге шақырған. Ол оқырмандарына кітап шығару жаңалықтары туралы хабарлап, шаруашылықты прогресшіл жолмен жүргізу жөнінде кеңестер беріп отырды. Оның беттерінде Гурьев уезінде жаңа мұнай кенішінің ашылғаны туралы хабар бірінші болып жарияланды.

Тарихшы И.Кенжалиев өзінің «Ғұмар Қараш» атты еңбегінде: «Газет Ғұмар Қараштың ұсынысымен «Қазақстан» деп аталады. Оның алғашқы екі саны Орда қалашығында 1911 жылы 16 наурыз, 27 мамырда жарық көреді. Бұл ол кезде үлкен

ерлік, зор табыс еді. Қазақтың өз жерінде тұңғыш қоғамдық-саяси газеті дүниеге келді», - деп тұжырым жасайды [4].

Сонымен «Қазақстан» газетінің басқармасы Борсыда жайғасады, ал басылымның ресми редактор-шығарушысы жаңақалалық мұғалім Елеусін Бұйрин, қазақша жағын дұрыстаушы Ғұмар Қараш болады деп шешілді. Орыс қаріптері Орда қаласындағы Щелкова баспаханасынан, араб қаріптері сол жылдардағы Мұхамедқали Мусин дейтін саудагер татардан сатып алынады [5].

1911 жылдың мамырдан қарашаға дейінгі аралықта, қаржы тапшылығынан баспахана құрал-жабдықтары жетіспей газет шықпай кідіріп қалады. Сондықтан осы баспаханаға құрал-жабдық пен бояу әкелу үшін Ғұмар Қараш пен Елеусін Бұйрин екеуі Баку қаласына барып, ықпалды адамдармен кездеседі. Ғұмар осы сапары туралы жазған өзінің “Баку” атты очеркінде былай деп келтіреді: “Былтыр, 1911 жылы зауза жұлдызының бас күнінде “Қазақстан” газетін атқа мінгізіп, адам ету қайғысында, адамдар арасында етілген бір қаулы бойынша Баку қаласында болған елден екеу шықтық... Еріккен екі тентек елден шығып кетті” деушілер көп болса да, шын көңілдерімен “Қайырлы сапарлары болып, жеңіл барып, ауыр қайтқай”, деп те тілеген адамдар болды” [6].

Сөйтіп, газеттің алғашқы екі саны Ордада жарыққа шығады да, кейін Оралға көшіріліп, жергілікті ахун Мұтиғолла Тухфаттуллин және оның серіктерінің баспаханасынан шығарылады.

Орал қаласына келісімен баспахана “Қазақстан” газетін шығаруды жалғастырып, 1911 жылдың 15 қарашасында қайтадан №1 саны шығарылады. Газетте бұдан әрі шығарып, таратып отыру үшін Бақытжан Қаратаев пен Ғұмар Қараш қазақтың сол кездегі көзі ашық, 27 жас оқығандарын жинап, жиын өткізіп, жиынға қатысушылардың әрқайсысы баспаханаға 20 сомнан жарна жинап тұруға келісім жасайды..

“Қазақстан” газетін революцияға дейінгі қазақ тілінде жарық көрген басқа да мерзімді баспасөздермен салыстырып қарағанда газеттің демократиялық, реформаторлық идеяларымен, яғни әлеуметтік прогрестік, бағыттағы сапалылығымен ерекшеленеді.

«Қазақстан» газетін шығаруда Ғұмар Қараштың көп еңбек сіңіргені басылым бетінде жарияланған мақалаларынан анық аңғарылады. Газеттің әр санында Ғұмар Қараш бірнеше публицистикалық әдеби, очерк пен фельетон және өлеңдерін басты. Газетке мақала жазушылардың саны аз болғандықтан, ол авторлардың санын көбейту мақсатымен және басылымның беделін арттыру үшін өзінің жазған мақалаларын тек өз есімімен ғана емес, «Қазақ», «Ғабдолла Мұштак», «Қазақәев», «Оразақай» сияқты бүркеніш есімдермен бірнеше мақала жариялап отырған. Ғ. Қараш газет бетінде жарық көрген «Қауысбай мен Гернштейн» атты фельетонымен қазақ сатирасындағы осы жанр негізін салса, «Баку» атты очеркінде былай деп жазды; «Мал бағу біздің маңдайымызға жазылып, былайғы кәсіппен тіршілік ете алмаймыз деген хәкім дұрыс емес. Жөні келсе егінменен, саудаменен де қазақ тіршілік ете алады. Осы күндері орыс, татар секілді отырықшы елдердің бәрі де әуелде көшпелі, мал бағып күнелткен халық болған. Бұлардың қазірде не істеп тұрғандары бәріміздің де көз алдымызда. Біздің де солардан кемдігіміз жоқ, солардай адам баласымыз, олар күнелткен кәсіп-әрекеттермен бізде күнелтеміз».

Ұлттық мәні бар саяси-әлеуметтік және мәдени мәселелерді көтеріп, шешуде мерзімді баспасөздің атқарар қызметінің маңыздылығын Ғұмар Қараш жақсы түсінді. Сондықтан да ол шын мәніндегі жалпы ұлттық газет шығару ісіне көп күш жұмсады. Сөйтіп, Ғұмар Қараш, Елеусін Бұйрын, Бақытжан Қаратаев, Сейтқали Меңдешов т.б. озық ойлы қазақ зиялыларының қосшылығымен, Шәңгерей Бөкеев сияқты жекелеген дәулетті адамдардың демеушілігімен 1911 жылдан бастап Ордада осылайша жалпы ұлттық биресми «Қазақстан» газеті шыға бастады. Оның алғашқы санында жарияланған «Газит деген не зат» атты беташар мақаласында Ғұмар Қараш: «Қазақ халқына басшы табылар ма...? .. Бірен-саран болған-білген басшы адамдар шыға қалса да ол әркіммен жүре алмайды. Енді қалай етпек керек?» -деп халыққа ой сала келе, қоғамдық өмірдің тамырының соғысына баға берумен басқа халықтардың тыныс-тіршілігінен хабардар болуға шақырады. «Дүниеде адам баласына бірінен-бірі үйренуге керек қой, бізге

керек былайғы, өзімізден ілгері халықтарға көз жіберіп, солардан үлгі алуға. Оларда бүгін емес, көптен-көп жылдардан бері газет басылып, елдердің арасына тегіс шашылып, оқып, жақсы мен жаманды айырып, түзу бағытқа жөн тарту басталған. Ақыл иесі адамдардың бір ауыз сөзі екі-үш күнде елінің басынан аяғына оралып, тыңдалып болады. Пайдалы істі ынтымақпен істей қойысады. Зарарлы істің зарарын күнілгері біліп сақтанысады. Бізде олай емес, елдің бір шетінде бүлікшілік болып, жау орнап жатса, екінші бетінде одан хабары жоқ, ойын-күлкімен өмірлерін өткізіп жатады», - деп Ғұмар Қараш өнер, ғылымы дамыған өркениетті елдердің саяси, мәдени даму тәжірибелерінен сабақ алып, көшпелі өмірге жаңалық енгізуді үлкен саяси мәселе деңгейіне көтереді, оған үлкен үміт артады. Ғұмар Қараш өз ойын одан әрі былайша жалғастырады: «Қайғыны, шаттықты бірге, ортақ көтермеген соң бізде ынтымақ жоқ, ынтымақ болмаған соң күш қуат та жоқ. Бізді бір ниет, бір тілекке жиятұғын зат газит, сол себепті газит біздің басшымыз, газит біздің дәрістер алдында көргеніміз. Дұшпандарға қарсы құралымыз. Газит біздің білмегенімізді көрсететін ұстазымыз. Газит біздің қараңғыда жарық беріп, тура жолға салатын шам шырағымыз! Біз қазақ балаларының бұның қадірін біліп, ортамызда жанған бір шамның сөнбеуіне тілекші болу аз, ақшаны аямай жазылып, алып, оқу парыз», - деген тұжырымы арқылы газеттің қазақ халқының өмірін жаңғыртудағы алатын орнын, оның саяси маңызын барынша айқындап берді.

«Қазақстан» газеті, Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ тілінде жарық көрген өзге де мерзімді баспасөздермен салыстырып қарағанда өзінің демократиялық, реформаторлық идеяларымен, яғни әлеуметтік прогрестің жаршысы болуға ұмтылуымен ерекшелене түседі. Ал халық қамқоршысы Ғұмардың осы басылым беттерінде жарияланған мақалаларының идеялық мазмұны – халықты білімге шақыру, көшпенділік салтынан арылып, қала салып, өнер мен ғылымды дамыту мәселелері болды.

Ғ.Қараш халық келешегі үшін отырықшы өмірдің прогрессивтік мәні зор, отырықшылық өнер-білімге, мәдениетке жетуге бірден-бір жағдай жасайды деп біледі.

Көшпелі өмір салтынан арылуды қазақ халқының болашақта ел болып қалуының түпкі негізі деп танып, басылым бетінде өз пікірін былайша қорытады: «...Көшпе халінде жүріп, қазақ жұрты ешбір уақытта, өнерлі, білімді ел болмайды, білімсіз ел теңдік таппайды. Неге десең ол ел надан болған соң пайдалы мен зиянды айырмайды. Өз халқын өзі сақтай алмайды – оған итте жау, құста жау, еншісіне душар өзара бөлінгендік, бәсеке, аралас отырған білімді жұртқа қол болу – жұтылу, ақыры діні, күнінен бірдей айырылып, сымпиып құру, жоқ болудан басқа еш нәрсе тимейді».

Жалпы алып қарағанда, Ғұмар Қараштың аталмыш басылым беттерінде жарияланған мақалаларының жалпы ориентациясы – халықты өнер білімге шақыру, көшпенділік салтынан арылып, қала салып, өнер мен ғылымды дамыту мәселесі. Бұл тұрғыда Ғұмардың сол кезде айтылған пікірлері күні бүгінге дейін өзінің маңыздылығын жоймағанын анық байқаймыз. Мәселен, 1911 жылы қарашаның 15 күні Оралда жарық көрген «Қазақстан» газеті «Бұ қай заман» деген бас мақала басты. Орысшасын «Перевод» деп атап, мақала астына «Ахун Ғұмар Карашев» деп қол қойған. Мақала авторы тарихтың даму процесіне шолу жасай келіп, қазақ халқына ғылымды меңгерудің нәтижесінде басқа цивилизациялық ұлттар сияқты оқудың әр саласын жетік меңгеру қажеттігін өсиет ретінде былай деп жазды: «Осы тірліктің күресінде жоғалмау үшін ғылым керек, өнер керек, балаларды заманға сай тәрбиелемек керек, ел ішінде жаңадан жәдид ашылып жатқан школдарға оң көзбен қарау لازم, әлгі мектептерде молдалар оқытатын дін сабақтарын байлық санамау керек; орысша деп ғылымды жек көрмеу керек, себебі орыстікі, мұсылмандікі деп дін білімі оқылғанда ғана бөледі. Әммә оқу, яғни: хисаб, жағрафия, хұкмат (право), ғандиса (инженерлік), тауарих, таб (дәрігерлік), хемия (химия), зирағат (ауыл шаруашылық), тижарат (сауда) секілді пәндерде еш орыстық, мұсылмандық, яки басқалық жоқ. Бұларды оқып, адам баласына түрлі жақтан пайда келтіруге болады. Бұларды ғарабша оқып біл, фарсыша оқып біл, түрікше оқып біл, ия болмаса французша, немісше, орысша оқып біл – бәрібір, тек мағынасын жақсы біл де, халыққа пайда келтір. Тек озық халықтар әлгі түрлі

ғылымдарды өз тіліне тәржіме етіп алады, ал біздің қазақта фән тілі жасалған жоқ, сол себепті бізге әзір мектептерден (орыс мектебінен) қашпай, дайын өнер-ғылымын пайдалану қажет». Міне, ұлт жанашырының газет арқылы қазақ халқына ғылым мен өнердің мәнін тереңірек ұғындыруды мақсат еткенін айқын көреміз.

Ғұмар Қараштың «Енді қалай тұрмақ керек» атты мақаласында: «Енді бізге бала оқытуға, өнер үйренуге жабысу керек. Кәсіп етуге жабысу керек. Бұларды біз бұлай етіп жүріп үйрене алмаймыз бізге енді ауыл-ауыл болып жиналу керек», - деп көшпеліліктен арылып, отырықшылыққа үйренуді үндей отырып, мәселені айқындап қояды.

Баспасөз тарихынан мәлім, Батыс Қазақстандағы «Қазақстан» газетімен тұстас Мұхамеджан Сералиннің басшылығымен 1911 жылы қаңтарда Троицкі қаласынан «Айқап» журналы шығарылады. Негізгі қызметі ұлттық мүддеге негізделген, идеялық бағыт – бағдары ұқсас «Қазақстан» газеті мен «Айқап» журналының бетінде Ғұмардың елді отырықшылыққа, өнер, білімге үндейтін мақалалары жиі-жиі жарияланып отырды. Екеуі де сол кездегі қазақ елінің күнгейлі, көлеңкелі жақтарын көрсете білген.

«Қазақстан» газеті де «Айқап» журналымен үндес, көтерген мәселелері бір бағытта өрбіп, «егер түпкі мақсатымыз халыққа пайда ету болса, сөз бен істі қатар жүргізелік, яғни баяғыдан бері ауызбен айтып жүргенімізді халыққа қолмен істеп көрсетелік» деп үн қосып, халықтың басын біріктіріп, кооперативтер ашу, жерді игеру жұмыстарын жүргізу керектігін айтады.

1912 жылы «Айқап журналының № 5 санында Ғұмардың отырықшылыққа айналу туралы пікіріне қызылжарлық зиялы-қайраткер Ахмет Жанталиннің үзілді-кесілді қарсылық білдірген мақаласы жарияланды. А.Жанталиннің «Күнелтуіміз турасында» деп аталатын мақаласында: «Қазақ халқы қала болуы тиіс емес, қала болудың соңында біз үшін бек көп қорқыныштар сезіледі», - деген ой түйеді. Араға шамалы уақыт салып онымен «Ахмет Жанталинге жауап» дейтін мақаламен Ғ.Қараш қарсы шығып, былайша тойтарыс береді: «Бәдәуилік, шашықтық өнер марапатының дұшпаны, бұл көшпе халінде

жүріп, қазақ жұрты өнерлі, білімді бола алмайды. Білімсіз ел теңдік таппайды, себебі ол надан болған соң пайда мен зиянын айырмайды, өз хақын өзі сақтай алмайды, сол себепті ол аралас отырған білімді жұртқа қолбала болады. Бұдан құтылатын бірақ жол бар: қазақ балалары қалмай оқып, жасынан түзу бағытты тану, жігіттері жігерлі болып, пайда мен зиянды айыру, мәртебе қуу, партиягершілік сияқты кесірге бой алдырмау. Ол үшін қазақ қала болу керек .

Крестьяндардың ата кәсібі – егін. Біздің ата кәсібіміз – мал өсіру. Қала бол деген сөзден мал өсірме деген шықпайды».

Бұл мақала Ғұмар Қараштың «Айқап» журналымен шығармашылық байланыста болғандығын айқын аңғартады..

Ағартушы ойшыл ақынның «Қазақстан» газетінің 1911 жылғы №2 санында жарияланған «Тіршілік таласы» атты мақаласында: «Ата-бабадан келе жатқан жалқаулықты тастап, тәуекел ердің жолдасы деп ғылым, өнер жолына түсіп, бүтін жұрт үлес алып жатқан дүниеден бізге де үлесімізді алу керек», - деп халықты оянуға, өнер-білімге, іргелі ел болуға, өмірді жаңарту үшін қам-қарекет жасауға үндейді. Немесе: «Дүниедегі жан-жануарлардың тіршілігінен ілтифат салып қарасақ талассыз, тартыссыз тұрған заман көрінбейді... Бұл... таласты... адамдар тіршілік таласы деп атайды.

Тіршілік таласы деген сөз сондай бір талас, жеңілгенге рахым жоқ, жеңілгеннің күні қараң. Адам балаларының арасындағы тіршілік таласы мен хайуандар арасындағы тіршілік таласы қаттылық, рахымсыздық жағынан айырмалары жоқ. Бір айырмасы сол: хайуандар тіс-тырнағын жұмсағанда, адам балалары бір-біріне көбірек ақыл қаруын жұмсайды.

Ғылым, өнер иесі адамдар, яки халықтар тіршілік таласында үстем болып, надан, өнерсіз қалғандар... су құйылмаған теректей болып қурап, ақырында дүние жүзінде өзі түгіл атағыда қалмайды.

Біздің қазақтардың қарттары да тіршілік етудің қиын екенін сезген. Бұрынғыдан қалған мақал бар: «Мал арыстанның аузында, Түркістанның түбінде, біреу өлмей, біреу күн көрмес» деген сықылды.

Кең сахарада жайылып өскен біздің қазақ баласына да тіршілік таласының заманы келіп жетті. Қазақ ішінде отарбалар

салынып, жолдар ашылған соң, күн батыста тар жерде отырған елдер бөгепп тұрған кедергі алынған судай болып, қазақ сахарасына жайыла бастайды. Бостаншылықта өскен қазақ ауылына тіршілік таласының қайнаған жерінен шыққан адамдармен қатар, тіршілік етудің оңай емес екендігі көзге тез-ақ көрінеді», - деген ұлағатты ойын жеткізеді.

Ғұмар Қараштың прогрессивті демократиялық бағыттағы бұл басылым бетінде жариялаған мақалаларының тақырыбы сан алуан. Оған дәлел, 1912 жылы «Қазақстан» газетінде басылған материалистік бағытпен үндес «Ленада болған оқиға» және «Ленада болған оқиғаның зардабы» мақаласын айтуға болады. Мақалада әйгілі Лена қырғынының жай-жапсары баяндала келіп, автор бұл саяси оқиға туралы хабарлап қана қоймай, сонымен бірге таптық күрес деңгейінде қанаудың экономикалық және саяси себептеріне Карл Маркстің «Капитал» еңбегі негізінде талдау жасаған. Мәселен, «Бұл күнде үлкен байлар жүн, тері, тағы басқа нәрселерді сатып алып, фабрикаларда, заводтарда киім, я басқа керек нәрселерді сату үшін күні бұрын жасатып қояды. Бұл іске байлардың өздері қол тигізбейді, бәрін де қызметшілер жасайды. Сондықтан бұл күнде қызметшілер көп. Әрбір заводта, фабрикада 40-50 мың кісі қызмет етеді. Бұл күнде халық екіге бөлінул: бір жағы байлар, екінші жағы қызметшілер. Байлар: «Арзан жалдаймыз һәм таң атқаннан күн батқанға дейін қызмет еткіздіртеміз», - дейді. Қызметшілер айтады: «Жоқ, біз тиісті ақымызды аламыз һәм күніне 8-10 сағаттан артық істемейміз», - дейді. Егер байлар бұлардың дегенін етпесе, қызметтен бас тартып, бірнеше ай жатады. Бұны забастовка деп атайды. Забастовка болса заводта, фабрикада қызмет тоқтайды. Бұл байларға үлкен зиян болады. Сол себепті, осы уақытта, байлар қызметін істетеді.

Мақалада қоғамдағы таптық қанаудың мәніне осылай баға бере келе, Ғұмар Қараш ереуілдердің формаларына да түсінік беріп, олардың айырмашылықтарын қарапайым тілмен былайша түсіндіріп береді: «Екі түрлі забастовка болады, біреуі – «экономическая», екіншісі – «политическая». Әуелгісінде ... қызметшілер өз мақсаттары үшін ғана қызметтен бас тартады. Мысалы, ақыларын арттыру үшін, тамақтарын тоқ ету үшін. Политическая забастовкада талаптары бүтіндей басқа болады:

бір кісінің күнелтуіне 6 сағат қызмет жетеді. Қалған уақыттың барлығы байлар пайдасына кетеді, байлар дәулеті өседі, 6 сағаттан артық еткен уақыттан қосымша күн жиналады. Түп мақсаттары барлық билікті өздері алып (политическая власть), өздерінше әркімге сыбаға беру» .

Ғұмар Қараштың 1912 жылғы «Қазақстан» газетінің №5 санындағы «Бұлай маслихат» атты мақаласында былай деп жазды: «Тіршілік деген сабанды (соқа деген мағынада –Б.Б.) сүйреуші екі өгіздің күші бірдей болмаса әлсізі боразданың ана басынан бір айналуға жарамай-ақ қара терге боялып, бүйірін соғып, тұмсығымен жер тірей жығылатыны анық, белгілі болғаннан айтамын, һәм осы күнде «тіршілік» сабанына қазақ және орыс атты екі өгіздің жегіліп тұрғанын , «нужда» деген айдаушының білектей кендірден есіп, ұшына қарыс жарым қайыс байлаған өткір шыбыртқымен дем алуға да бермей үсті-үстіне әлсіз қазақты шыбыртқылап тұрғанын көргендіктен айтамын»,- деп ашына жазады.

Сондай-ақ қоғам қайраткерінің газеттің 1912 жылғы №1 санында жарияланған « Халықты ояту үшін не керек?» деген мақаласында 1-2 болысты кооперативке біріктіріп, қаржы жинап, ирригациялық жүйе құруға, егістік пен шабындықты бірлесе суаруға болатынын айтып, шаруашылықты түзеу үшін кооперативтік қозғалысты дамыту қажеттігі туралы прогрессивті озық ойын ұсынады. Сөйтіп, «Қазақстан» газетінің бетінде басылған мақалалардан сол тұстағы қазақ елінің хал-ахуалын, тіршілігін, шаруашылығын білумен қатар елді өнер, білімге, мәдениетке, отырықшылық өмірге шақырған прогресшіл-демократиялық ізгі ниетті ұстанғанын анық көруге болады.

Міне, алаш тұлғасы Ғұмар Қараш «Қазақстан» газетінің бетінде сол кездегі қазақ тұрмысына қатысты сан алуан мәселелер көтерген.

Шындығында, «Қазақстан» газеті Ғұмар Қараш сияқты алдыңғы қатарлы қазақтың озық ойлы жаңа қалыптасып келе жатқан ұлттық интеллигенциясының басшылығымен шығып, идеялық бағыты жағынан жалпы демократиялық үрдісті ұстанып, бүкіл қазақ халқын өнер-білімге, әлеуметтік жаңаруға шақырды.

Қорыта айтқанда, «Қазақстан» газеті қазақ елін оқу-білімге шақырған, отырықшылық өмірге, мәдениетке үндеген, халықтың саяси ой-санасын өсіруде елеулі рөл атқарған прогресшіл бағыттағы маңызды басылым болды. Аз уақыт шықса да баспасөздің газет ісіндегі көш бастаушысы ретінде танылған бұл газет болашақтағы шынайы басылымдардың шығар күнін жақындата түсті. Осы газеттің ұйымдастырушысы әрі шығарушысы болған Ғұмар Қараш XX ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық-саяси ұлттық мүддесін қорғауда баспасөз басылымын құрал еткен ірі тұлға деп тануымыз қажет.

Әдебиеттер:

1. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Алматы. Қазақ университеті. 2000.
2. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш. Орал – 2004, 54-бет
3. «Қазақстан» газеті, 1911, №1, 16 наурыз.
4. Ысмағұлова С. Қиын да сұлу тағдыр // Жалын. 1999ж, №3
5. Өзбекұлы С. Исмайылов. Ғұмар Қарашев (Өмірі мен қызметі). А., 2000, 11-бет
6. Ғұмар Қараш. Газет деген не зат? // Қазақстан. 1911. №1
7. Өзбекұлы С. Арыстары алаштың .-Алматы: «Жеті жарғы»,1998.
8. Бурабаев М.С. Сегизбаев. О.А Идейные связи общественно-философской мысли Казахстана и России. (Вторая половина XVIII- начало XX в.) Алма-Ата. 1987, 197стр.
9. Ахмет Жанталин. Күнелтуіміз турасында. // Айқап, 1912. 98- бет.
10. Ғұмар Қараш баласы. Ахмет Жанталинге жауап. // Айқап, 1912 №9. 205-бет.

***

В данной статье автор всесторонне исследует проблемы, рассматриваемые Гумаром Карашом в газете «Кзахстан».

***

This article deals with the deep analysis of the problems, arozen by Gumar Karash in the newspaper «Kazakhstan».

Галимова А.К.,
к.и.н., доцент, соискатель Института
истории и этнологии им.Ш.Валиханова
МОН РК

ГОСУДАРСТВЕННАЯ МИГРАЦИОННАЯ РЕПАТРИАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Миграционная ситуация, сложившаяся в первые годы после приобретения Казахстаном независимости, характеризовалась резким увеличением межгосударственной миграции, оттоком представителей русскоязычной части населения, «всплеском» эмиграции казахов из дальнего зарубежья на свою историческую родину, усилением миграционных потоков из сельской местности в города, отъездом людей из малых и средних городов; незаконной миграцией, трудовой миграцией, присутствием беженцев. Эти процессы происходили на фоне сложной экономической ситуации в условиях перехода к рыночной экономике, падения уровня жизни большинства населения, резкого снижения социальной защиты со стороны государства, а также неблагоприятной демографической обстановки.

Вышеперечисленные факторы обусловили необходимость скорейшей выработки Республикой Казахстан национальной миграционной политики и принятия оптимальных управленческих решений в части регулирования миграционных процессов.

Став членом ООН в 1992 году, Казахстан присоединился к Всеобщей декларации прав человека (1948), Международному пакту о гражданских и политических правах (1966), Международному пакту об экономических, социальных и культурных правах (1966). Республикой Казахстан были также ратифицированы такие важные документы, как Международная

Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенция о правах ребенка, Конвенция ООН «О статусе беженцев» и протокол к ней и другие.

Вышеназванные документы составляют международно-правовую основу регулирования миграционных процессов, их ключевые положения явились базой национального законодательства в области миграции.

Основным документом, устанавливающим приоритеты в данной сфере, является **Конституция Республики Казахстан**. Конституционно закреплены как неотъемлемые права и свободы человека следующие нормы: право свободного передвижения по территории Казахстана и свободного выбора места жительства, в установленных законом рамках; право выезда за пределы республики, а для ее граждан – право беспрепятственного возвращения в республику.

Одним из первых государственных решений, регулирующих миграционные процессы, и в частности развитие иммиграции казахов в Казахстан явилось принятие Кабинетом Министров Казахской ССР постановления №711 «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран» от 18 ноября 1991 года. Данное постановление по своей форме предполагало переселение лиц казахской национальности, а по содержанию преследовало цель восполнить недостаток трудовых ресурсов в стране за счет них и компенсировать начавшийся рост эмиграции населения. В рамках этого постановления в Казахстан по трудовому соглашению в 1991-1992 годы прибыло 13188 семей или 61609 человек⁷.

26 июня 1992 года был принят закон «**Об иммиграции**», заложивший правовые основы проведения миграционной политики республики.

---

⁷ По данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об иммиграции»⁸ лицам казахской диаспоры, проживающим в других государствах, но возвращавшимся в Республику Казахстан по соображениям соединения со своей исторической родиной, придавался статус беженцев. Кроме того, соотечественникам и лицам коренной национальности, покинувшим территорию Республики Казахстан в результате массовых репрессий, насильственных мер и преследования, а также военнопленным, и их потомкам, возвращающимся теперь на свою родину, придавался статус беженцев - репатриантов. Все остальные лица, по разным обстоятельствам переселявшиеся в Республику Казахстан, имели статус иммигранта.

Статус беженца давал право на:

- Ø получение единовременной помощи на каждого трудоспособного члена семьи и пенсионера в размере расчетного показателя и на каждого иждивенца - в размере 50 процентов минимальной заработной платы;

- Ø необходимую медицинскую и социальную помощь;

- Ø временное проживание в специально отведенных местах (населенных пунктах).

Временное удостоверение беженца выдавалось на срок до 3 месяцев. При необходимости данный срок мог быть продлен органом, выдавшим удостоверение. Кроме того, органы по труду и занятости населения Республики Казахстан должны были оказывать беженцам и трудоспособным членам их семей содействие в устройстве на работу. Департамент по миграции населения и его уполномоченные представители на местах - готовить предложения о дальнейшей службе беженцев, возможностях предоставления постоянного места жительства и трудоустройстве, репатриации (возвращении в страну прежнего постоянного жительства) или переезде на территорию другого государства по их желанию.

Для регулирования процессов миграции в Республике Казахстан в этот период были приняты следующие нормативно-правовые акты: Закон РК «О гражданстве» от 20 декабря 1991г.;

---

⁸ Закон Республики Казахстан «Об иммиграции» от 26 июня 1992 года. Утратил силу - Законом РК от 13 декабря 1997г. №205. Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1992г., №13-14, ст.314.

Указ Президента «О правовом положении иностранных граждан в РК» от 19 июня 1995 г.⁹; Указ Президента РК «О порядке предоставления политического убежища иностранным гражданам и лицам без гражданства в РК» от 15 июля 1996 г.¹⁰; Указ Президента РК «О порядке рассмотрения вопросов, связанных с гражданством РК» от 27 сентября 1996 г.

Следующим этапом в развитии государственной политики регулирования миграционных процессов, на наш взгляд, можно считать период 1997-2004 годов. Признавая сложность миграционной и демографической проблемы, сильная демографическая и миграционная политика была выдвинута в долгосрочной стратегии развития Казахстана «Казахстан – 2030» в числе ведущих приоритетов национальной безопасности. Это дало толчок для продолжения работы государственных органов в отношении оптимизации национального законодательства в сфере миграции и институционального оформления управления миграционными процессами.

Дальнейшее развитие правовой базы регулирования миграции нашло отражение в принятии в 1997 году закона «**О миграции населения**»¹¹. Новый законодательный акт стал охватывать более широкий круг специфических миграционных вопросов в Республике Казахстан и больше учитывать международные правовые акты в этой области. Он стал регулировать вопросы не только иммиграции, но и эмиграции. Законом были определены основные группы мигрантов: беженцы, иммигранты, мигранты, оралманы, эмигранты, а также все типы миграций: внутренняя миграция, иммиграция, коллективная иммиграция, незаконная миграция, репатриация, семейная иммиграция, трудовая миграция, эмиграция. Законодательно установлен правовой статус каждой из выше перечисленных групп, определены квоты иммиграции, прерогативы Президента Республики Казахстан, порядок въезда иммигрантов, получения вида на жительство, виды помощи оралманам.

---

⁹ Внесены изменения в соответствии с законами РК от 19 июня 1997 г., 1 марта 2001 г., 16 марта 2001 г.

¹⁰ Внесены изменения Указом Президента от 19 апреля 2000 г.

¹¹ Действующий с изменениями от 27 марта 2002 года, 12 января и 6 июля 2007 года.

Закон вводил новое юридическое понятие «оралманы», под которым понимались иностранцы или лица без гражданства казахской национальности, постоянно проживавшие на момент приобретения суверенитета Республикой Казахстан за ее пределами и прибывшие в Казахстан с целью постоянного проживания.

В соответствии с законом, Президентом страны утверждается квота иммиграции оралманов на предстоящий год и (или) на перспективу. В нормативном правовом акте, устанавливающем квоту иммиграции оралманов, определяются предельное число семей с указанием стран, из которых они переселяются, мероприятия, необходимые для их приема, обустройства и адаптации, регионы, куда они должны переселиться.

Механизм квотирования предполагает также предоставление определенных льгот и компенсаций семьям оралманов, переселявшихся в Казахстан. В их число входит:

- Ø перемещение через границу без взимания таможенных платежей и налогов;

- Ø бесплатный проезд к постоянному месту жительства и провоз имущества (в том числе скота);

- Ø выделение средств для приобретения жилья по месту прибытия и выплаты единовременных пособий в порядке, установленном Правительством Республики Казахстан.

Наряду с этим для стимулирования переезда других оралманов, не попавших по каким-либо причинам в квоту, создавались также льготные условия для переселения. В частности им, как и оралманам, попавшим в квоту, стали предоставляться следующие виды льгот:

- Ø оказание помощи в трудоустройстве, повышении квалификации и в освоении новой профессии;

- Ø создание условий для изучения государственного и русского языков;

- Ø предоставление отсрочки от службы в рядах Вооруженных Сил в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан;

Ø выделение квоты для поступления в организации среднего профессионального и высшего профессионального образования;

Ø предоставление нуждающимся мест в школах, дошкольных организациях, а также учреждениях социальной защиты;

Ø выплата пенсий и пособий в соответствии с законодательством Республики Казахстан или международными договорами, ратифицированными Республикой Казахстан;

Ø реализация прав восстановленных в гражданстве на компенсации, установленные Законом Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий»;

Ø освобождение от консульских сборов за выдачу виз на въезд в Республику Казахстан;

Ø получение бесплатного гарантированного объема медицинской помощи, в соответствии с законодательством Республики Казахстан;

Ø предоставление государственной адресной социальной помощи, предусмотренной для граждан Республики Казахстан.

Немаловажным пунктом стимулирования иммиграции оралманов являлось то, что наряду с вышеизложенными льготами, осуществляемыми на республиканском уровне органы местного государственного управления могли дополнительно установить льготы и компенсации оралманам, переселившимся в Республику Казахстан вне «квоты иммиграции оралманов».

Наряду с существующими законами, периодически принимаются программы по осуществлению стратегических направлений государственной миграционной политики.

Так, в целях проведения единой государственной политики в области миграции населения в 1998 году была принята **Концепция репатриации этнических казахов на историческую родину**¹² (далее - Концепция). Основной целью Концепции являлось создание реальных механизмов репатриации этнических казахов на историческую родину, в

---

¹² Постановление Правительства Республики Казахстан от 16 сентября 1998 года №900.

том числе их организованное переселение и создание условий для жизнедеятельности в местах поселения.

Концепция предусматривала деятельность Государственного миграционного фонда для осуществления финансирования миграционных мероприятий; ежегодную плановую деятельность Правительства Республики Казахстан по организации репатриации; работу с казахской диаспорой за рубежом; проведение подготовительной работы к репатриации, включающую анализ и оценку численности и социально-демографического состава репатриантов; работу с репатриантами внутри страны, в том числе решение вопросов приобретения гражданства, обеспечения жильем, трудоустройства, социального обеспечения, специального обучения репатриантов; обеспечения доступности социальной сферы.

Главным критерием оценки организации репатриации, согласно Концепции, признавалась степень удовлетворенности репатриантов переселением на историческую родину и обеспечения необходимыми условиями жизнедеятельности.

Ключевыми национальными документами в сфере государственного регулирования миграционных процессов, принятыми в тот период, являются также: **Концепция миграционной политики Республики Казахстан и Отраслевая программа миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 годы.**

Концепция миграционной политики (далее - Концепция) представляет собой единую, взаимосвязанную систему основных принципов, приоритетов, рычагов действия, задач и методов по упорядочению, регулированию миграционных процессов, происходящих в нашей стране.

Центр тяжести интересов в ней перенесен на вопросы государственной безопасности, с учетом влияния миграционных процессов на экономическую и демографическую ситуацию в стране. Концепция определяла основы миграционной политики, обозначала комплекс административных и социально-экономических мер по регулированию миграционных процессов. Важное место в Концепции отведено вопросам обеспечения реализации прав

мигрантов, что предусмотрено рядом международных обязательств, взятых на себя нашим государством.

В целях реализации основных направлений миграционной политики, обозначенных в Концепции, была разработана «Отраслевая Программа миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 годы» (далее - Программа)¹³. Программа рассчитана на среднесрочную (2001-2005 годы) и долгосрочную (2005-2010 годы) перспективу.

В качестве основных направлений действия в области миграционной политики в ней выделены такие положения, как совершенствование системы управления миграционными процессами и законодательства, в том числе в отношении оралманов - содействие возвращению бывших соотечественников на родину и всемерная поддержка реинтеграции оралманов в социально-экономическую и политическую жизнь страны.

Программа предусматривает следующие инструменты миграционной политики в отношении оралманов: организованное переселение, прием и социальное обустройство оралманов; обеспечение своевременного и компактного их размещения и расселения; профессиональное обучение и переподготовка оралманов; оказание правовой помощи; создание условий по увеличению рабочих мест в деле возрождения национального ремесла, а также содействие им в предпринимательской деятельности, в сфере малого бизнеса и фермерского хозяйства; оказание государственной поддержки оралманам, прибывшим по квоте иммиграции, в выделении средств для приобретения жилья, земельных участков, льготных долгосрочных ссуд для строительства жилья и организации хозяйств; ежегодная разработка региональных программ «Трудоустройство оралманов - занятость, профессиональное обучение, самозанятость»; содействие обучению детей оралманов в школах, колледжах, вузах страны и другие.

Необходимо отметить, что правовое обеспечение миграционной политики регулярно корректируется с учетом ее

---

¹³ Утверждена 29 октября 2001 года №1371.

приоритетов на том или ином этапе развития казахстанской государственности, а также в целях устранения проблемных зон, возникающих в ходе правоприменительной практики, дальнейшей оптимизации законодательства в сфере миграции и совершенствования содержания миграционных процессов.

Так, была усовершенствована правовая база для въезда проживающих за рубежом этнических казахов и приобретения ими казахстанского гражданства, а также нормативно отрегулированы вопросы по предоставлению земельных участков для индивидуального жилищного строительства, меры по содействию занятости целевых групп. Принятый в 2002 году Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О гражданстве в Республике Казахстан» позволяет оралманам приобретать казахстанское гражданство по упрощенной схеме, когда не требуется выход из гражданства страны выезда. Относительно граждан Российской Федерации, Белоруссии, Украины и Кыргызстана, с которыми имеются межгосударственные соглашения, обретение гражданства происходит в течение двух-трех месяцев.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «О занятости населения»¹⁴, оралманы входят в целевую группу и имеют льготы при трудоустройстве:

- Ø приоритетное право при направлении на профессиональную подготовку, повышении квалификации и переподготовку;

- Ø повышение конкурентоспособности путем обучения двум-трем смежным профессиям.

При этом Программой занятости населения Республики Казахстан на 2005-2007 годы¹⁵ в рамках организации занятости целевых групп населения, нуждающихся в социальной поддержке, предусмотрено осуществление мер по содействию занятости целевых групп. В отношении интересующей нас

---

¹⁴ Закон Республики Казахстан «О занятости населения» от 23 января 2001 года №149. Опубликован: Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001 г., №3; ст. 18; «Казахстанская правда» от 30 января 2001 г. №25-26; «Юридическая газета» от 31 января 2001 года №5.

¹⁵ Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 января 2005 года №68, оль опубликована САПП Республики Казахстан, 2005 г., №4, ст.38.

группы эти меры должны были обеспечиваться за счет расселения оралманов с учетом ситуации, складывающейся на локальных рынках труда с указанием графика ввоза, районов вселения количества трудоспособных в разрезе профессий (специальности).

В соответствии с Земельным кодексом Республики Казахстан, оралманам предоставляются земельные участки для ведения личного подсобного хозяйства, садоводства и дачного строительства, а также для ведения товарного сельскохозяйственного производства, которые после приобретения ими гражданства Республики Казахстан переходят в частную собственность. Кроме того, им предоставляются земельные участки для индивидуального жилищного строительства в населенных пунктах по месту их проживания, которые, в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан от 9 июля 2002 года, после приобретения ими гражданства Республики Казахстан переходят в их частную собственность.

***

Следующим этапом в развитии доктринальных основ миграционной политики государства можно считать период с 2005 года. Он продолжается и в настоящее время. Его характеристиками являются: выработка современных концептуальных основ миграционной политики, соответствующих новому этапу социально-экономической модернизации страны; поиск и апробация новых механизмов реализации государственной политики регулирования миграции.

В Послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 1 марта 2006 г. «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии» необходимость выработки современной концепции миграционной политики была выдвинута в качестве основных приоритетов продвижения Казахстана в число наиболее конкурентоспособных и динамично развивающихся государств мира. В отношении мероприятий по адаптации оралманов отмечено: «Наше внимание должно быть в большей степени

уделено созданию условий по предварительной подготовке в специальных центрах, адаптации и интеграции оралманов в наше общество». Глава государства поручил также Правительству в 2006 году разработать объективные критерии включения в квоту иммиграции оралманов с учетом их образования и квалификации.

В соответствии с задачами, выдвинутыми в Послании Главы государства народу Казахстана 2006 года, и Планом мероприятий на 2006-2008 годы по реализации отраслевой Программы миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 годы¹⁶, была разработана Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы¹⁷, в которой определены перспективные направления этнической миграционной политики на среднесрочный период.

Концепция направлена на совершенствование существующих и развитие качественно новых механизмов управления миграционными процессами в Республике Казахстан. Целью Концепции определено уменьшение негативных последствий миграционных потоков в рамках сохранения и развития национальной идентичности и безопасности страны путем максимального сокращения незаконной и формирования селективной миграции.

Концептуальной новеллой в управлении миграционными процессами в настоящий период можно назвать обозначенную в вышеуказанном документе необходимость проведения ***селективной миграционной политики***. В контексте этого в Концепции указаны приоритетные меры по стимулированию возвращения этнических казахов, проживающих за рубежом, с учетом имеющегося международного опыта и содействия их адаптации и интеграции в новых условиях, путем:

- Ø установления объективных критериев включения иммигрантов в квоту;

- Ø изменения действующего механизма включения переселенцев в квоту иммиграции;

- Ø совершенствования организации первичной адаптации прибывших оралманов и их планомерного расселения по регионам;

---

¹⁶ Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 сентября 2006 года №925.

¹⁷ Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 28 августа 2007 года № 399.

Ø оказания эффективной помощи в обеспечении жильем оралманов;

Ø содействия трудоустройству оралманов;

Ø внесения изменений в систему управления миграционными процессами.

С учетом основных принципов и задач миграционной политики предусматривается реализовать комплекс мер по созданию региональных центров адаптации и интеграции оралманов с предоставлением адаптационных услуг, установлению объективных критериев для включения в квоту иммиграции оралманов, сохранению квотирования иностранной рабочей силы и теста на экономическую целесообразность, созданию гибкого визового механизма с применением селективного подхода и другие.

Ожидается, что реализация мер, предусмотренных данной Концепцией, позволит усовершенствовать систему регулирования миграционных потоков, создать условия для приема этнических казахов, их адаптации и интеграции в казахстанское общество, использовать возможности внешней трудовой миграции для формирования квалифицированного национального рынка труда.

По мнению разработчиков Концепции, указанные меры будут реализованы поэтапно, в зависимости от их приоритетности: в 2008-2010 годы в стране будет усовершенствована и сформирована единая систематизированная и унифицированная нормативно-правовая база регулирования миграции; в 2010-2012 годы – создана система проведения селективной политики в области миграции, основанная на привлечении мигрантов с высоким образовательным, инновационным и инвестиционным потенциалом; в 2013-2015 годы будет урегулирован рынок рабочей силы в соответствии с социально-экономическими потребностями страны.

В целом реализация Концепции будет способствовать защите трудовых и социальных прав мигрантов; успешной адаптации и интеграции иммигрантов в общество; обеспечению потребности экономики в высококвалифицированной рабочей силе и сбалансированности спроса и предложения на рынке труда республики.

В соответствии с Планом мероприятий на 2008-2010 годы по реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы (1 этап)¹⁸, предусматриваются разработка системы мер по адаптации и интеграции иммигрантов в казахстанское общество (II квартал 2008 года), разработка механизма рационального расселения иммигрантов, исходя из интересов демографического и социально-экономического развития регионов, регионального рынка труда (II квартал 2009 года), проведение на регулярной основе мониторинга и оценки миграционных процессов и другие мероприятия.

Наряду с попыткой внедрения селективного принципа проведения миграционной политики, новым концептуальным посылом является идея поощрения и усиленной государственной поддержки такого варианта этнической миграции, как самостоятельный переезд экономически состоятельных мигрантов, вне квоты иммиграции оралманов. Эта идея была озвучена Главой государства на III Всемирном курултае казахов в сентябре 2005 года, однако, на наш взгляд, в выше упомянутой Концепции миграционной политики не был разработан соответствующий механизм его реализации.

Из документов, определяющих правовые основы политики государства в отношении репатриантов, следует отметить также Государственную программу поддержки соотечественников, проживающих за рубежом, на 2005-2007 годы.

Она нацелена на создание государственной системы по социально-экономической, правовой защите и поддержке соотечественников, проживающих за рубежом, как составной части единой казахской нации. Достижение этой цели разработчиками Программы – Министерством культуры и информации Республики Казахстан - виделось в:

Ø совершенствовании нормативной правовой базы по вопросам поддержки соотечественников, проживающих за рубежом;

---

¹⁸ Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 ноября 2007 года №1110.

Ø создании условий для налаживания тесных экономических контактов с соотечественниками, проживающими за рубежом;

Ø создании условий для поддержания на постоянной основе культурно-гуманитарных связей с соотечественниками, проживающими за рубежом;

Ø информационном обеспечении соотечественников, проживающих за рубежом;

Ø создании условий для подготовки соотечественников, проживающих за рубежом, к обучению в учебных заведениях Казахстана;

Ø содействии в консолидации зарубежной казахской диаспоры.

Среди наиболее значимых результатов реализации Программы - проведение III Всемирного курултая казахов (2005 год), проведение Дней казахской литературы и культуры в странах ближнего и дальнего зарубежья (2006-2007 годы); обеспечение вещания спутникового канала «Caspionet», проведение социологических исследований в 2006 – 2007 годах; подготовка ежегодных аналитических докладов на тему «Положение соотечественников, проживающих за рубежом, и реализация мер по их поддержке» с учетом результатов социологических исследований; оказание содействия соотечественникам, проживающим за рубежом, в организации работы казахских национальных культурных центров (2005-2007 годы) и др.

Таким образом, к настоящему времени создана основная доктринальная база в сфере миграционной и репатриационной политики, определяющая общую стратегическую линию государственной политики в этой области. В качестве стратегической цели миграционной политики Республики Казахстан выдвинуты вопросы сохранения и развития национальной идентичности и безопасности страны и уменьшения негативных последствий миграционных процессов. На сегодня определены и реализуются основные направления и приоритеты государственной политики Республики Казахстан в области миграции и репатриации. Основной акцент в области улучшения демографической ситуации делается на привлечение

этнических казахов из других государств и формирование селективной миграции. Наряду с этим, в целях соответствия государственной миграционной политики потребностям современного развития страны, продолжается работа по совершенствованию нормативно правовой базы.

В то же время продолжает сохраняться ряд нерешенных вопросов в этой сфере. Не проработаны четко механизмы по реализации основных направлений государственной миграционной и репатриационной политики. Отмечается недостаточная «гибкость» документов, т.е. своевременная адаптация к трансформирующимся казахстанским реалиям. В ряде случаев отмечается неправильное применение миграционного законодательства, произвольного толкования его норм. В частности, длительное время не был урегулирован порядок определения статуса репатриантов. Поэтому имели место случаи предоставления льгот, компенсаций и другой адресной помощи иным категориям иммигрантов. Статус репатриантов присваивался с нарушением установленного порядка. Недоработаны нормы, регулирующие жизнедеятельность репатриантов в период до получения ими казахстанского гражданства, в частности, предусматривающие выдачу оралманам удостоверений, служащим основанием для получения соответствующих льгот и компенсаций (жилищных или иных пособий, а также пенсий), что существенно ущемляет права оралманов. Не разработаны правовые нормы, регламентирующие механизм трудоустройства и создания рабочих мест для оралманов. Отсутствуют нормативно закреплённые механизмы дифференцированного размещения оралманов в регионах, предупреждения оттока оралманов с мест проживания.

В этой связи рекомендациями по оптимизации нормативно-правовой базы, регулирующей вопросы приема, размещения и адаптации оралманов в Республике Казахстан, могут быть следующие предложения:

1. В целях обеспечения прав оралманов, не получивших гражданство и не успевших документально оформить свое постоянное проживание в Казахстане на получение пенсий и иных социальных пособий, внести изменения и дополнения в

нормативные акты, регламентирующие порядок выдачи пенсий, пособий и иных социальных выплат, в частности – в «Инструкцию о порядке организации назначения и выплаты пенсионных выплат, государственных социальных пособий и государственных специальных пособий из Центра», предусмотрев в перечне документов наличие удостоверения оралмана, являющегося основанием для назначения пенсий и пособий.

2. Законодательно установить минимальную пенсионную выплату оралманам, достигшим пенсионного возраста из тех зарубежных государств, с которыми Республика Казахстан не имеет двусторонних отношений по пенсионным вопросам.

3. Внести дополнение в пункт 2 Правил документирования и регистрации населения Республики Казахстан, утвержденных постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2000 года №1063 указав документом, удостоверяющим личность оралмана - удостоверение оралмана.

4. В целях защиты прав оралманов в возвращении на историческую Родину по квоте иммиграции и вне ее, обеспечения их социально-экономических прав необходимо разработать и принять отдельный нормативный правовой акт, освобождающий их при пересечении государственной границы от таможенных пошлин, независимо от количества вещей и имущества. Кроме того, необходимо внести соответствующие дополнения в Закон Республики Казахстан «О миграции населения».

5. В целях обеспечения прав оралманов на жилище разработать и внедрить на практике механизм предоставления оралманам доступного жилья в рамках Государственной жилищной программы.

6. В целях полного обеспечения прав оралманов на получение гражданства Республики Казахстан в упрощенном порядке, а также для устранения условий для совершения коррупционных правонарушений сотрудниками миграционной полиции и других государственных органов, исключить из перечня необходимых документов для оформления гражданства адресную справку в отношении оралманов, обязывающую их постоянно регистрироваться по месту жительства в период

после переезда на историческую родину, несмотря на то, что они еще не имеют постоянного жилья на праве собственности по месту жительства.

7. В целях устранения наличия двойного гражданства оралманов, необходимо заключить двусторонние межправительственные соглашения со странами выезда оралманов, предусматривающие нормы об обязательном информировании Министерством внутренних дел Республики Казахстан соответствующих уполномоченных государственных органов зарубежных государств о принятии казахстанского гражданства конкретным оралманом;

8. На регулярной основе принимать меры по обеспечению строгого соблюдения Закона Республики Казахстан «О миграции населения» и других нормативно-правовых актов, регулирующих миграционные процессы;

9. Разработать нормативный правовой акт, регламентирующий механизм трудоустройства и создания рабочих мест для оралманов.

Совершенствование существующей законодательной базы по вопросам этнической миграции должно быть направлено на:

создание региональных центров адаптации и интеграции оралманов с предоставлением адаптационных услуг;

установление объективных критериев для включения в квоту иммиграции оралманов, включая уровень образования и квалификации, наличие профессионального опыта;

упрощение процедур привлечения мигрантов высокой квалификации.

***

In this article normative and legal grounds of the national migration repatriation policy of the Republic of Kazakhstan are considered, the main stages of this policy are indicated as well as the positive results and of the normative and legal grounds. The article gives some recommendations on the improvement of the national migration repatriation policy.

***

Мақалада ҚР мемлекеттік көші-қон миграциялық репатрициялық саясатының нормативтік-құқықтық аспектілеріне талдау жасалған, сонымен бірге репатрициялық саясатының нормативтік-құқықтық қамтамасыз етілуінің басым жақтары, сондай-ақ осы саладағы өзекті мәселелер мен бірқатар шешілмеген мәселелері баса көрсетілген. Нормативтік-құқықтық базаны белсендіру бойынша берілген ұсыныстар назарға тұрарлық.

М.В. Дунентаев,
Х. Досмухамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университетінің аспиранты

С.ӨТЕБАЕВТЫҢ ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КЕҢЕСІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

С.Өтебаев 1909 жылы Атырау облысының Қызылқоға ауданында дүниеге келген.

Ол- Қазақстан мұнай өнеркәсібінің дамуына мол үлес қосты. Еліміздің мұнай өнеркәсібі, халық шаруашылығы салаларында ұзақ жылдар бойы табысты еңбек етті.

Құлсары, Комсомол, Прорва, Мұнайлы, Кеңқияқ сияқты мұнай кәсіпшіліктерінің және Маңғыстаудағы Жетібай, Өзен кен орындарын алғашқы ашушылардың бірі болды.

Батыс Қазақстан өңірінде мұнай-газ өнеркәсібінің қалыптасып, дамуына Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің ықпалы зор болды.

1957 жылдың 4 маусымында ҚазССР Министрлер Кеңесінің №332-қаулысына және ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің Президиумының жарлығына сәйкес, С.Өтебаев - Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының Халық шаруашылығы Кеңесінің төрағалығына тағайындалды [1].

Ол кезде көп салалы Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының Халық шаруашылығы Кеңесіне жеңіл және тамақ өнеркәсібі, балық шаруашылығымен бірге, көптеген құрылыс трестері, Петровский атындағы машина жасау зауыты, Гурьев мұнай өңдеу, Гурьев синтезспирт зауыттары мен «Қазақстанмұнай» бірлестігі бағынышты болатын.

Жаңадан құрылған Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының басшылық құрамы Республика Министрлер Кеңесі төрағасының қаулысы бойынша төмендегідей:

- 1.С.Өтебаев - халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы;
- 2.Я.С.Доминов – төрағаның бірінші орынбасары;
- 3.И.И.Попов – төрағаның орынбасары;
- 4.Н.И.Войнова – халық шаруашылығы кеңесінің жоспарлы-экономикалық бөлімнің бастығы;

5.Д.А.Досмұхамбетов - «Қазақстанмұнай» бірлестігінің бастығы болып бекітілді[2].

Халық шаруашылығын өркендету мақсатында Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының жанынан басқармалар мен құрылыс трестілері құрылды. Соның бірі, жұмысшыларды халық шаруашылығына қажетті құрал-жабдықтармен, материалдармен қамтамасыз ету үшін құрылған «Материалдық-техникалық қамтамасыз ету және тарату Басқармасы» болды. Оның төрағасы болып- С.Г.Финкельштейн тағайындалды [3].

Бұл басқарма, Республиканың Министрлер Кеңесінің «Өндірістік мекемелер мен құрылыс ұйымдарын халық шаруашылығы кеңесінің құрамына алу туралы» қаулысын қамтамасыз ете отырып, Гурьев экономикалық әкімшілік ауданы төрағасының жарлығымен, «Басбалықтарату» кеңсесін, оның Астархань қаласындағы және Баутино поселкісіндегі бөлімшелерін өз құрамына -1957 жылдың 1 қаңтарынан бастап қабылдап алады [4].

Сөйтіп, басқарманың облыс бойынша балық шаруашылығын дамытуға мол мүмкіндіктері ашылды.

Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесі балық шаруашылығына қажетті мамандар даярлауды да назардан тыс қалдырмады. ҚазССР Министрлер Кеңесінің 1957 жылы 2 желтоқсандағы жарлығымен, Гурьев экономикалық әкімшілік ауданы, 1958-59 оқу жылында Гурьев балық өндірісі техникумының жанынан балық шаруашылығына қажетті мамандарды даярлау үшін сырттай оқу бөлімге, екі профиль бойынша- балық өнімдерінің технологиясы және балық аулау өндірісі мамандықтары бойынша бірінші курсқа 120 адамды қабылдауға рұхсат алды [5].

Мұндай шешім болашақта осы өңірге балық шаруашылығының қажеттілігі үшін дайындалатын маман-кадрлардың көбеюі мен бірге, шаруашылықты бір орталықтан басқару ісін жеңілдетуге көп көмегін тигізді.

Республика Министрлер Кеңесінің 1957 жылы 10 маусымдағы №370 қаулысын басшылыққа ала отырып, Кеңес төрағасы-С.Өтебаев, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің басқару құрылымын және оған бағынышты мекемелердің, ұйымдардың тізімін төмендегідей белгілейді:

а)«Қазақстанмұнай» бірлестігіне: кәсіпорынның құрамында бұрыннан келе жатырған ұйымдармен бірге, Гурьевтің

«Қазмұнайгеофизика» кеңсесі және Гурьев тауарлық-транспорттық басқармасы кіргізілді;

б) «Қазмұнайқұрылыс» трестіне – «Қазсүтқұрылыс» тірестінің Гурьев құрылыс жөндеу басқармасы, №11 құрылыс-жөндеу басқармасы, Жайық – Каспий балық трестінің құрылыс – жөндеу басқармасы, Форт-Шевченко қаласындағы ақтас өндіретін карьер;

в) Жайық-Каспий мемлекеттік балық трестіне : Гурьев балық-өндірісі техникумы және осы техникумның жанындағы бір жылдық курстар;

«Қазақстанмұнай» бірлестігіне Жайық-Каспий балық трестіне және балық колхоздарын қадағалайтын Гурьев басқармасына, Форт-Шевченко және Баутино құрылыс алаңдарын 1957 жылдың 1 шілдесінен бастап «Қазмұнайқұрылыс» трестіне беру жүктелді.

«Қазмұнайқұрылыс» тресті аталған құрылыс мекемелерін өз құрамына ала отырып, ірі құрылыс трестіне айналды. Сөйтіп, бұл құрылыс тресті мұнай кәсіпшіліктерінде құрылыс жұмыстарын жүргізумен бірге, жаңадан ашылған мұнай кеніштерін игеру үшін салынатын барлық құрылыс нысандарын салуға міндеттеме алды.

Жаңадан ашылған «Қарсақ» мұнай кенішін игеру және Мақат ауданында басқа да құрылыс нысандарын салу міндеті Кеңес төрағасы-С.Өтебаевтың бұйрығымен №3 құрылыс-жөндеу басқармасына жүктеліп, оған бір жылдық құрылыс жұмыстары үшін 21750 мың сом, соның ішінде 1957 жылдың тамыз-желтоқсан айларына- 9250 мың сом қаражат бөлінді.

Осы трестің жұмыс ауқымының көбеюіне байланысты 1957 жылдың 1 тамызынан, «Қазмұнайқұрылыс» трестінің №3 құрылыс-жөндеу басқармасы 3 категориядан бірінші категорияға өткізілді [6].

Қазақстан мұнайшыларының алдына 1960 жылдары мұнай өндіру көлемін 2 миллион тоннаға дейін жеткізу міндеті қойылды. Мұндай бастаманы іске асыру үшін мұнайшылар алдына жаңа кен орындарын ашу мен бірге, ашылған кен орындарын қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіп, өз уақытында іске қосу міндеті жүктелді.

Осы мақсатпен Гурьев экономикалық әкімшілік ауданы төрағасының қаулысымен «Қазақстанмұнай» бірлестігінің төрағасы - Д.Досмұхаметовке мынандай :

- а) 1958 жылы Қарсақ және Төлес кен орындарын алғашқы сынамалық бұрғылау жұмыстарын жүргізу үшін даярлау, Қарсақ кенішінен 1958 жылдың 1 тамызы, Төлес кен орнынан 1958 жылдың 1 маусымынан бастап мұнай өндіруді жоспарлап, осы жылы, көрсетілген кен орындарынан 35 мың тоннадан кем емес мұнай өндіру;
- б) Осы жылдың соңына дейін, тыңнан игерілген кен орындарынан тәулігіне:

Тереңөзектен 1500 тоннаға дейін, Қарсақтан 200 тонна, Төлестен 150 тонна және Тәжіғали кеніштерінен 100 тоннаға дейін мұнай өндіруді қадағалау тапсырылады.

Көрсетілген кен орындарын жеделдетіп құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету, іске қосу және түрлі жұмыстар жүргізілетін кен орындарындағы іске қосудың екінші әдісін кеңінен қолдану, «Қазақстанмұнай» бірлестігінің 1958-60 жылдар аралығындағы мұнай өндіру көлемін ұлғайту бағытындағы атқарған жұмыстарының қайнар көзі болып табылады [7].

Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесі төрағасының 1957 жылы 21 қарашадағы жарлығына сәйкес, «Қазақстанмұнай» бірлестігінің ұйымдастырушылық құрылымын жақсарту және мұнай кәсіпшіліктерінде басшылық құрамдарының бірлесіп, жедел түрде шешім қабылдауы үшін:

1. Аралық звено ретінде Доссор мұнай кәсіпшілігі басқармасын 1957 жылдың 1 желтоқсанынан, Қошқар және Құлсары кеніштерін 1958 жылдың 1 қаңтарынан бастап қайта жасақтау үшін;

2. «Қазақстанмұнай» бірлестігінің алдын-ала бекітілген еңбек туралы жоспары бойынша, келесідей: Доссор, Мақат, Қошқар, Сағыз, Комсомол, Мұнайлы кенішімен бірге Құлсары, Қосшағыл секілді «Қазақстанмұнай» бірлестігіне тікелей бағынатын 1-категориялы іріленген мұнай кәсіпшіліктері құрылды [8].

Мұнай кәсіпшіліктері басқармасының қайта жасақталып, ірілінген мұнай кәсіпшіліктеріне айналуына байланысты, Кеңес төрағасы-С.Өтебаевтың бұйрығымен, бұл кәсіпшіліктердің басшылары болып:

1. Іріленген Комсомол мұнай кәсіпшілігіне:

а) Ж.Салиев - директор;

б) М.Балғымбаев - бас геолог, директордың орынбасары;

2. Қошқар кәсіпшілігіне - Р.Өтесінов;

3. Іріленген Қосшағыл кәсіпшілігі бойынша - Ш.Оразалиев;
4. Сағыз кәсіпшілігі бойынша - З.Айдналиев;
5. Құлсары кәсіпшілігі бойынша - И.Кочарев, кәсіпшілік директоры болып тағайындалады [9].

С.Өтебаев кәсіби мұнайшы ретінде және барлаушы-геологтардың мәліметтеріне сүйене отырып, Маңғыстауда мұнайдың мол қоры бар екендігіне сенімді болды. Ол уақытта Маңғыстау Гурьевтің өте шалғай орналасқан аудан болатын. Оған бұрғылау станоктарымен, басқа да құрал-жабдықтарды жеткізу үлкен қажыр-қайратты талап ететін.

Сондықтан, Гурьевте отырып, Маңғыстаудағы барлау жұмыстарына басшылық жасау мүмкін болмағандықтан, Форт-Шевченкодан 1957 жылдың қаңтар айында «Маңғыстаумұнайгазбарлау» тресті құрылды.

Мұнай кәсіпшіліктеріндегі кәсіби басшылықты арттыру және Маңғыстаудан жаңа мұнай кеніштерін ашу мақсатында-С.Өтебаевтың бұйрығымен:

- а) З.Есенов – Маңғыстау бұрғылау кеңсесінің «Маңғыстаумұнайбарлау» трестіне директор;
- б) М.Маташев – «Қазақстанмұнайбарлау» трестінің бұрғылау кеңсесіне директор;
- в) В.Токарев- бас геолог, «Қазақстанмұнайбарлау» тресті басқармасы бастығының орынбасары;
- г) Қ.Мырзағалиев - «Қазақстанмұнай» бірлестігінің «Маңғыстаумұнайбарлау» трестінің геологтық - іздеу кеңсесінің директоры;
- д) К.Тумачев - Петровский атындағы машинажасау зауытының директоры;
- е) А.Аманқұлов - «Қазақстанмұнай» бірлестігі «Қаратон» мұнай кәсіпшілігі басқармасының бұрғылау кеңсесінің директорлығына;
- ж) Б.Сағынғалиев - «Қазақстанмұнай» бірлестігінің мұнай және газ өндіру бөлімінің бастығы болып бекітілді [10].

Аталған адамдар Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесі төрағасының тарапынан өздеріне артқан зор сенімді ақтай білді. Батыс Қазақстан өңірінде мұнай өндіруді арттыру мен жаңадан ашылған кен орындарын игеруде өздерінің еңбекқорлығымен, табандылығымен көзге түсті.

Мысалы, Ембі мұнай кәсіпшіліктерінде көп жылдар бойы басшылық қызметтер атқарған- У.Б.Балғымбаев, кейіннен

құрылған «Маңғыстаумұнайгаз» бірлестігі бастығының орынбасарлығына, Р.Өтесінов «Өзен» мұнай кәсіпшілігінің басқарма бастығына тағайындалса, Б.Сағынғалиев «Ембімұнай» өндірістік бірлестігінің бас директоры болып қызмет етті.

Ал, олардың қатарында «Қазақстанмұнай» бірлестігінің бастығы, Ленин сыйлығының лауреаты, құрметті мұнайшы-Ж.Досмұхамбетов те бар болатын.

Осындай ұлттық мамандардан бастау алған мұнайшылар тобы Батыс Қазақстан өңірінде мұнай кеніштерінің ашылып, жаңаруына, дамуына сүбелі үлес қосты.

Бұл, Сафи Өтебаевтың жергілікті жерден маман-кадрларды таңдауға ерекше мән беріп, болашаққа дұрыс болжам жасай білгендігін көрсетті.

Жаңадан құрылған Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының халық шаруашылығы саласының дамуын жіті қадағалау үшін, Кеңес төрағасы- Сафи Өтебаевтың бұйрығымен, 1957 жылы 1 қазанда «Техникалық-экономикалық Кеңес» құрылды.

Ол, құрамында 138 мүшесі бар 4 секциядан тұрды:

- а) мұнай және химия секциясы (төраға- Ш.П.Арзуманов);
- б) энергетикалық секция (төраға- Н.Т.Неверов);
- в) құрылыс және құрылыс материалдары секциясы (төраға- М.П.Штопоров);
- г) жеңіл және тамақ өнеркәсібі секциясы (төраға- Я.Крылов);

Бұл секцияны құрудағы негізгі мақсат: өндіріске жаңа техника мен технологияларды енгізу, жұмысшыларға әлеуметтік-тұрмыстық жағдай жасау және мұнай, құрылыс, энергетика, жеңіл және тамақ өнеркәсібін дамыту болып табылады [11].

Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының басшылық құрамы қай салада болмасын халық шаруашылығын дамутыға көп күш салды. Ол үшін тек қана Одақтық дәрежедегі мекмелермен ғана емес, халықаралық дәрежеде шетелдік мемлекеттермен ғылым-білім, мамандармен тәжірбие алмастыру, сыртқы саудада әртүрлі жәрмеңкелер ұйымдастыру мен бірге, басқа да салалар бойынша байланыстарын арттырып отырды. Мысал ретінде, Герман Демократиялық Республикасының ресми өкілі Банашактың Гурьев халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы- С.Өтебаевқа жазған ресми хаты дәлел бола алады.

Хаттың мазмұны бойынша: «1958 жылы 2-11 наурыз аралығында, ГДР-дың Лейпциг қаласындағы сыртқы сауда аумағында өтетін көктемгі жәрменкеге халық шаруашылығы кеңесінің мамандарын көрмеге қатысуға шақырады. Ол жәрменкеде негізінен, ГДР-дың халықтық және жеке кәсіпорындар мен ұйымдардың дайындаған техника саласындағы жетістіктермен бірге, мұнай өндіру саласындағы техникалық құрал-жабдықтар, халық тұтынатын тауарлар көрсетіледі»- дей отырып, техниканың ең жаңа түрлерін көрсететін бұл жәрменкеге 40 мемлекеттен 9000-нан астам тауарлар мен бұйымдар көрсетіліп, ол 285000 м² аумақты алатынын баяндайды.

Хат авторы осындай мәліметтерді келтіре отырып, бұл жәрменкеге халық шаруашылығы кеңесінің атынан тиісті мамандар мен сарапшыларды жіберуді сұрайды.

Осы хатты негізге ала отырып, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінен ГДР-дың Лейпциг қаласында өтетін көктемгі жәрменкеге 10 күн уақытпен, мұнай өндірісі үшін қажетті жаңа құрал-жабдықтармен танысып, бұрғылау және өндіру кезінде қолданылатын автоматтандырылған құрылғылардың техникалық сипаттамаларын меңгеру үшін, «Қазақстанмұнай» бірлестігінің «Құлсары» бұрғылау конторасының бас механигі-Есен Тасқынбаев іс-сапарға жіберілді.

Сонымен қатар, Моңғол Халық Республикасының өндірісіне техникалық көмек көрсету үшін, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің «Қазақстанмұнай» бірлестігінен келесідей мамандар, мұнай кенішінде мұнай өндіру шебері лауазымында:

Байшонас мұнай кәсіпшілігі басқармасының мұнай өндіру аумағында шебердің қызметін атқаратын Д.Мандеев ;

Қошқар мұнай кәсіпшілігінен, мұнай өндіру шебері – Қ.Даярдиев барды [12].

Жеңіл өнеркәсіп пен балық шаруашылығы саласындағы жұмысшы мамандар да халықаралық дәрежедегі ұйымдастырылған көрмелерден тыс қалмайтын.

Республика сауда министрлігінің сұрауына сәйкес және «Жайық– Каспий Мембалық трестінің» тапсырмасымен, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесі, Қызылбалық зауытының директоры- Я.Калягинді, Иранға балық өнімдері шаруашылығына қызылбалық уылдырығын қабылдаушы қылып жіберуге шешім қабылдайды [13].

Аталған мамандық иелерін, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесі мұнай, жеңіл және тамақ өнеркәсібі салалары бойынша шетел мемлекеттерінің жаңа өндіріс құрал-жабдықтарымен танысу, техникалық сипаттамаларын меңгеру мен игеру, тәжірибие алмасу мақсатында жіберетін.

Мұндай байланыстар халықаралық дәрежеде маман-жұмысшылардың біліктілігін арттырумен қатар, халық шаруашылығы саласына жаңа техника мен технологияларды енгізу арқылы сапалы өнім шығару жолын арттырумен ерекшелінді.

С.Өтебаевтың басқаруындағы Гурьев экономикалық әкімшілік ауданы көптеген игілікті істердің ұйытқысы болды. Оның жарлығымен, 1959 жылы Гурьев қаласында Бүкілодақтық сырттай оқытатын политехникалық институттың оқу-консультативтік пунктінің материалдық-лабораториялық базасы ұйымдастырылды.

Мұнда өндірістен қол үзбей, еңбек ете жүріп оқитын инженер мамандар даярланды.

1959-1960 жылдары бұл оқу орнының конкурс пен емтихандарын тапсырған, Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің келесідей кәсіпорындарынан :

- 1) Гурьев мұнай -өңдеу зауытынан;
- 2) Гурьев синтезспирт зауытынан;
- 3) Петровский атындағы машинажасау зауытынан;
- 4) Халық шаруашылығы кеңесінің құрлыс трестері мен басқармаларынан 150 адам 1 курсқа оқуға қабылданды.

Жаңадан ашылған оқу орнына қажетті материалдық-техникалық құрал-жабдықтармен, студенттердің оқу залдары мен оған керекті парталар мен оқулықтарды, оқу үйрену лабораторияларын, химиялық және физикалық лабораторияларды жабдықтау, оқытушыларға қажетті жазу машиналарымен, жиһаздармен, сейфтермен қамтамасыз ету, жоғарыда көрсетілген кәсіпорындардың директорлары: Н.А.Котов, П.С.Токарев, К.С.Тумачевпен бірге, кадрлармен жұмыс бөлімінің бастығы Т.С. Сейітовке жүктелді [14].

Аталған оқу орны өндірістен қол үзбей оқитын инженер мамандардың көптеп даярлануына ықпал етті.

1960 жылдың 1 желтоқсанындағы мәліметтер бойынша Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің құрамында тіркелген

барлық жұмысшылардың саны- 32309 адам болды. Оның ішінде: қызметкерлер – 18458 адам;

а)жұмысшылар-15316;

б)инженер-техникалық қызметкерлер -1831;

в)қызметкерлер-829;

г)күзет қызметкерлері -332;

д)оқушылар-150;

негізгі қызметкерге жатпайтындар - 13851 адамды құрады [15].

1960 жылдың 1 желтоқсанындағы Гурьев әкімшілік ауданының мамандар құрамының есебіне қарасақ, ол кестде көрсетілген жылдар бойынша жоғары және арнаулы орта оқу орнын бітірген мамандарының есебінен төмендегідей болып келеді:

	Жоғары оқу орнын бітірген мамандар:	Соның ішінде жоғары оқу орындар бітіргендер:						
		1940ж дейін	1941-1950 жж.	1951-1955 жж.	1956-1957 жж.	1958ж.	1959ж.	1960ж.
Барлық мамандық бойынша мамандар:	556	52	71	90	82	88	66	99
Соның ішінде, инженерлер:	482	60	52	89	70	73	72	66
	Арнаулы орта оқу орнын бітірген мамандардың жалпы саны.	Соның ішінде, арнаулы оқу орнын бітіргендер:						
		1940ж дейін	1941-1950 жж.	1951-1955 жж.	1956-1957 жж.	1958ж	1959ж	1960ж
Барлық мамандықтар бойынша:	1662	144	431	357	263	180	119	168
Соның ішінде: техниктер:	1315	117	350	294	195	124	91	144
Басқа мамандықтар:	27	-	-	-	-	-	13	14

Жалпы алғанда, жоғарғы кестелерде көрсетілгендей Гурьев Халық шаруашылығы Кеңесінің мамандар құрамы (жоғары және арнаулы орта оқу орындарын бітіргендер

құрамын қоса есептегенде) біркелкі болмады. Кеткен мамандардың орнын өзге Одақтас республикалардан немесе жергілікті жерден келген мамандар алмастырды.

Республика Министерлер Кеңесінің бұйрығымен, 1962 жылдың 28 мамырда бұрынғы Ақтөбе және Гурьев халық шаруашылықтары кеңестерінің кәсіпорындары негізінде Батыс Қазақстан экономикалық әкімшілік ауданының халық шаруашылығы кеңесінің құрылуына байланысты, облыстың әлеуметтік –экономикалық жағдайының жақсарып, нығаюына зор үлес қосқан - Гурьев экономикалық әкімшілік ауданының Халық шаруашылығы Кеңесі таратылды [16].

Әдебиеттер:

- 1.АОММ. 875-қ., І-т., 5-іс, 1-п.
- 2.АОММ. 875-қ., І-т., 2-іс, 16,17-п.
- 3.АОММ. 875-қ., І-т., 5-іс, 6,11,12-п.
- 4.АОММ. 875-қ., І-т., 5-іс, 18-п.
- 5.АОММ. 875-қ., І-т., 4-іс, 186,187-п.
- 6.АОММ. 875-қ., І-т., 5-іс, 42,43,99,122-п.
- 7.АОММ. 875-қ., І-т., 3-іс, 9-14-п.
- 8.АОММ. 875-қ., І-т., 4-іс, 161-п.
- 9.АОММ. 875-қ., І-т., 22-іс, 2,3,4,5,6,9-п.
- 10.Бұлда сонда. 45,24,60,69,81,107,113-п.
- 11.АОММ. 875-қ., І-т., 3-іс, 24,25-п.
- 12.АОММ. 875-қ., І-т., 70-іс, 19,1,9,149-п.
- 13.АОММ. 875-қ., І-т., 70-іс, 84,152,155-п.
- 14.АОММ. 1041-қ., І-т., 326-іс,150-152-п.
- 15.АОММ. 875-қ., І-т., 72-іс, 3-10-п.
- 16.АҚТОММ. 5-қ., І-т., 1-іс, 5-п.

***

В этой статье говорится о С.Утебаеве как известном нефтянике, председателе Гурьевского Совета Народного Хозяйства.

***

This article carries about С. Utebaev as a famous oil – industry worker and a chairman of Atyrau Soviet National Industry.

М.Ғ. Дюсенғалиева,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің аспиранты

XIX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ІШКІ ОРДАДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Бөкей Ордасында алғашқы жылдары сауда өте баяу дамыды, себебі қазақтардың жиі көшіп-қонуы, нақты жолдың болмауы, орыстардың қазақ тілін білмеуі, тұрмыс-тіршілігін жетік меңгермеуі сауданың өсуін тежеп отырды. Көшпелі қазақтардың көші-қон тұрақтары мен мекендері белгілі болған соң, халықтың өмірі бір қалыпқа келіп, сауданың дамуы күшейе түсті.

И.Ф. Бларамберг өз еңбегінде Бөкей хандығындағы қазақтар алғашқы кездері сауданы мына жерлерде жүргізді-дейді.

1. Өзен шебінде және Глининский форпостында шенеуніктер мен орал әскери казактары сауда жүргізді. Бұл саудаға басты қатысушылар жергілікті шенеуніктер. Саудагерлер Оралдан үшінші қолдан тауарды сатып алып, қазақтарға жоғарғы бағаға ауыстырды.

2. Орал шебінің төменгі бөлігіндегі Кулагин қамалынан бастап Гурьев қалашығына дейін қысқы мезгілде, яғни қазақтар осы жерлерде көшіп жүргенде.

3. Астрахань қаласына жақын жердегі Қалмақ базарында. Бұл жерде қазақтар жыл сайын 50000-ға дейін қойларын айырбастайды. Әсіресе, хиуалықтардың қағаз бұйымдарына айырбастайды.

4. Татарлар мен армяндар Астраханнан Каспий теңізі арқылы сауда жүргізді.

5. Камышиннен және Саратовтан тауарларымен келетін көпестер Эльтон өзенінің маңында сауда жүргізді.

6. Чертил ауылында 1 қазанда жәрмеңке болатын. Бұл жерде қазақтар астық, тары, тағы басқа заттарды айырбастады.

7. Чижин және Деркул кордондарында да сауда жүргізілді.

8. Хан ставкасы маңында. Бұл жердегі сауданың маңызы жаңа қалыптаса бастаған болатын. Қазан және қараша айларында (1825жылы) нан айырбасы жүрді. Көктемде тауарлардан басқа қарбыз, алма және басқа да тәттілер әкелінді. Бұларды көбінесе бай қазақтар сатып алды.

9. Соңғы кездері қазақтар Орынбор және Саратов губернияларының жәрмеңкелеріне жылқыларын сатуға айдап апарды. Бұл жердегі сауда маңызды және өте қолайлы еді [1].

Жоғарыда айтылып кеткендей, бастапқы жылдары жүргізілетін сауда көлеміне байланысты мына сауда нүктелері оқшауланып шықты:

қазақтардың Орал казактарымен және казак старшындарымен сауда жүргізген солтүстік бөліктегі Өзен шебі, Глининский форпосты, солтүстік-батыста Эльтон көлі, мұнда Саратовтан, Камышинскіден саудагерлер келетін. Астраханнан қашық емес жердегі Қалмақ базары, Оңтүстікте Каспий теңізі жағалауындағы армяндар мен Астрахань татарлары келіп сауда жасайтын ватагалар, т.б. Бұл орындарда қазақтар өздерінің өнімдерін түрлі маталар, фабрика-зауыт өнімдеріне, нан, негізінен, бидайға айырбастап отырды.

Бөкей сұлтан тұсында бөкейлік қазақтар кундров татарларымен сауда жүргізді. Мысалы, 1803 жылы 23 желтоқсанда Кроснояр төменгі жергілікті сотының Астрахань азаматтық губернаторы князь Д.В.Тенишевке бөкейлік қазақтардың кундров татарларымен арадағы сауда-саттықты реттеу туралы мәлімдеме береді. Оны төмендегі құжаттан байқауға болады.

«Астрахань азаматтық губернаторының міндетін атқарушы вице-губернатор, стат-кеңесші және кавалердің өткен қарашаның 28-індегі ұсынысын орындау мақсатында осы соттық іссапарымен жіберілген ауылдық өкілі Машин Матиев Бөкей сұлтанның қарамағындағы қазақтардың кундров татарларымен Хомутовка және Сеитовка ауылдарында осы желтоқсанның ортасына дейін созылған айырбас саудасына қатысып, кейін оралды. Оралған соң, ол сотқа екі жақтан да, не қанша, қалай айырбасталғаны туралы ведомость тапсырды.

Бізге белгілі болған жайт бойынша, кейбір қазақтар айырбас жүргізілетін жерге келіп, әлі де сауда жүргізуге мүдделі. Сондықтан айырбас мерзімі өтіп кеткен соң, олар айырбас сауда жасауға қаншалықты құқылы – міне осыны анықтап берсеңіздер екен. Ол анықталған жағдайда мынадай тағы бір мәселе бар: Бөкей сұлтанның қазақтарына берген рұқсат қағаздарында бір ғана қожайын жолдастарымен бірге деп жазылған. Ол жолдастары кімдер екені айтылмайды. Сондықтан ондай рұқсат қағаз алған қожайын, тіпті, ханның өзіне де белгісіз жандарды жолдас қып алуы мүмкін. Мұндай жайттар айырбас сауда кезінде өз зиянын тигізуі ықтимал. Сол себепті, жоғарыда айтылған Бөкей сұлтан беретін рұқсатнама қағаздарда тек қана сауда істеуші қожайын ғана емес, келген жолдастарының да аты-жөні түгел жазылса екен. Бұл үшін осы сотта төмендегідей шешімдер қабылданды – селолық өкіл Машин Матиевтің қазақтар мен кундров татарлары арасындағы айырбас саудасының барысы туралы ведомостісімен бірге дәл сондай ведомость толтырып, сізге баянатпен қоса тапсыру қажет. Ал айырбас сауда желтоқсанның ортасына дейін берілген мерзімге біткеніне қарамастан әрі қарай жалғаса береді. Бұл жөнінде сотқа берілген қандай да бір ерекше нұсқаулық жоқ. Жоғарыда аталған селолық өкілдің мәліметі бойынша көрсетілген мерзім мен нұсқауға қарамастан селоларға келген кейбір қазақтар айырбас сауда істеуге мүдделі. Өзгелерінен де соны күтуге болады [2].

Бұл құжаттан бөкейлік қазақтардың кундров татарларымен Сеитов және Хомутов елді-мекенінде айырбас жасағандықтарын және жәрмеңке мерзімі аяқталса да, айырбас сауда жүргізіле бергенін көреміз. Осы айырбас саудасына арнайы өкіл жіберілген, ол осы жерде қанша мал айырбасталғаны жөнінде ведомость тапсырған. Сонымен бірге, сауда айырбасын жүргізу үшін қазақтарға арнайы рұқсат қағаздары берілген.

Енді төмендегі 1803 жылғы бөкейлік қазақтар мен Кундров татарларының Бөкей хандығына шекаралас Сеитов және Хомутов елді-мекенінде сауда айырбасын жүргізген ведомостісіне назар аударсақ [2,с.2].

Кесте-1

Бөкейлік қазақтар мен Кундров татарларының Сеитов және Хомутов елді-мекеніндегі сауда айырбасы [2,с.3].

№	Айырбасталған	Айырбастау	
		мал	нан
1	5 жастағы қойға 1қап, 2 жастағы қойға 2 қап қара ұнға ауыстырылған.	83	107
2	Салмағына қарай ірі қара үш-төрт қап ұнға ауыстырылған	9	30
3	Екі жастағы жылқы	1	2
	Барлығы	93	139

Кестедегі дерек бойынша бөкейлік қазақтардың кундур татарларымен мал басын астыққа айырбастағанын байқаймыз. Сонымен қатар, қазақтардың басты айырбасы мал екенін және эквивалентсіз тауар-ақша қатынасының дамығандығын көреміз.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Бөкей хандығы Ресей мемлекетімен қатар Бұхар және Хиуа саудагерлерімен де сауда жүргізген болатын. Бұхар мен Хиуаның саудагерлері XVI-XVII ғасырларда Маңғыстаудағы айлақтар арқылы Жайық бойымен Сарайшыққа дейін жетіп, сауда-қатынастарын жасап келгені тарихтан белгілі [3].

Астраханға келуші Хиуа саудагерлерінің саны азаймады. Маңғыстаудағы Қабалы және Қараған айлақтарынан Астраханға тіке Каспий теңіз жолы арқылы шығу жеңіл әрі тез болды. Өйткені, XIX ғасырдың алғашқы жартысында Каспийдің солтүстік-шығыс аймағында Астрахань сауданың негізгі буыны болғандықтан, оған хиуалық саудагерлер топ-тобымен келген. Мәселен, 1803 жылғы 18 сәуірде Маңғыстау айлағынан келген кемеде хиуаның 49, түркіменнің 4 саудагері келген. Осы жылғы маусымда келген сауда кемесінде 66 хиуа, 33 бұхар саудагері болған. Әсіресе, көп келетін хиуа саудагерлері болғандықтан, олардың Астраханға әкелген тауар

түрлеріне тоқталсақ, негізінен маталар, терілер, шапан түрлері, кашемир шәлілерін, жеміс-жидек түрлерін әкелген [4].

XIX ғасырдың басындағы Бөкей сұлтанның орталығы Астраханға жақын орналасты, әрі халқы да Қиғаш өзені, Еділдің төменгі бойындағы және Ахтуба өзені бойындағы ұйымдастырылған сауда орындарына тікелей қатысқан еді. Сонымен бірге, 1806 жылы хандықта сауда орындарын ашу туралы патша жарлығында көрсетілген болатын. Хандық қазақтарына астық, тағы басқа Ресей тауарларына малын айырбас жасау үшін Ақ мешіт пен Далотхан арасында арнайы базарлар ашылды [4,90б]. Сонымен қатар, осы хиуалықтар тауарына да айырбас жасаған.

Хандық халқының хиуалық саудагерлердің бұйымдарын көптеп тұтынатындығын және бұл сауда қатынасының XIX ғасырдың басынан Астрахань қаласы арқылы орныққанына көзіміз жете түседі.

Сонымен, Бөкей хандығының халқына бастапқы кезден тұрақты сауда айырбасын жасауға мүмкіндік болды. Еділдің төменгі саласына қарай Владимировка қаласынан Астраханға дейін Ақтөбе өзені бойында орыс шаруаларының елді-мекендері тығыз орналасқан еді. Екіншіден, Владимировкадан бастап Кожетаевқа дейін өзен бойында Ақтөбе (Ахтуба) шебі орналасты. Үшіншіден, осы өзен бойында орналасқан елді - мекендерді қорғайтын линияның шығысында жағалай қалмақтар көшіп жүрді. Міне, осы көшпелі қалмақпен қатар қазақтар елдің төменгі бойындағы отырықшы елді-мекендерде айырбас жасайтын болды. Сонымен қатар, 1803 жылдан бастап Ақ мешіт жәрмеңкесі қазақтар үшін негізгі сауда орталығы болып саналды. Ол Еділдің ең төменгі ағысында орналасқан. Мұнда қазақтар хиуа, орыс және қалмақ саудагерлерімен айырбас жасады. Қазақтардың мал саудасының негізгі бөлігі бастапқы кезеңде Ақ мешітте жасалған. Бұл сауда орталықтарында сауда айырбасы мал мен оның өнімдерін құрады [4,90б].

Бөкей сұлтан астық, тағы басқа заттарды Астрахань қаласынан сатып алып отырған. 1813 жылы 13 маусымда Бөкей ханның Астрахань азаматтық губернаторы С.С. Андреевскийге ұн және басқа да заттарды бөкейлік қазақтар үшін сатып алу

және сыртқа шығаруға қолдау туралы өтінішінде былай дейді: «Мен өз төлеңгітім старшын Бармақ Мұратовты, онымен бірге ағасы Тұяқты жеке өзімнен бірнеше мың рубль ақша беріп, Астрахань қаласына мың бума бидай ұнын және бес жүз қара бидай ұнын және басқа да тауарларды сатып алып, оның бәрін біздің қырғыз-қайсақ халқының қыстайтын жеріне жеткізіп, оларға сатуды тапсырдым.

Осы жағдайда сізден зор ілтипатпен сұрайтыным, менің жіберген шаруаларым старшын Бармақ Мұратов пен ағасы Тұяқ жоғарыда айтылған ұн мен тауарларды Бакиев кордоны тұсындағы біздің қыстаққа алып келуге рұқсат бердім. Сіздің мәртебеңізден қажет адамдарды тиісті бұйрықсыз қалдырмауыңызды сұраймын [5].

Сөйтіп, Бөкей сұлтан өз старшынын Астрахань қаласына жіберіп, астық, тағы басқа заттарды сатып алып, оны Бөкей Ордасындағы қазақтарға сатқан.

Сонымен қатар, Бөкей сұлтан өз қарауындағы татар Өмір Жұмағалиевті де Астрахань қаласына астық сатып әкелу үшін жіберіп отырған [5,с.4].

М.Л. Вяткиннің мәліметі бойынша Қазақстаннан Ресейге негізгі сауда малы қой: 1803-1807 жылдары 400.715, 1808-1812 жылдары 318.222 бас әкетілген. Ал, Бөкей хандығындағы Шығай сұлтанның толық емес мәліметі бойынша 1814 жылы Ресейге 277.100 бас қой сатылған [6]. Сондай-ақ, 1814 жылғы Бөкей хандығындағы сатылған мал бағасына келсек, хандық қазақтары шектес аумақтағы жәрмеңкелерде төмендегідей көлемде малдарын өткізген.

Кесте-2

1814 жылғы Бөкей Ордасында сатылған мал саны [6,8с.].

Мал саны (мың)	Ресейге сатылған	қалғаны
Түйе	Бұл кезде әлі сатуға шықпаған	63.338
Жылқы	41.242	350562 (391704)
Мүйізді ірі қара	16.302	135856 (152158)
Қой	27.7100	1385506 (1662606)
Ешкі	14.066	91442 (105508)
Барлығы	34.8710	202.6704 (2375414)

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай, бұл кезде түйе малы әлі саудаға шықпаған, яғни Ресей тарапынан түйеге әлі сұраныс жоқ, ал түйені кейіннен хандықтан негізгі сұранушы Ресей соғыс экспедициясы т.б. үшін пайдаланған. Қой және жылқы малы Ресейге көптеп сатылған.

1814 жылдың өзінде хандық қазақтарының қолындағы 2375414 бас малдың 5\1-і саттыққа шығарылған. Егер 1820 жылғы орташа бағамен есептесек: жылқы – 50 сом, сиыр – 40 сом, қой – 10 сом, ешкі – 5 сомнан [4] – онда қазақтар 1814 жылы 41242 жылқы – 2062100 сом, 16302 сиыр – 552080 сом, 277100 қой – 27710.00 сом, 14066 ешкі – 70330 сомға шығарып, қазақтар сатқан барлық 348710 бас малы – 5455510 санды құраған. Бөкей хандығы қазақтарының Ресейге жақын орналасуы тікелей сауда жасауға қол жеткізіп, 1814 жылғы Ресейге 41242 бас жылқы, 16302 бас мүйізді ірі қара, 277100 бас қой, 14066 бас ешкі малы сатылған. Сонымен бірге Ресеймен шектес сауда орнындарында 116832 бас қой малы айырбасталған[7].

К.А. Фукс өз еңбегінде «Далалық аймақта қазақтармен сауда істеу үшін орал казактары Өзен және Глинянский форпостын белгіледі. Енді бұл жерде 40 шақты татар үйлері, 30 шақты орыстардың үйлері орналасқан. Бұл жердегі айырбас қазан, қараша, қаңтар айларында жүргізіледі. Бұл жерге орыс және татар саудагерлері, Орал, Саратов, Қазан қалаларынан келеді», - деп жазады[8]. Ал И.С.Ивановтың еңбегінде «1816 жылы орал казактарының құрған Глининский форпостындағы қазақтардың сатқан малының бағасы төмендегідей болған: 1820 жылы түйе - 80 сом, жылқы - 50 сом, мүйізді ірі қара - 40 сом, қой -10 сом, ешкі – 5 сом болды» - дейді [9].

Шығай тұсында жоғарыда айтылып кеткен Қалмақ базарында бөкейлік қазақтар өздерінің мал және оның өнімдерін айырбастаған. 1820 жылы 28 қаңтарда Шығай сұлтан Астрахань азаматтық губернаторы И.Я. Бухаринге татар Мұстафа Бековты қазақтар үшін осы Қалмақ базарындағы өкілі етіп тағайындау туралы ұсыныс білдіреді. Оны төмендегі құжаттан көруге болады. «Азия халықтарынан бұған дейін

түскен өтініштері бойынша мен Астрахань уезінің Саян мекенінің татары Мұстафа Бековті қазақтардың басқа халықтармен мал айырбастауы кезінде Қалмақ базарында 28 қаңтардан алдағы 1821 жылдың 1 қаңтарына дейін қазақтар жағынан бақылаушы болуды тапсырғанмын. Ал татар Мұстафа Беков Астрахань азаматтық үкіметінің қарамағында болғандықтан, мен сізден, Астрахань земствалық сотына менің қазақтарым мен Ресей халқы арасында мал сату немесе айырбастау кезінде тәртіп сақтау үшін Бековті сол Қалмақ базарында болуға тиісті жылдық мерзім ішінде ешқайда қоғамдық тапсырмамен жібермеуді өтініп сұраймын» [10].

Бұл құжаттан Шығай сұлтанның Қалмақ базарында бөкейліктердің малдарын айырбастауда тәртіп қадағалау үшін Бековті тағайындауды өтінгенін көреміз.

Сонымен қатар, тағы бір құжаттағы 1825 жылы 20 мамырда Астрахань губерниялық басқармасының Қалмақ базарында Ішкі Орда өкілін тағайындау туралы қаулысына тоқталсақ:

«Өткен 1823 жылдың 22 наурызында азаматтық губернатор және кавалер губерниялық басқарма мәжілісінде Қазақ Ордасының сұлтаны Шығай Нұралыхановтың Қалмақ базарындағы бодончей лауазымына Соляnsk селосының татары Рамазан Арсапаевты сауда істерін атқаруға тағайындағандығы туралы қатынас қағазын таныстырып, губерниялық басқармаға осы мәселе бойынша қажетті өкім шығарып, жоғары мәртебелімнің кеңесіне оның көшірмесін жіберуді ұсынды.

Бұл ұсыныс бойынша губерниялық басқарма сол жылдың 31 наурызында шығарған қаулысында былай деп шешті: қазіргі қазақтар атынан Қалмақ базарына бодончей лауазымына ұсынылып, сайланғалы отырған Соляnsk селосының татары Рамазан Арсапаев бұрынғы бодончей, қазақ старшыны Жұманазар Ярлыкаповтың орнына сайланғалы тұрғандықтан, губерниялық басқарма Арсапаевты бодончей лауазымына бекітуге кіріспей тұрып, бұл лауазымда болған Ярлыкапов старшын кімнің және қашан берілген рұқсаты бойынша бұл қызметті атқарды және қандай себептермен оның орнына

қазақтардың арасынан емес, Юртов татары сайланып отыр – міне бұл сұрақтарға жауап алу қажет. Бұл туралы мәлімет жинауды және оны губерниялық басқармаға жеткізуді жергілікті исправник Краснокутскийге жүктелсін.

Осы тапсырма бойынша Кроснояр жергілікті исправнигі Краснокутский баянат арқылы мәлімдеді: Ол Кіші Қазақ Ордасының сұлтаны Шығай Нұралыхановпен аталған жағдай туралы сұхбаттасқан соң, мынадай мәлімет алды: старшын Ж. Ярлыкапов бодончей лауазымында оның рұқсаты және азаматтық губернатор мырзаның бекітуімен қызмет атқарды. Ал қазір ол бодончей лауазымынан кейбір қажетті ордалық комиссияларға байланысты босатылды. Оның орнына Юртов татары Рамазан Арсапаевтың тағайындалуының себебі – бұл лауазымда бола алатын старшындардың барлығы да Шығайдың ставкасындағы ордалық комиссия жұмысына қажетті. Өзгелері Ресей заңдарын білмегендіктен, бұл лауазымды атқара алмайды.

Сол себепті губерниялық басқарма сол 1823 жылдың 21 шілдесінде губернатор кеңесінен сұраныс жіберіп, старшын Ярлыкаповтың Қалмақ базарында сауда істерінің бодончейі ретінде, расында да, азаматтық губернатордың бекітуімен тағайындалғандығы туралы мәлімет талап етті.

Губерниялық басқарма Астрахань жергілікті сотына 27 қыркүйекте жарлық жіберіп, бұрын-соңды қазақтар арасынан қалмақ базарында бодончей болған біреу бар-жоқтығын анықтап, бодончейдің міндетіне не жататындығын, оның лауазымдық қызметке кімнің бекітуімен жіберілгендігін анықтап, мәлімдеуді тапсырды. Осы тапсырмаға жауап ретінде Астрахань жергілікті соты баянат арқылы мәлімдеді: қазақтардың үстінен қарайтын бодончейдің міндеті – осы халық пен өзге ұлт өкілдерінің арасында дау-жанжал туындай қалған жағдайда, бодончей бұл жанжалға араласып, өз күшімен тараптарды татуластыра алмаған жағдайда, бұл туралы басшылыққа жеткізуі қажет. Сонымен қатар, ол қазақтар сатқан малдың дәл санын жүргізіп, бұл туралы сұлтан Шығай Нұралыхановқа мәлімдеп отыруы қажет. Шығай Нұралыханов

Солянк селосының татары Рамазан Арсапаевты бодончейлікке тағайындай отырып, Арсапаевқа хан берген сенімхатты көресетеді, бұған қоса ханның азаматтық губернатор мырзаға Арсапаевты бодончей лауазымына бекіту жөнінде өтініш жасағанын айта кетеді [11].

Сөйтіп, Қалмақ базарында Бөкей Ордасы қазақтарының арасынан бір адамды бодончей лауазымына сайлаған. Бұл бодончей лауазымына лайықты адамды Шығай сұлтан өзі тағайындаған. Ол адам Қалмақ базарында әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы дау-дамай сияқты жағдайларды шешуге қатысқан. Сонымен бірге, қазақтар сатқан малдың санын Шығай сұлтанға мәлімдеп отырған.

Сонымен қатар, бөкейлік қазақтар Эльтон маңында сауда істеген. Шығай сұлтанның Орынбор губернаторына жазған хатында былай дейді: «Эльтон маңында 15 тамыз бен 15 қыркүйек аралығында жұмыс істейтін жәрмеңкенің ашылуына байланысты осы жәрмеңкеге мал, тері, жүн сатып, астық алуға менің қарамағымдағы қазақтар да келетін болғандықтан, мен өз тарапымнан жәрмеңкеге өз қарамағымдағы аудармашы молданы жібердім (Мұзафар Юсупов). Сізге өз тарапыңыздан нұсқау беріп, менің қарамағымдағы қазақтарға қамқор болуыңызды өтінемін» [12].

Бұл құжаттан Бөкей хандығындағы сауда-саттықта айырбас саудасының дамығандығын және Шығай сұлтанның жәрмеңкеге аудармашыны да жіберіп отырғанын байқаймыз.

Көп уақыт өтпей Орданың өз ішінде де саудагерлер мен көпестер пайда бола бастады. Әсіресе, «тасымал саудасы» жоғары дамыды. В.Ф. Шахматов өз еңбегінде тасымал саудасы туралы былай дейді: «Алғашқы жылдары Бөкей Ордасының территориясында нақты сауда орындары болған жоқ. Орыс көпестері Орданы аралап, өзінің тауарларын мал және оның өнімдері: жүн, тері, тағы басқа шикізат өнімдеріне айырбастады. Бұл тасымал саудасымен орыс көпестері ғана емес және қазан татарлары, жергілікті бай-феодалдар айналысты. Көптеген байлар орыс көпестерінен тауарды

комиссияға алып, Орданы аралап, қазақтарға жоғары бағамен сатты» [13].

Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың алғашқы жылдары Бөкей хандығында нақты сауда орындары болған жоқ. Сауда Бөкей Ордасына жақын шекаралас форпостарда, қарауыл кордондарында жүргізілді. Бөкей, Шығай тұсындағы бөкейлік қазақтар Сеитов және Хомутов елді-мекенінде және Астрахань, Қалмақ базарында, Эльтон маңында айырбас жүргізді. Бұл жерлерде Орал казактары, орыстар, татарлар қазақтармен сауда айырбасын жасады. Ал Орданың ішінде 1832 жылға дейін тасымал саудасы дамыды.

Әдебиеттер:

1. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз- кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (малой) Орды Оренбургского ведомства. //Военно-статистическое обозрение Российской империи. СПб. 1848г. Ч 3. с 20.
2. РФ АОММ, қор-1, тізбе-1, іс-2424, 3-бет.
- 3.История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в пяти томах. Т.2. - Алматы: Ата мұра. 1998г. 640 с.
4. Харабалин Г.Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы. Орал.2004ж. 238 б.
5. РФ АОММ, қор-1, тізбе -3, іс-986, 1-бет.
6. ҚРОММ, қор-78, тізбе-1, іс-15, 12-бет
7. РФ ООММ, қор-6, тізбе-3, іс-4472, 46-бет.
8. Фукс К.А. Пребывание в Казани киргизского хана Джаньгирия. // Казанский вестник, 1826г. 18-ч. № 10.
9. Иванов И.С. Краткие сведения о ярмарке во Внутренней Киргизской Орде.// Памятная книжка Астраханской губернии на 1887г. Астрахань.1887г.
10. ҚРОММ, қор-78, тізбе-1, 7- іс, 5- бет
11. ҚРОММ, қор-78, тізбе-1, 9- іс, 33-бет
12. РФ АОММ, қор-1, тізбе -5, іс- 997, 1-бет.
13. Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. Алма – Ата: Изд. Ан Каз ССР. 1946г. 253 с.

* * *

В этой статье рассматривается развитие торгового дела Букеевской Орды и торговые взаимоотношения с другими странами..

Ұ.Ш. Исмағұлов,
т.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе мемлекеттік университеті

КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕДЕГІ ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ ТАРИХЫНАН (ОРАЛ ОКРУГІ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

1928 жылдары Қазақстанда жүргізіліп жатқан жерге орналастыру жұмыстарында өзгерістер басталады. Оның негізі БОАК Президиумының 1927 жыл 12-желтоқсандағы қаулысында келтірілген жерге орналастырудың тиімділігі, онда таптық бағытты ұстану қажеттілігі мәселелерінің қойылуы болып табылған еді. Міне, осы құжатты басшылыққа ала отырып ҚазАКСР ОАК мен ХКК 1928 жылдың наурыз айында «ҚазАКСР-да жерге орналастыру және жерді пайдалану тәртібі» жөнінде қаулы қабылдайды. Онда жер кесудегі кезектіліктің жойылатындығы, келімсектер жерге қазақтармен бір мезетте отырғызылатындығы, жер нормасын белгілеу жерге орналастыруға тартылатын территорияны ауыл шаруашылығы аудандарына бөлу негізінде жасақталатындығы, жер бағамын қою барлық ауданға бірдей болатындығы, норма шаруашылыққа емес, жан басына ыңғайластырылатындығы, жерге орналастыру жұмыстары қоныстандыру қорына артық, бос жерлерді анықтау мүмкіншілігіне байланысты қарастырылуы керектігі көрсетіледі [1]. Соған байланысты ҚазАКСР ХКК-не жерге орналастыру ісінде мынадай шараларды жүзеге асыру жүктеледі:

...10. Орындалу жұмысы жоспарын жерге орналастырудың жаңа тәртібіне сай қайта қарап шығу: а) Солтүстік Қазақстан бойынша норма белгілеудің жүйеленген материалы болмауына байланысты мұндағы 2-сатыдағы жұмыстарын 1929 жылға көшіру. Осы жұмыс Оңтүстік Қазақстанда ондағы ұлтаралық қатынастың шиеленісуіне, шаруашылықтың күйзелісті жағдайда болуына... байланысты үстіміздегі жылы жүргізілсін;

б) І-сатыдағы жұмыс бағыты Түркісіб аймағы және артық жер шығуына мүмкіншілігі бар аудандарына жұмылдырылсын... [2].

Сөйтіп, басты назар Қазақстанға, оның ішінде Одақ үшін маңызды болып табылған Түркісіб (Семей, Жетісу губерниялары және Сырдария губерниясының бір бөлігі) ауданына, ұлтаралық қатынастар шиеленіскен деп танылған аймақтарға (Сырдария және Жетісу губерниялары), егіншілікке жарамды артық жер шығуы мүмкін деп есептелген жерлерге аударылады. Соңғысына Орал губерниясының солтүстік бөлігі жатқызылады. Бұл жақтан егін шаруашылығына керекті артық жер шығады деп есептелді.

Сол себепті де 1927 жылдың өзінде жобаланып қойылған 1928 жылғы жұмыс жоспары түбірімен өзгертіліп, жерге орналастырудың жаңа тәртібіне сәйкес қайта құрылады және ол кей болыстарды жерге орналастыру ісін 1929 жылғы дала жұмыстары кезінде жүзеге асыруға дайындап қоюға икемделеді.

1929 жылы Орал округінде Тепловский және Каменский аудандарына жататын бұрынғы Соболевск, Рубежинск, Красновск (Тепловский ауданы) және Каменск, Шаған (Каменский ауданы) болыстары жерге орналастырылуы тиіс болды.

Егіншілікке жарамды бүкіл солтүстік бөлікті алып жатқан бұл болыстардың табиғи - тарихи жағынан өзіндік ерекшеліктері бар еді. Аймақтың климаты континентальды, жылдық ылғалдығы 340-350- ден (солтүстік) 270-280 мм. дейін (оңтүстік), ал жер құнарлығы солтүстікте қара, орталығында қоңырқай қызыл, оңтүстігінде қызғылт топырақты, сортаң болып келді. Соған байланысты аймақтың егіншілікке жарамдылығы солтүстікте 75% құраса, оңтүстікте ол 15% дейін түседі.

1929 жылға белгіленген жерге орналастыру ауданы - 1334700 га құрайды. Міне, осы іс-шараны жүзеге асыру үшін жер нормасын белгілеу керек болады. Ол үшін ауданның шаруашылық ерекшеліктерін, тұрғындар және шаруа қожалығы сандарын айқындау қажеттілігі туады.

Шағын аудандарға бөлу әрекеті бұл жақта 4 ауыл шаруашылығы ауданын белгілейді. Оған 1926 жылы

жүргізілген жаппай шаруашылық сипаттаманың санақтық материалдары және ауыл шаруашылығы түрлерінің жасақталуына ықпал еткен жағырапиялық- топырақтық экономикалық факторлар жөніндегі мәліметтері қолдау болады.

Белгіленген аудандар мыналар:

1. Егіншілік (бидай);
2. Егіншілік (бидай- тары- қара бидай);
3. Егіншілік (бидай), балық және т.б. кәсіпшілдікті дамыту;
4. Егіншілік (бидай), мүйізді ірі қара ауданы [3].

Жер нормасын шығару мақсатында белгіленген осы микроаудандар макроаудандық масштабта ауыл шаруашылығының бір түріне (егіншілік, астықты- мүйізді ірі қара) жатқызылды және ол губернияның солтүстігіндегі егіншілікке жарамды жерлерді қамтыды.

Бірінші түрі Соболевск, Красновск болыстарына, сондай-ақ Каменск, Шаған және Рубежинск болыстарының солтүстік жағына тарады, екінші түрі оңтүстік бөлігін алып жатты.

Жерге орналастыру партиялары бұрынғы Каменск, Красновск болыстарында тұрғындар санағын 1927 жылы, Соболевск, Рубежинск және Шаған болыстарында 1928 жылы жүргізеді. Санақ нәтижесі Красновск болысында 12902 жаннан тұратын 2760, Каменск болысында 2277 (10780 жан), Соболевск болысында 2003 (9465 жан), Рубежинск болысында 3816 (16721 жан), Шаған болысында 2414 (10272 жан) шаруашылық болғанын айғақтайды.

Жерге орналастыруға көзделген бүкіл территория кезінде Орал әскери казактарына қараған еді.

Бұл жақта норма белгілеуге негіз болған материалдар мыналар болды: 1) 1927 және 1928 жылдары жерге орналастыру үшін арнайы жүргізілген жаппай шаңырақтық зерттеу мәліметтері. Ескерер жай, оның тек арнаулы санақтық – экономикалық партиялары дайындаған 1928 жылғы мәліметтері ғана алынды, ал 1927 жылғы мәліметтер тек микроаудан құруға пайдаланылды. Себебі, онда жалдық мәселеде және жұмыс күшін, керек – жаракты, т.б. бөлуде кемшіліктер көп кездесті;

2) 1928 жылғы қауымдық зерттеу мәліметтері; 3) 1926, 1927 жылдардағы ҒА экспедициясы жүргізген бюджеттік зерттеу мәліметтері; 4) 1-сатылық жұмыс нәтижесінде жинақталған агрономиялық және жерге орналастыру мәліметтері; 5) санақтық, агрономиялық және т.б. материалдар мәліметтері [5].

Қажетті тұтыну-еңбек нормасының жасақталу негізіне эмпирикалық-санақтық тәсіл алынады. Жалпы, осы тәсілді таза күйінде пайдалану тұтыну- еңбек сипатына келіп қалатын шаруашылыққа тиісілі норманы берер еді. Бірақ, сол кездегі жағдайда ол екі себеп арқылы мүмкін болмады.

Орал округінде жерге орналастыру ауданындағы жерді пайдаланудың ерекше жағдайы жеке шаруашылықтар түгілі барлық қауымның егістік жер ауданын анықтауға ыңғай бермейді. Әрі кеткенде егістікті есепке алуға мүмкіндік бар еді, ал тың жерлер өздерінің, тіпті көрші қауымдардың пайдалануында болды.

Сөйтіп, қажеттілігіне қарай эмпирикалық – санақтық тәсілмен қалыпты шаруашылыққа тиісілі егістік көлемін қойып егістіктің тыңайтылған жерге қатысы негізінде тұтынарлық егістік жер ауқымын анықтауға тура келді.

Пішендік мөлшерін де эмпирикалық- санақтық тәсілмен анықтауға болатын еді. Бірақ, мұнда бірқатар кедергілердің шығып қалуы байқалады, яғни, пішендікті жасыру салық органдарына шабылған жер ауданын анықтауға мүмкіндік бермейді және де Орал округінде салық органдарының пішендікті есепке алу және оған салық салу жұмысы 1928 жылы бірінші рет өткізіледі.

Қажетті жайылым жерін санақтық тәсілмен анықтау тіпті мүмкін болмады. Қауымдардың белгілі бір шекарасының болмауына қолда бар малдың жайылымды пайдалану дәрежесінің белгісіздігі қосылады. Сол себепті де мұнда 1 бас малға келетін жайылым нормасы қауымдарға сұрау салу арқылы ғана тексерілген агрономдық мәліметтер арқылы қойылады.

Норманы белгілеуде конструктивті әрекетке барудың екінші себебі шаруашылықты жүргізудің кей техникалық жақтарын рационализациялаумен сол шаруашылықтың қаншалықты жетілдірілуі мүмкін екендігіне байланысты еді.

Жалпы, бұрынғы кеңестік тарихнамада болсын,отандық тарихнамада болсын осы кезеңге жататын аграрлық, жер мәселелерінде жер нормасының белгіленуінің саяси, әлеуметтік мәнін дәлелдеуге кеңірек көңіл бөлініп,оның таза жасақталу механизмі ерекшеліктерін ашып көрсетуге тырысушылық байқала бермеді. Сол себепті де осы жер нормасын шығару әрекеттерін нақтырақ қарастыру артық болмайды деп ойлаймыз.

Қалыпты шаруашылыққа орта деңгейдегі отбасы мүшелері бар, жұмыс күшін жалдамайтын, өз отбасын қамтамасыз ете алатын шаруашылық жатты.

Орал округінің 1- ауданына белгіленген жер нормасы

Қалыпты шаруашылықты шығаруға мынадай есеп қолданылды:

жан саны	егістік(дес)	мал басы саны
5,44	8,28	7,35

1. Қажетті егістік жер есебі:

Егістіктің тыңайтылған жерге қатынасы 1:1 есебінде алғанда егін салуға қажетті жер ауқымы $8,5+8,5=17,0$ дес. құрайды.

11. Қажетті пішендік жер есебі:

Бір басқа күндік азық 28 фунт және 7 басқа кезең ұзақтығы 152 күн құрағанда қорадағы малға қажетті азықтандыру $28 \times 7,0 \times 152: 40 = 744,8$ пұт болады.

Сондай-ақ мал қырман қалдықтарын азық ретінде пайдаланады.Оның мөлшері 187,1 пұт көрсетеді,оны шөпке балағанда 151,8 пұтқа келеді.

Сонымен, қырман қалдықтары шөпке балағанда 151,8 пұт береді. Олай болса шаруашылықтың шөпке балағандағы (744,8 пұт) жалпы тұтынуы қажеттілігінен пішендік үлесіне $744,8-151,8=593,0$ пұт келетін болды. Осы шөп мөлшері шабындықтан шығуы тиіс деп есептелді.

II-разрядты жыртылған жерде егістіктің тың жерге қатынасы 17,0 дес.: 8,5 дес. болады. Агрономиялық және қауымдық мәліметтерге сүйене, сондай-ақ белгіленген тыңайту кезеңінің қысқартылуын назарға ала отырып сол шабуға арналған тың жер проценті 40 болатындығын, ол десятина бойынша $8,5 \times 40 : 100 = 3,4$ беретіндігін көреміз.

Шабуға арналған тың жердің орташа өнімділігі 60 пұт деп есептелгенде $3,4 \times 60 = 204,0$ пұт алынады. $593,0 - 204,0 = 389,0$ пұт. Осы азық мөлшері арнайы шабындықтардан алынуы керек болды.

II-разрядтағы шабындық өнімі 135 пұт берсе, онда барлық қажеттілікті өтеу көрсеткіші мына цифрді құрайды:

$$389,0 : 135 = 2,88 \text{ дес. немесе дөңгелектегенде } 2,9 \text{ дес.}$$

III. Қажетті тұтыну жайылымын есептеу.

Эмпириялық тәсіл негізінде және агрономдар зерттеуінің мәліметтерін қарастыру арқылы жайылымдық кезеңде азықтық норма бір бас малға 26 фунт есебінде алынады.

Жайылымдық кезең 213 күн деп есептелгенде жалпы тұтыну қажеттілігі $(213 \times 26 \times 7,0) : 40 = 969,2$ пұт болады.

1-разрядтағы 1 дес. жайылымның өнімділігі 40 пұт болғанда барлық жайылымнан азыққа келетіндігі $969,2 : 40 = 24,2$ дес.

Нақты бөлуде жайылым мөлшері төмен болады, өйткені шаруашылықтар орылғаннан, шабылғаннан кейінгі қалдықтарды, балауса шөптерді және шабылмаған тың жерлерді пайдаланады.

Зерттеу материалдарының болмауына байланысты сол пайдалануды есепке алу үшін бүкіл Солтүстік Қазақстанға мынадай жалпы тәртіп қабылданды:

1) 1 дес. астық сабағын пайдалану 1-разрядтағы жайылымның сәйкес дес. 10% бағаланады;

2) Тың және шабындық жерлердің балауса шөбін, сондай-ақ шабылмайтын тың жерді пайдалану 1-разрядтағы жайылым өнімділігінің 25% құрайды. Сонда шаруашылық астық сабағынан $8,5 \times 10 : 100 = 0,85$ дес. 1-разрядтағы жайылым, шабылмайтын тың жерден $8,5 - 3,4 \times 25 : 100 = 1,27$ дес. жайылым,

шабылатын тың жерден $3,4 \times 25 : 100 = 0,85$ дес. жайылым және шабындықтан $2,9 \times 25 : 100 = 0,72$ дес. жайылым алады.

Сөйтіп, көрсетілген пайдалану $0,85 + 1,27 + 0,85 + 0,72 = 3,69$ дес. 1-разрядты жайылымды алмастыратын болады. Осыны ескерсек $24,2 - 3,69 = 20,51$ дес. 1-разрядтағы жайылым бөлу керектігі шығады.

Осылар негізінде қажетті норма мынадай деңгейде көрінеді: бір шаруашылыққа-44,32, бір жанға (дөңгелектеп алғанда)-8,0 га[6].

II-ауыл шарушылығы ауданына норма шығару

Норма белгілеуге қалыпты шаруашылық алынды:

	Жан	егістік	мал басы
	5,26	8,43	6,26
Қабылданғаны	5,5	8,0	6,5

1. Қажетті егістік жер есебі:

Егістіктің тың жерге қатынасы 1:1 болғанда қажетті II-разрядтағы егістік жер $8,0 + 8,0 = 16$ дес. болады.

2. Қажетті пішіндік есебі:

145 күннен тұратын малдың қорада ұсталуы кезеңінде 6,5 бас малға жем- шөп тұтыну күндік қажеттілігі 28 фунт құрағанда $2,8 \times 6,5 \times 145 : 40 = 659,7$ пұт шөпке тең болады.

Бұл тұтынушылық қырман қалдықтары мен арнайы пішендікпен қанағаттандырылды.

Астық сабақтары мен топан азықтың мал тұтынуына пайдаланылуын шөпке аудару 177,9 пұт береді.

Сонымен, арнайы пішендікке $659,7 - 177,4 = 481,8$ пұт келеді. II-разрядты пішендік өнімділігінің 135 пұт құрауында барлық қажетті пішендік $481,8 : 135 = 3,56$ дес. болады.

III. Тұтынуға қажетті жайылым есебі.

Жайылымдық маусымның 220 күнге созылатын және күндік азық мөлшері 26 фунт құрайтындығы жағдайында 6,5 бас малға барлығы $26 \times 6,5 \times 220 : 40 = 929,5$ пұт жайылым азығы, 1-разрядтағы жайылым өнімділігі 40 пұт болғанда $929,5 : 40 = 23,2$ дес. керек болады.

Бірақ тұтыну қажеттілігінің бөлігі орылған астық қалдықтарын пайдаланумен қанағаттандырылады.

Қабылданған мөлшер бойынша ол пайдалану жер ауданы тиісінше 8,0, 3,56, 8,0 дес. келетін орылған егіс, шабылған шөп қалдықтары, тың жерлер пайдаланылу негізіне қарай І-разрядтағы 3,7 дес. жайылымды ауыстырады

Осының негізінде шаруашылыққа барлығы $23,2 - 3,7 = 19,5$ дес. (дөңгелектегенде 20 дес.) жайылым керектігі шығарылады.

Ал, норма мынаны көрсетеді: бір шаруашылыққа-43,1, бір жанға-7,9 га [7].

Орал округінің ІІІ-ауыл шаруашылығы ауданына жер нормасын белгілеу негізіне алынған қалыпты шаруашылық: жан-5,22 егістік(дес)-5,87, мал саны-6,49, дөңгелектеп алғанда, тиісінше 5,0, 6,0, 7.

І. Егістік жер есебі.

Егістіктің тың жерге қатысы 1:1 болғанда қажетті егістік жері $6 + (6,0 \times 1,0) = 12,0$ дес.

ІІ. Пішендік есебі.

1 бас малға күндік азық 28 фунт құрағанда малдың қорада ұсталатын 140 күніне $28 \times 7 \times 140 : 40 = 686$ пұт азық қажет болады. Ол қажеттілік қырман қалдығы мен арнайы пішендік негізінен өтеледі.

Дән сабақтары мен топан азықтарды мал азығына пайдалану қауым мәліметтеріне сәйкес жүргізіліп, ол 94,2 пұт көрсетеді.

Бұдан тұтыну қажеттілігін қанағаттандыруда арнайы пішендеме-лерге келетін үлес $686 - 94 = 592$ пұт құрайтынын көреміз.

ІІ-разрядтағы пішендеме өнімділігі 135 пұт деп есептегенде шаруашылыққа $592 : 135 = 4,4$ дес. тиеді.

ІІІ. Қажетті жайылым есебі.

Жайылым маусымының ұзақтығы 225 күн. Күндік азық мөлшері 26 фунт. Сонда шаруашылыққа барлығы $26 \times 7 \times 225 : 40 = 1018,7$ пұт келеді. І-ші разрядтағы жайылым өнімділігі 40 пұт болғанда қажетті барлық арнайы жайылым $1018,7 : 40 = 25,4$ дес. құрар еді. Бірақ қажеттілігінің бір бөлігі жоғарыда көрсетіп өткеніміздей қалдықтарды, тың жерлерді, орылған орындарды

пайдаланудан жабылатын болды және ол тиісінше 2,8 дес. I-разрядтағы жайылымды ауыстырады деп есептелді.

Сонда шаруашылыққа қажетті I-ші разрядтағы арнайы жайылым $25,4 - 2,8 = 22,6$ дес болып шығады.

Бөлінуі керек бүкіл жер көрсеткіші мынадай болды: бір шаруашылыққа-42,3, бір жанға-8,4 га[8].

IV-ауданға жер нормасының белгіленуіне алынған қалыптағы шаруашылық:

Жан	Егістік дес	Мал саны
5,0	5,5	12,0

Бұл көрсеткіш жалдамайтын не жалға адам бөлмейтін орта дәрежедегі шаруашылыққа тән. Осы шаруашылықты негізге алғандағы нәтиже: жан-4,88, егістік (дес.)-5,70, мал басы саны-11,73, дөңгелектеп алғанда тиісінше 5,0, 5,5, 12,0.

Байқағанымыз егістікте дөңгелектеу төмен, сондай-ақ егістік көлемін мал шаруашылығы есебінен көтеру қолға алынбаған. Оның себебі, қарастырып отырған ауданда егістікке жарамды жер көлемінің аз болуынан еді.

I. Егістік жер есебі.

Егістіктің тың жерге қатысы 1:1 жағдайында қажетті егістік жер $5,5 + (5,5 \times 1,0) = 11,0$ дес.

II. Пішендеме есебі.

12 малдың қорада ұсталуы мерзімі 130 күн, 1 күндік азық 28 фунт құрағанда қажетті тұтыну азығы $28 \times 12 \times 130 : 40 = 1092$ пұт шөп құрайды.

Бұл тұтыну қажеттілігі қырман қалдығы, тың жерлер және арнайы пішендеме есебінен қанағаттандырылады.

Алынған дән сабағы мен азықтың малды қоректендіруге пайдаланылуы 87 пұтты көрсетеді.

Шабылатын тың жер 5,5 және 2,2 дес құрайтын жалпы тың жер ауданының 40% болады. Оның өнімділігін 60 пұт деп қарастырғанда ол $60 \times 2,2 = 132$ пұт береді деп есептелінеді.

Нәтижесінде шаруашылық тың жерден және қырман қалдықтарынан азық қажеттілігін $87 + 132 = 219$ пұт шөппен қанағаттандырады. Сонда арнайы пішендеме үлесіне $1092 - 219 = 873$ пұт қалады.

II-разрядтағы пішендеме өнімділігі 135 пұт құрағанда шаруашылыққа $873 : 135 = 6,47$ дес. пішен керек болады.

III. Жайылым есебі.

Жайлау маусымының ұзақтығы 235 күн, күндік азық 26 фунт құрағанда қажетті жайылым қоры $26 \times 12 \times 236 : 40 = 1833$ пұт болады.

I-разрядтағы жайылым өнімділігі 40 пұт болғанда қажетті азықтық қор $1833 : 40 = 45,82$ дес құрайды.

Тұтыну қажеттілігінің бөлігі шабылған шөп, орылған егіс қалдықтары және шабылмайтын тың жерді жайылым есебінде пайдалану арқылы қанағаттандырылатын болды.

Қабылданған көлем негізінде ол пайдаланудың ауыстыратын көрсеткіші:

Орылған егіс қалдығы $5,5 \times 10 : 100 =$ I-разрядтағы 0,55 дес. жайылым.

Шабылатын тың жер $2,2 \times 25 : 100 =$ I-разрядтағы 0,55 дес. жайылым. Шабылмайтын тың жер $5,5 - 2,2 =$ I-разрядтағы 3,30 дес. жайылым.

Пішендеме $6,47 \times 25 : 100 =$ I-разрядтағы 1,61 дес. жайылым.

Барлығы 6,01 дес. жайылым.

Олай болса шаруашылыққа I-ші разрядтағы жайылымнан $45,82 - 6,01 = 39,81$ немесе дөңгелектегенде 40 дес жайылым қажеттігі шығады.

Нәтижесінде жер нормасы мынадай көлемде болады: бір шаруашылыққа -57,47 дес., бір жанға-11,5 дес. не 12,6 га.

Красновск болысындағы алқап қатынасы (1-ауыл шаруашылығы ауданы) II-ші разрядтағы егістік жерге аударғанда (га) [9]

	бары	керегі	айырымы
Егістік	144,721	48,750	95,971
Пішендеме	12,116	8,450	3,668
Жайылым	30,420	19,500	10,920

110,556 немесе 58,7%.

Нәтижесінде, төрт шаруашылық ауданына жататын жерге орналастырылуы тиіс 13220 шаруа қожалығына келтірілген деректер негізінде жер нормасы орташа алғанда 50 га келгенде

660 мың га тиісілі болатындығын көрсетеді. Ал бір жанға шаққанда сол норма 9,2 га келеді десек барлығы 553288 га керектігі шығады.

Сонымен, қорыта келгенде 1928 жылдары Орал округінде жерге орналастыру ісі Орталық нұсқауына сәйкес таптық бағытпен келімсектер арасында жүргізілуіне баса назар аударылады. Соған байланысты қолға алынған жер нормасын белгілеу шаралары дәйекті болмай, үстірт жүргізіледі. Мұның өзі патшалық кезеңдегі сияқты қалай да болса артық жер табу әрекетін көрсететіндей еді. 1929-1930 жылдардың өзінде осы солтүстік бөліктегі үш аудан (Заурал, Тепловский, Каменский) қоныстандыру ісіне тартылып, 22440 жанға қор дайындалады [10]. Сөйтіп, бұл жақтағы 1334700 га жайлы жердің келімсектерге телінгенінен қалғаны жерге әлі толық орнығып болмаған байырғы тұрғындарға емес, керісінше, жалпыодақтық мүддеге ыңғайластырылады.

Әдебиеттер:

1. Систематическое собрание законов КАССР, действующих на 1-ое января 1930 г. (6 окт. 1920 г. - 30 дек. 1930 г.). А., 1930, с. 46-47
2. Сонда, с. 49
3. ҚР ОММ., 74-қ., 4-т., 1281-іс, 3-п.
4. Сонда, 7-11-пп.
5. Сонда, 15-16-пп.
6. Сонда, 22-24-пп.
7. Сонда, 24-27-пп.
8. Сонда, 27-30-пп.
9. Сонда, 31-33-пп.
10. Сонда, 1000-қ., 1-т., 24-іс, 13-п.

***

В статье рассматривается суть изменения хода землеустройства в Казахстане в целом, в частности в Уральском округе, и вопросы разработки механизма земельной нормы.

***

This article is devoted to the way of changes of resettlement in Kazakhstan, exactly in Urals region and to the grustions of elaboration of mechanism of land guideline.

Марыксин Д.В.,
аспирант ЗКГУ им.М.Утемисова,
науч.сотрудник Западно-Казахстанского
областного центра истории и археологии

**СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ
ИСЛАМИЗАЦИИ УЛУСА ДЖУЧИ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ
второй половины XX – начала XXI вв.**

При всём многообразии различных проблем истории Золотой Орды вопросы исламизации являются едва ли не самыми основными в силу целого ряда причин. Во-первых, религиозная реформа хана Узбека (1312-40 гг.) совпала с периодом развития широкого градостроительства, ставшего одним из самых уникальных явлений улуса Джучи, которое заключалось в мультикультурности и полиэтничности. Во-вторых, многие города, по сути, являлись торговыми центрами, в которых сосредотачивалась масса купцов, большинство из которых составляли мусульмане. При всей важности процесса исламизации Золотой Орды на сегодняшний день отсутствует общая хронология утверждения мусульманства в ней. Целью данной статьи является обзор различных мнений об этапах мусульманизации улуса Джучи, которые существуют в трудах исследователей различного профиля.

Процесс исламизации улуса Джучи специально изучал М.А.Усманов, выделивший три этапа от первоначального знакомства монгольской верхушки с исламом во второй половине XIII вв. до официального принятия ислама при Узбеке (1312-1342 гг.) и полной исламизации населения в конце XIV в., которая завершилась с распадом Золотой Орды [1, с. 179].

Очень важно автором отмечена незначительность персонального значения золотоордынских ханов в исламизации, которые были вынуждены пойти на это в силу целого ряда

факторов (бурный рост торговли и городов, повлекший усиление влияния купечества, по большей части мусульманского, сложные международные отношения) [1, с. 179-180].

Среди работ археологов, занимающихся проблемой проникновения и утверждения ислама в улусе Джучи на основе изменения погребального обряда, можно выделить несколько.

В исследовании А. И. Ракушина, посвященном мусульманизации номадов Нижнего Поволжья, более подробно рассмотрены проблемы укрепления ислама не только в урбанистическом, но и в кочевом обществе. Им выделено три этапа исламизации [2, с.16-17]:

1. (вторая половина XIII в.). Проникновение ислама носило поверхностный характер (заимствуются отдельные элементы мусульманской культуры), его основными приверженцами являлась знать и чиновничество, которое было заинтересовано в укреплении ханской власти и становлении золотоордынской государственности, идеологической базой которой отчасти уже являлся ислам.

2. (первая половина XIV в.). Этап характеризуется постепенным приспособлением ислама к особенностям кочевничества. Исламизация являлась составной частью процесса взаимодействия Города и Степи. Мусульманство из городов начинает приспособляться к потребностям кочевого общества, которое тяготеет к урбанистическим центрам, вследствие целого ряда социально-экономических и социально-политических причин. Именно в этот этап ислам в 1312 г. стал государственной религией, а градостроительство достигло небывалых масштабов.

3. (конец XIV-начало XV в.). Мусульманство получает большое количество сторонников, его адептами становятся целые орды. Проповедь суфизма для кочевников имела решающее значение, так как позволяла совмещать новую веру с традиционными обрядами. Проповедь ислама уже никак не связана с государственной политикой, а суфизм получает наибольшее распространение среди основной массы кочевников.

На основе памятников Западного Казахстана актюбинским археологом А.А.Бисембаевым предложена следующая

периодизация, сделанная на основе различия явных признаков погребального обряда: 1) погребения, совершенные по языческому обряду; 2) погребения по мусульманскому обряду; 3) погребения, сочетающие в себе черты двух предыдущих групп [3, с. 55]. Данная схема, хотя и довольно обобщенная, является достаточно распространенной среди археологов. Одним из первых она была предложена Г.А.Федоровым-Давыдовым [4, с. 38] в его классической работе «Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов», а затем дополнена В.А.Ивановым и В.А.Кригером [5, с.30-41], которые разделили погребения Южного Урала и Приуралья на три хронологические группы, достаточно надежно датированные соответствующими типами вещей и монетами: домонгольская (XII - начало XIII в.), золотоордынская языческая (конец XIII – первая треть XIV в. или, по монетам, - 90-е годы XIII - 30-е годы XIV в.) и золотоордынская мусульманская (середина XIV – начало XV в.). Ими замечено, что в третий период из погребений исчезают принадлежности конской сбруи, оружие и предметы быта, однако некоторое время ещё сохраняются женские украшения (серьги в виде знака вопроса, «бокка», перстни, подвески-цилиндрики) и монеты середины XIV - начала XV в.в. Археологические памятники вряд ли серьезно изменят данную схему. В связи с этим следует обратиться к вопросу о каноническом мусульманском обряде и согласиться с Е.А.Халиковой [6, с. 45-46] о существовании только двух требований к мусульманскому погребальному обряду. Во-первых, это соблюдение киблы – положение покойного лицом к Мекке, с легким поворотом туловища на правый бок. Во-вторых, запрещение положить с погребенным какие-либо сопровождающие вещи, кроме савана.

Авторы, склонные преуменьшать степень исламизации населения Золотой Орды, смешивают разные понятия – наличие в народной культуре пласта представлений, так сказать, амусульманского, не мусульманского, но отнюдь не антимусульманского характера, воспринятых как вместе с исламом (элементы греческой духовности и религиозная

практика, например, суфийских тарикатов), так и восходящих к тюркским традиционным верованиям, с одной стороны, и язычество, как систему, противостоящую исламу (чего на деле никогда не было, поскольку тюрко-монгольское язычество в течение веков эволюционировало и хранило наслоения и влияния разных периодов) – с другой. Поэтому ислам как универсальная и интегрирующая вера без особого труда включал и культурно ассимилировал традиционные верования, если только они явно не противоречили его нормам. При этом происходило не «оязычивание» ислама, а напротив, «омусульманивание» традиционных верований и культовой практики [7, с.63].

Очень интересна точка зрения челябинского археолога В.П. Костюкова на исламизацию урало-казахстанских степей. Автором проанализировано большое количество археологических памятников, имеющих непосредственное отношение к рассматриваемой проблеме. Во всех его работах поражает новое видение вроде бы давно утвержденных положений, концепций. Он, в частности, считает, что для степных районов Казахстана специфика исламизации в том, что, во-первых, местное население было знакомо с исламом еще в домонгольский период, во-вторых, исламу здесь противостояли не только традиционные верования, но и мировые религии – буддизм и христианство [8, с. 15; 9, с. 122; 10, с. 180]. Раннее знакомство местных кочевников с исламом, с одной стороны, и медленное внедрение предписаний ислама в погребальных обряд (документированное этнографическими известиями XVIII – первой половины XIX в.), с другой, обязывает исследователя крайне скептически оценивать возможности типологических классификаций для датирования погребальных комплексов с мусульманскими чертами.

Основная часть статей астраханского археолога Д.В.Васильева посвящена проблемам исламизации улуса Джучи. Исследователем предложена следующая предположительная схема мусульманизации:

1243-1256 гг. – этап «индифферентности» властей Золотой Орды – время правления Бату хана;

1257-1266 гг. – этап «протекционизма» - время правления Берке хана;

1266-1312 гг. – этап языческой реакции и «подспудного роста» - время правления Менгу-Тимура, Туда-Менгу, Туле-Буги и Тохты;

1312-1357 гг. – этап «огосударствления» ислама и смены его социальной роли – время правления Узбека и Джанибека.

Данная периодизация построена на основе того тезиса, что «в период становления ислам в лице духовенства и купечества однозначно поддерживал городскую культуру и крепкую, сильную наследственную ханскую власть» и совпадает с этапами развития городов Золотой Орды, которые были выделены В.Л.Егоровым [11, с. 22-23]. Г.А.Федоров-Давыдов увидел в данной схеме не хронологию развития ислама в Золотой Орде, а этапы религиозной политики ханов [12, с. 29].

Таким образом, можно полностью согласиться с Г.А.Федоровым-Давыдовым, что «общую периодизацию развития ислама в Золотой Орде вряд ли можно построить, так как эта религия развивалась в разных городах и районах по-разному» [12, с. 29]. Для территории преимущественно кочевого населения Западного Казахстана процесс исламизации был несколько затянут. Но обнаружение памятников городской культуры в долинах рек Жайык и Узени вполне может внести коррективы и омолодить мусульманизацию населения, проживавшего вблизи городов и других населенных пунктов.

Литература:

1. Усманов М.А. Этапы исламизации Джучиева улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах XIII-XVI веков // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М., 1985
2. Ракушин А.И. Мусульманство у золотоордынских кочевников Нижнего Поволжья в XIII-XIV вв.: Автореферат дис...к-та ист. наук. Саратов, 1998.–17 с.
3. Бисембаев А.А. К вопросу о исламизации средневекового населения Западного Казахстана (археологический аспект) // Арало-Каспийский регион

- в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. Часть 1. – Актобе: «ПринтА», 2006 – С. 54-56.
4. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. М.: Изд-во МГУ, 1966.– 274с.
  5. Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.). М., 1988
  6. Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Болгарии X - начала XIII вв. Казань: Изд-во КГУ, 1986. – 159 с.
  7. Измайлов И.Л. Ислам и язычество в Улусе Джучи: проблемы историографии и источниковедения // Нижнее Поволжье и Исламская Республика Иран: исторические, культурные, политические и экономические связи: Материалы науч. конф. Саратов, 12-13 мая 2003 г. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – С. 56-72.
  8. Костюков В.П. Памятники кочевников XIII-XIV вв. Южного Зауралья (к вопросу об этнокультурном составе улуса Шибана). Дис.... канд. ист. наук. Уфа, 1997
  9. Костюков В.П. Новые данные о религии и верованиях населения Южного Зауралья в первой половине II тыс. н.э. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 2. Уральск, 2003. С. 121-129
  10. Костюков В.П. Следы буддизма в погребениях золотоордынского времени // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1-2, Уральск, 2006, с. 177-207
  11. Васильев Д.В. К вопросу о становлении ислама в Золотой Орде (постановка проблемы) // Сборник тезисов региональной научной конференции «Проблемы взаимодействия национальных культур». – Астрахань: Изд-во Астраханского пед. института, 1995. – Часть 2. – С. 22-23
  12. Федоров-Давыдов Г.А. Религия и верования в городах Золотой Орды // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина), 1998, С. 28-39

* * *

Мақала Батыс Қазақстанның сонымен қатар Төменгі Еділ және Оңтүстік Орал маңындағы орта ғасырда қоныстанған халықтың исламдану мәселелеріндегі қазіргі кезеңдегі көзқарастарға жалпы түрде шолу жасауға арналған. Концепция исламдану үрдісі кезіндегі адамды жерлеу өзгерістерін айқындайтын археологиялық материалдар негізінде тұрғызылған. Мұсылмандану концепциясының көптүрлілігі осы үрдістің күрделілігін айқындайды.

* * *

The article concerns a general opinion about Islamization of the medieval population of West Kazakhstan and the Volga Basin. The author reviews the ideas founded in the archaeological facts of the change in funeral ceremonies during the process of the conversion to Islam.

Муханбеткалиев Х.С.,
полковник запаса, главный научный сотрудник НЦ НУО,
кандидат военных наук, доцент

РАЗВИТИЕ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ НАСЛЕДИЯ БАУРДЖАНА МОМЫШ-УЛЫ

Основные этапы развития источниковой базы наследия Баурджана Момыш-улы приходятся на годы становления его как писателя.

В ходе этого этапа были сняты идеологические оковы с историков. Они работали более свободно; под влиянием конструктивной критики допускаются объективные картины минувшей реальности. В то время создаются энциклопедические и документальные работы, подготовленные коллективами именитых ученых, появляются и значительные монографии.

Рассматривая общий ход военных событий, в данных работах уделяется внимание и тем событиям, в которых участвовал Баурджан Момыш-улы. Эти работы занимали особое место в историографии Великой Отечественной войны, были проверены временем и разносторонней критикой, поэтому должны рассматриваться, как важнейший источник сведений по тематике наследия батыра.

Однако следует иметь ввиду, что проблемы, относящиеся к изучению наследия раскрываются лишь попутно с достижением основных целей своих исследований. Так, в шеститомном труде «Великая Отечественная война 1941-1945 гг.», изданном в конце 60-х годов, показывается значение Панфиловской дивизии в контексте действий 16-й армии; приводятся хронологические и статистические данные для их характеристики. Но о действиях полка, возглавляемого Баурджаном Момыш-улы даются лишь краткие сведения информационного характера [1].

Важнейшей источниковой базой исследования послужили его собственные произведения, опубликованные в разное

время: «Наша семья», «История одной ночи», «Фронтовые встречи», «Музей-апа», «Спина», «Помкомвзвода Николай Редин», «За нами Москва», «Кубинские встречи».

В 1956 году вышла в свет книга Баурджана Момыш-улы «Наша семья», в последующем в 1977 году за эту книгу автору была присуждена Государственная премия Казахской ССР имени Абая.

Исключительный интерес представляет книга «За нами Москва (записки офицера)», написанная в 1958 году в Алма-Ате на русском языке. Эта книга о единой интернациональной семье советских воинов, о боевых буднях и подвигах легендарных панфиловцев, разгроме гитлеровских войск под Москвой, об освобождении наших городов и сел от немецко-фашистских оккупантов. Автор описывает жизненную правду войны, он был непосредственным участником, поэтому имел полное право. В рамках декады литературы и культуры Казахстана в Москве произведение получило высокую оценку критики, писателей, публицистов и читателей [2].

В середине 70-х годов источниковая база добавилась изданием многотомника «История второй мировой войны 1939-1945». Авторы отмечали, что советская армия сыграла главную роль в вооруженной борьбе с фашистским вермахтом. Наши Вооруженные Силы – часть советского народа; они опираются на созданное им материальное, политическое, социальное и духовное могущество социалистического государства, воплощают достижения передовой советской военной науки. ...Советские Вооруженные Силы решительно заменяли старые отжившие формы и способы ведения войны новыми, передовыми» [3].

В то же время создаются и мемуарные научные труды, посвященные битве под Москвой. Так, во второй половине 60-х годов издаются: воспоминания ветеранов Панфиловской дивизии «Подвиг у стен Москвы», дополняющие предыдущие издания по этой теме новыми, ранее не известными сведениями; Сборник статей о Героях Советского Союза «Победившие смерть», повествующий о воинах, ушедших на фронт из Павлодарской области; сборник «На Варшавском

шоссе», в котором солдаты и офицеры 312-й стрелковой дивизии рассказывают о своем прославленном соединении [4].

В 1964 году впервые выходит двухтомник «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945» в ней отмечается вклад 316-й стрелковой дивизии под командованием генерала майора И.В. Панфилова, которая прославилась своим героическим участием в обороне столицы нашей Родины - Москвы. В непрерывных и кровопролитных боях в октябре-ноябре 1941 года части дивизии отбивали превосходящие силы врага» [5, с.10].

До середины 70-х годов можно выделить следующие издания: книгу В.М. Малкина «Грудью заслонившие Москву», где автор продолжил описание боев на центральном направлении глазами очевидцев, воспоминания Б.Джетпысбаева «Путь солдата», в которых описаны многие малоизвестные факты службы воинов-казахстанцев; документальную повесть Я.И. Захарова «О друзьях товарищах», основанную на воспоминаниях и фронтовых записках самого автора; книгу Д.Мовлетова «Корпус шел на запад...», также основанную на записках офицера и посвященную участию казахстанцев в боевых действиях на завершающем этапе войны.

Большой интерес представляют сборники воспоминаний ветеранов, публикации мемуарной литературы панфиловцев, участников героических сражений под Москвой. Это воспоминания панфиловца, Героя Советского Союза Габдуллина М., командира отдельной части имени Амангельды Иманова полковника А.Мухамеджанова [6].

В 70-80-е годы источниковая база дополняется новыми документальными материалами, которые значительно расширили возможность исследования. Это прежде всего многочисленные монографии, очерки, специальные документы и материалы.

Тем не менее, и они не дают исчерпывающих ответов на вопросы, связанные с вкладом Баурджана Момыш-улы в военную науку, в теорию и практику обучения и воспитания войск.

Поэтому, важнейшее значение в источниковой базе исследования занимают сложившиеся на втором этапе фонды архивов.

В 70-х годах в Центральном архиве КазССР началось комплектование личного фонда №1432 Баурджана Момыш-улы, документы которого освещают боевые будни войны, его участие в Великой Отечественной войне и послевоенный период.

В 1962-1963 годах издаются книги Баурджана Момыш-улы «Фронтовые встречи (записки офицера)» и книга «Генерал Панфилов» на русском языке. В ней, как и в других своих книгах он пытается показать становление казаха как гражданина и советского воина, формирование в нем воинского характера, передать его внутренний мир и интеллектуальный облик, массовый героизм советских людей, как в труде, так и в бою.

Важным произведением для анализа стала его книга-хроника «Психология войны». Это сборник его лекций бесед в Академии наук Каз.ССР в 1944 году [7].

Так, в книге «Психология войны» нашли отражение вопросы оперативного искусства и тактики, их основы, а также роль морального и материального фактора в войне, многие специальные вопросы педагогики и психологии.

Именно в этой книге сосредоточен богатейший военный опыт периода Великой Отечественной войны, в простой и доступной форме излагаются взгляды на некоторые вопросы военного искусства, многие из которых не потеряли своего значения и на сегодняшний день.

О нашем легендарном национальном герое мы узнаем в романе писателя Азильхана Нуршаихова «Истина и легенда». Эта книга была написана в виде диалога между Баурджаном Момыш-улы и писателем [8].

Книга богата фактическими материалами об участии казахстанцев в битве под Москвой и о роли в ней Баурджана Момыш-улы. Автор дает подлинную характеристику своему герою, правдиво повествуя о его стойкости, отваге, военном таланте, дерзких рейдах по тылам противника. Вместе с автором читатель имеет возможность проследить за ростом

будущего народного героя от старшего лейтенанта до полковника, от комбата до комдива и его боевой путь с осени 1941 г. до победоносного завершения Великой Отечественной войны в 1945 г. Несомненной заслугой Нуршаихова является то, что он раскрывает в своей книге истинное значение подвига Баурджана Момыш-улы, показав его высокие боевые качества и национальный характер.

Значительными источниками являются сборники воспоминаний выдающихся советских полководцев, видных военачальников Великой Отечественной войны, командовавшими войсковыми формированиями, в которые входили части и соединения, возглавляемые Баурджаном Момыш-улы. Авторы создают обстановку в которой действовали их подчиненные. Так, Маршал Советского Союза Г.К. Жуков пишет: «...На западном направлении, где создалась более благоприятная обстановка и противник еще не успел восстановить боеспособность своих частей, надо продолжать наступление... Дни и ночи шла в войсках напряженная работа. Люди от усталости и бессонницы буквально валились с ног, но движимые чувствами личной ответственности за судьбу Москвы, за судьбу Родины проводили колоссальную работу по созданию устойчивой обороны войсками фронта на подступах к Москве...».

Бывший командарм 16-й армии, Маршал Советского Союза К.К. Рокоссовский о действиях 316-й стрелковой дивизии под командованием генерала И.В.Панфилова отмечает: «на левом фланге, прикрывая Волоколамск с запада и юго-запада до реки Руза, стояла 316-я стрелковая дивизия, прибывшая из фронтового резерва. Командовал ею генерал И.В.Панфилов».

Командир 316-й стрелковой дивизии И.М.Чистяков пишет: «... я думал тогда и думаю сейчас: нисколько не умаляется подвиг двадцати восьми. Если сказать, что на каждом километре фронта дивизии он был повторен в те дни дважды и трижды» [9].

В начале Великой Отечественной войны Советской Армии и всему народу пришлось испытать горечь неудач. Вооруженные Силы СССР вынуждены были сражаться в самых

невыгодных тяжелейших условиях, когда материальное превосходство было на стороне врага, пользовавшегося и фактором внезапности своего вероломного нападения» [3, с.3].

Традиционно важными для любого исследования являются материалы, хранящиеся в Центральном архиве МО СССР (г.Подольск, Московская область) Его фонды позволяют решать забытые ими спорные дела.

Неоценим вклад в источниковую базу республиканского партийного архива (ныне Архива Президента Республики Казахстан). Журналисты, соответствующие отделы партийных и комсомольских органов, вслед за ними историки и архивисты собрали письма, воспоминания фронтовиков с целью актуализации патриотических чувств у советского человека. Только в фонде редакции газеты «Казахстанская правда» отложилось около 2,5 тыс. писем и корреспонденций с фронта, присланных в 1941-1945 годах.

К 20-летию Победы, а затем каждые пять лет на основе собранных историками, архивистами, краеведами, ветеранами войны материалов, а также фондов государственных и партийных архивов издавались такие книги как «Герои Советского Союза - казахстанцы», «Фронтной привет тебе Казахстан», «73-я гвардейская...», «Шла война народная» и другие.

Следующий этап формирования источниковой базы начался в 1991 году и продолжается по настоящее время.

25 октября 1990 года Верховный Совет Казахской ССР, "выражая волю народа Казахстана, осознавая ответственность за судьбу казахской нации, исходя из решимости создания гуманного демократического правового государства", провозгласил государственный суверенитет Казахской ССР [10].

С созданием казахстанской армии проблемы, поднятые Баурджаном Момыш-улы о войне и военной истории, психологических и педагогических аспектах подготовки будущих воинов стали предметом отдельного исследования [11].

Научной разработкой вопросов, связанных с изучением творческого наследия Баурджана Момыш-улы, занимаются многие казахстанские ученые. Так, значительный вклад внесли фундаментальные исследования академика Козыбаева М.К.,

профессоров Аманжолова К.Р., Бакаева А.К., Белан П.С., Койгельдиева М.К., Нусупбекова А., Тасбулатова А.Б., Серикбаева К.С.

Перед названными авторами главной задачей стояло показать Баурджана Момыш-улы как военного профессионала, национального героя, вышедшего из глубин казахского народа, раскрыть его роль в ходе боевых действий Великой Отечественной войны, при этом имеет место анализ конкретных его решений, а также способов их воплощения в практику боевых действий. При этом вводятся в научный оборот многие новые документы.

Широко осветили военно-педагогическое наследие и раскрыли методологию военно-профессионального отбора Баурджана Момыш-улы профессор генерал майор Тасбулатов А.Б. и преподаватель кафедры общественных наук Военной академии кандидат исторических наук Айтказина М.М.

Неоценимы работы доктора исторических наук Белан П.С., исследовавшего вклад казахстанских соединений в годы Великой Отечественной войны. Свое отношение к имени, боевым делам и литературному творчеству Баурджана Момыш-улы он выразил не только в публикациях по истории республики в годы Великой Отечественной войны, участию казахстанцев в сражениях за Родину на всех фронтах, но и в очерках, посвященных лично ему.

Значительный вклад в источниковую базу вносит военная газета Министерства обороны «Қазақстан сарбазы – Воин Казахстана», военно-теоретический журнал «Бағдар-Ориентир», целые рубрики посвящены военному таланту Баурджана Момышулы, его героизму и наследию.

Существенным дополнением к указанным источникам явились научные статьи и материалы из журналов. В них постоянно освещаются актуальные вопросы строительства Вооруженных Сил Казахстана, задачи и проблемы военного строительства, успехи и упущения по использованию военного опыта и военно-теоретического наследия Баурджана Момыш-улы.

Время все дальше отделяет нас от трагической, славной и героической страницы в истории нашей родины – Великой Отечественной войны. Но интерес к ней не ослабевает,

наоборот усиливается. Обращаясь сегодня к долгим и суровым годам войны, мы многое уточняем, пытаемся познать глубже. В этом, безусловно, помогут бесценные человеческие документы – источниковая база.

Литература:

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. М.: Воениздат, 1963. –С.23.
2. Момыш-улы Б. За нами Москва (записки офицера). –Алматы: Жазушы, 1958. -200с.
3. История Второй мировой войны 1939-1945. Т.4. –М.: Воениздат, 1973.
4. Подвиг у стен Москвы. Сборник воспоминаний. –Алма-Ата: Казахстан, 1984. –142с.; Беккер Г., Шевченко В. Победившие смерть. Сборник статей. Павлодар, 1967. –161с.
5. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. т.1,2. Алма-Ата: ИИАЭ, 1964. –С.10.
6. Габдуллин М. Будни войны. Фронтовые были. А-А.: Жазушы, 1968; Мухамеджанов А. Казахстанцы в битве под Москвой. Алма-Ата: Казахстан, 1968. -45с.
7. Момыш-улы Б. Психология войны. –Алматы: Казахстан, 1996. -124с.
8. Нуршаихов А. Истина и легенда. -М.: Советский писатель, 1980. - 273с.
9. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. М., 1974; Василевский А.М. Враг под Москвой. М., 1973; Рокоссовский К.К. Солдатский долг. М., 1984; Лелюшенко Д.Д. Заря Победы. М., 1975.8.
10. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики. // Казахстанская правда. 1990. 28 октября.
11. Тасбулатов А.Б., Аманжолов К.Р. Военная история Казахстана. –Алматы: Рауан, 1999; Айтказина М.М. Военно-научная деятельность Баурджана Момышулы. -Алматы, 2003. -С.15; Белан П.С. Два подвига Баурджана Момыш-улы // Бағдар. 2004. №1.

* * *

The article is devoted to the investigation of the heritage of Baurdjan Momysh – uly in the post war period. It is an actual problem in the sovereign Kazakhstan.

When Kazakhstan Army was created in the Republic, it is an urgent and important task to bring up soldiers using the traditions of the older generation. The image of legendary Momysh – uly is one of the generation. There is a rich amount of resources of the kind in the later decades.

* * *

Қазақстан мемлекеті өз әскерін құруына байланысты, тарихи зерттеулердің орны ерекше.

Сонымен қатар аға ұрпақтың үлгі өнегесі халқымызды қорғаушыларға өте қажет.

Белгілі қолбасшы Бауыржан Момыш-ұлының артынан қалдырған әскери тұжырымдары осы сәтте күрделі және пайдалы.

Мухлисова З.К.,
к.и.н., проректор по науке,
Казахстанский университет инновационных
и телекоммуникационных систем

ИСТОРИЯ АСТАНЫ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Там, где Есиль степенно катил свои воды через Караоткель, где знакомыми тропами проходили караваны, где сверкал на солнце белый купол мавзолея... Там, в самом сердце древней Сары-Арки, люди построили город. Вернее, сначала и не город вовсе, а небольшое укрепление на белых сланцевых холмах. Казахи здесь жили всегда - спокойно переправлялись на лошадях и верблюдах через мелководье Караоткеля, откочевывая на летние пастбища и обратно на зимовки. Тёмный песчаник, покрывающий русло реки в этом месте дал название Чёрному броду. А местечко, в 18 километрах от него, в сторону реки Нуры, они называли Акмолой. Мавзолей, чей белоснежный купол был виден издалека, стоял на возвышении, на берегу Есиля. В ней покоился прах бия Нияза, славившегося когда-то в степи своей справедливостью и умом. Его отец Тлеулы-батыр занимает достойное место в истории национально-освободительной борьбы казахов с джунгарами. Боевой соратник легендарных полководцев-тарханов Есета и Жанибека, он в казахском ополчении бессменно возглавлял тумен (армию) 92-х кипчакских родов в решающих битвах с джунгарами (1710-1729 гг.) в Анырахае, Калмаккыргане и Каракумах. И воспитал достойного сына. Впоследствии Нияз бий стал одним из самых авторитетных советников хана Аблая. А сооружение из белого камня, над четырёхугольными стенами которого воздвигнут купол, напоминающий верхнюю часть юрты, дало имя целому краю.

Белый - светлый, чистый, святой...Для казаха это не просто семантика, это скорее символика. Акмола – это не

только и не столько белокаменная могила. Акмола – святая земля, место, где покоятся души предков. Это благословенный край с богатой историей. Взорам караванщиков здесь открывались ветряные мельницы, шумел знаменитый базар, куда стекался торговый люд со всей бескрайней степи, из городов Средней Азии, России, Индии... Здесь под скорбные звуки жоктау, собрались на поминальный той по Сагынаю все три казахских жуза. Здесь было царство белого изобилия - «ак мол» - усталым купцам и погонщикам предлагался богатый выбор национальных молочных блюд и напитков: кумыс, айран, курт, шубат, каймак.

В 1822 году Александр Первый принимает Устав о сибирских киргизах. Так, с административной царской реформы начинается история современной столицы Казахстана. Средний жуз, традиционно кочевавший на территории Акмолы, был включен в состав вновь образованной Омской области и разбит на так называемые казахские административные округа, волости и аулы. В 1829 году султан Кобыркульджа Кудаймендин, правнук Семеке-хана, правителя Среднего жуза, обратился к русскому правительству с просьбой о защите его аулов от набегов "разбойничьих шаек" и об образовании приказа в управляемых им Карпыковской и Куандыковской волостях. Кроме того, с прошением о защите торговых караванов, "приходящих из Туркестана в пограничные места и обратно", неоднократно обращались и другие султаны, и царские чиновники. Вскоре вопрос о строительстве Акмолинского укрепления был решен. 28 мая 1830 года на строительство окружного приказа из Петропавловска вышел отряд Ф.К.Шубина в 200 человек с повозками. Султан К.Кудаймендин в то лето кочевал со своими аулами в урочище Кара-Откель. Сюда и прибыл отряд Ф.К.Шубина, становясь первым лагерем у мавзолея бия Нияза. Сюда, на знаменитую возвышенность с одиноким мазаром, окруженную майским паводком, были приглашены старейшины местных родов для обсуждения вопроса месторасположения административного центра будущего округа - Акмолинского укрепления. Аксакалы убеждали Шубина построить форпост на Кара-Откеле, наиболее удобном для связи между обитателями обоих берегов

Ишима. Офицер прислушался, и 18 июня 1830 года был составлен документ, скрепленный подписями грамотных и талигами - неграмотных старейшин - аксакалов. Это была своего рода расписка султанов и старшин казахских волостей. Название менять не стали, и во всех бумагах царской администрации местечко фигурировало как Акмола, Акмолинск. И этот день можно с полным основанием считать днём рождения будущей столицы Казахстана. Тогда жителей крепости насчитывалось лишь 313 человек.

Степной форпост

Возведение города осложнялось нехваткой строительных материалов, их приходилось привозить из Петропавловска и Омска. После завершения строительства отрядом Шубина необходимых для центра объектов 22 августа 1832 года был официально открыт Акмолинский приказ и внешний округ. Торжества сопровождались байгой, состязанием борцов, айтысом акынов. Был произведен артиллерийский салют 31 залпом из всех орудий. Сначала в приказе построили несколько саманных казарм и деревянных домов, которые служили жильем и прикрытием при обороне. Первый ряд располагался вдоль реки, он состоял из казенных зданий, канцелярии, лазарета и кухни. Второй – включал здания военного назначения: дома офицеров, казармы, склады для оружия и др. Отдельные казармы служили складами и временными жилищами для купцов, следовавших с караванами и останавливающихся в приказе на отдых. В 1835 г. в округе насчитывалось 15 казахских волостей с населением 71 262 человека и одно русское поселение с 9 деревянными домами. В 1840 году было построено сомкнутое полевое укрепление, которое в плане имело форму многогранника с пятью башнями. На севере бастионного укрепления была сооружена центральная башня. Нижняя ее часть, оснащенная большой амбразурой для пушки, была из самана. Сегодня это орудие хранится в Президентском центре культуры. Верхние стены башни были построены из сосновых бревен, в них были встроены отверстия для стрельбы - маленькие бойницы. С военно-стратегической точки зрения бастион был выгодно

расположен и отменно защищен. Южной стороной укрепление примыкало к реке Ишим, на западе и севере от него простирались заросшие камышом болота, на востоке - степи. Со временем с западной стороны поселились отставные солдаты, мелкие торговцы и ремесленники, они образовали группу построек под названием "Слободка".

Шло время, вокруг укрепления селились люди, образовывались районы будущего Акмолинска. Вплоть до советских дней сохранялись старые памятные названия. "Крепость" - находилась в пределах современных улиц Желтоксан и Кенесары, "Центральная башня" - стояла на месте ворот современного Центрального стадиона имени Х.Мунайтпасова. В то время строили в основном деревянные дома из двух комнат - так называемые "пятистенки". И, конечно, знаменитые "глаголи", в плане похожие на букву "Г". Эти дома смотрели в мир слепыми окнами, затянутыми сухой плёнкой из бычьих пузырей. Город начинался с двух школ - казачьей и медресе при мечети, одной салотопни, двух кузниц, двух хлебозапасных магазинов, одного винного подвала и одиннадцати (!) питейных заведений. Разрастающееся укрепление в 1845 году стало Акмолинской станицей.

Станица не имела своего собственного храма, а лишь походную церковь для отпевания умерших. В 1854-1856 годах в крепости за счет казны Сибирского казачьего войска татарин А.Абдулмановым, А.Сабитовым с товарищами по подряду на реке Ишим была построена однопрестольная деревянная Константино-Еленинская церковь. После упразднения акмолинской крепости в 1876 г. казаки потребовали переноса церкви в станицу. Прежний храм был разобран и перенесен на место, где и поныне действует Константино-Еленинский кафедральный собор. Его закладка состоялась 14 мая 1900 года. Уже позже на месте будущей резиденции Президента между нынешними улицами Абая и Бигельдинова в 1891-1893 годах был возведен Александро-Невский собор, спроектировал его талантливый инженер-технолог Павел Голышев, специально приглашенный из Тобольска. Храм был построен без единого гвоздя. Внутренние стены и потолки расписывал в 1914 году московский художник М.И.Тимофеев, ученик знаменитого

В.М.Васнецова. Собор строился на пожертвования многих горожан, купцов, местной администрации. Его внешнее и внутреннее убранство отличалось большим вкусом и богатством. Церковь снесли в начале XX века. В Президентском центре культуры сохранился портрет священника Виктора Плотникова, который не только занимался духовной деятельностью, но и вел летопись города и Акмолинского уезда с 1891 по 1916 год, заполнял метрическую книгу, где отражались сведения о новорожденных акмолинцах.

Проезжающим с товарами купцам-мусульманам нужно было думать и о душе. Так в степи появилась деревянная мечеть. Когда прибывал караван, в мечети устраивали службу, а в обычные дни и по праздникам здесь собирались казахи из близлежащих аулов. Позже, согласно ведомости от 1865 г., при Акмолинской мечети существовала казахская школа, в которой училось в разное время до восьми человек - очень неплохой показатель для второй половины девятнадцатого века. Дети изучали Коран, постигали азы грамоты. Мечеть была средоточием духовной жизни акмолинского кочевника. Простояла она довольно долго, несмотря на непрочный материал. Деревянная степная мечеть сгорела в 1920 году.

Акмолинск купеческий

Шли годы. В Акмолу переселялись купцы из Сибири, Урала, Средней Азии, выступая посредниками в торговых отношениях между Россией и Востоком. Маленькое укрепление всё больше походило на, пусть небольшой, но уже город. Этот статус был присвоен Акмолинской станции решением Министерства внутренних дел России от 7 мая 1862 года. Вообще, впору было, выражаясь современным языком, говорить об инвестиционной привлекательности Акмолинска той поры. Уже в 1863 г. на постоянном жительстве из российских граждан купеческого сословия числилось 51 человек, иностранных - 340. Общая же численность торговцев достигла 1236 человек.

В одном из документов центрального государственного архива России читаем: «По отзыву генерал-губернатора Западной Сибири можно заключить, что в весьма

непродолжительном времени Акмолинское селение станет одним из замечательных торговых пунктов Западной Сибири. Военный министр и управляющий Министерством финансов, с которыми сделано было сношение, отзывались положительно на возведение Акмолинского селения на степень окружного города. Основываясь на удостоверении главного начальства Западной Сибири, полагаю: Акмолинское селение в области сибирских киргиз возвести на степень окружного города...» Так в 1868 году по высочайшему указу была образована обширная Акмолинская область, состоящая из пяти уездов: Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского, Омского, Атбасарского. В соответствии с требованиями того времени утверждался герб области. Подлинника того, первого, герба жителям Астаны уже никогда не увидеть: хранилище Герольдии, где он находился, было закрыто в 1917 году. Сохранилась лишь копия графического изображения этой бесценной исторической реликвии: на зелёном щите изображен мавзолей бия Нияза с двумя остроконечными башнями и куполом из серебра, с полумесяцем из золота посередине.

Торговый люд прибывал, открывались новые лабазы, мануфактуры и даже банки. Население Акмолинска постоянно росло. Всего в 1869 году в Акмоле проживало 5122 человека, а уже в 1910 году население составило 13000 человек разных национальностей. Забегая вперед, скажем, что в 1916 году население всей области составляло свыше полутора миллиона человек. Коренных жителей и других представителей других азиатских народов насчитывалось около 228 тысяч и около 1 млн. было переселенцев из России и Украины. Акмолинские купцы, деятельность которых пришлась на 70-е годы XIX века, развивали торговые связи с Бухарой, Кокандом, Туркестаном. Хорошо известны братья Коцегуловы - сыновья Баймухамеда - Курмангали, Нуркен, Вали и Мукан. Наиболее состоятельными были Галиаскар и Сыздык Халфины, Нуркен Забиров, Иван Силин, Петр Моисеев, Андриан и Матвей Кубрины. Большое покровительство торговле в крае оказывал старший султан Акмолинского округа Ибрагим Джакибаев, избранный после Кудаймендина. С 1852 года в Акмоле действовала Константиновская ярмарка, проходившая ежегодно с 21 мая по

10 июня. Кроме оптовой продажи скота и хлеба на ярмарку везли штучные товары. Из России поставляли самовары, посуду. Особенно ценился Кузнецовский и Гарднеровский фарфор, столовое серебро и другая изящная утварь, которая сегодня представлена в Президентском центре культуры.

До нынешних времен сохранился торговый дом купца Матвея Кубрина. Сейчас в нем располагается магазин «Астана». Жилой дом М.Кубрина находился тоже неподалеку, сейчас это здание занимает посольство Украины в Казахстане. От дома Кубрина до магазина существовал подземный ход, впоследствии замурованный. В те времена, когда темноту городка нарушали лишь несколько керосиновых и спиртовых ламп, по улицам, поражая зевак, ездило всего два автомобиля - капиталиста-англичанина со Спасского завода и всё того же Кубрина. Даже когда прошёл не один десяток лет, вплоть до целинной "эпопеи" Акмолинск так и не ударил автопробегом по бездорожью.

Традиции меценатства и благотворительности свято соблюдались в Акмолинске как русскими купцами, так и казахами. На их деньги строились школы, медресе, театры. В 1898 году в Акмолинске было образовано общество попечения о начальном образовании. В качестве попечителей школ выступали Матвей и Василий Кубрины, Иван Силин и другие. Баймухамед Коцегулов построил мечеть и школу для мусульманской молодёжи. Ныне это здание Казкоммерцбанка. Городское женское училище находилось в районе нынешнего Казахского драматического театра на нынешней улице Омарова. На месте старого здания парламента стоял дом купца Халфина, в советское время там была областная типография. На углу улиц Торговой и Хлебниковой было возведено двухэтажное каменное строение - отделение Сибирского торгового банка. Здание, известное в качестве финансового центра, привлекало гостей и жителей городка и своим «рейнским погребом». Товарищество братьев Егоровых организовало в нижних этажах этого здания круглогодичную торговлю дорогими винами и свежими фруктами. На магазине висела вывеска «Водки и цитрусовые круглый год». Дом был из

красного кирпича, его снесли в 90-х годах XX века, и по этому поводу можно только выразить огромное сожаление.

Но основное население Акмолинска - крестьяне, чьим главным занятием были скотоводство и хлебопашество. Практически в черте города находилось несколько выгонов и полей. Ближайшей железнодорожной станцией был Петропавловск - 500 вёрст. Лошади, быки и верблюды - тяговая сила, которая снабжала городок почтой и хозяйственными грузами. На них же ездили и пассажиры. Понятно, что извоз был довольно прибыльным, а потому популярным способом заработка. Экспорт - импорт был отменно налажен. Вывозили шерсть, кожу, продукты сельского хозяйства, а обратно везли строительный лес, промышленные товары, уголь для кузниц, керосин.

В 1890 году городские власти поставили на Центральной площади Гостиные ряды - два корпуса одноэтажных каменных магазинов, занявших по фасаду целый квартал. На месте нынешнего торгового центра «Sine Tempore» располагался магазин Коцегулова «Зеленые ряды», он назывался так потому, что ворота и окна этого здания были окрашены в зеленый цвет. Рядом с ним на площади (нынешний Конгресс Холл) устраивалась знаменитая на всю Сарыарку Константиновская ярмарка. Это место было всегда оживленным, шумным, сюда съезжались торговать со всех окрестных селений крестьяне, ремесленники. На углу бывших улиц Театральной и Думской (современные Желтоксан и Кенесары) были построены здание городской управы и пожарная каланча. Высокий столб у управы венчал металлический герб России - двуглавый орёл. Башня в городе была особенно актуальна: деревянные в большинстве своём дома горели, как спички. В 1912 году пожарная команда состояла из 24 человек, имела 15 лошадиных упряжек с бочками и 5 ручных насосов. В те годы этими постройками ограничивалась западная сторона центральной площади Акмолинска. Рядом впоследствии был построен государственный русский драматический театр им.М.Горького.

В 1897 году город ещё не был большим: в нём проживало 9707 человек. Из них 5105 лиц мужского пола и 4602 - женского. Казахов было 3020 человек, русских - 4619, татар -

1035, мордвы - 223 человек, немцев - 205 человек, евреев - 173 человека, украинцев - 101 человек и др. Только 7 жителей города имели высшее образование, и среди них была лишь одна единственная женщина. Вообще же грамотные люди составляли только 22.5 % от общего числа акмолинцев. Таковы были итоги первой Всеобщей переписи населения Российской Империи, найденные старейшим архивистом столицы Николаем Ивановичем Байчиковым.

Постепенно город стал застраиваться каменными домами, многие из которых и по сей день сохранились в старом центре столицы. Котировки образования, да и элементарной грамотности, в Акмоле стали повышаться. В 1898 году в области насчитывалось 3 городских, 12 церковно-приходских школ и несколько сельскохозяйственных училищ. Уникальная особенность дальних окраин Российской империи - появление в северной провинции носителей новой прогрессивной мысли - политических ссыльных. По неполным данным, с 1882 по 1906 годы здесь отбывали ссылку 45 человек. Уровень их образования позволял им выходить на службу в различные учреждения городка.

Ветер перемен

На старой Думской улице (позже Комсомольская, ещё позже Желтоксан) находилось здание городской Управы, которой отводилась важная политическая, общественная и хозяйственная роль в жизни города. Именно отсюда осуществлялось руководство всеми делами Акмолинска. После февральской революции и перехода власти к Временному правительству, члены управы сформировали в Акмолинске уездный Исполнительный комитет, который, правда, продержался недолго. Инициативная большевистская группа во главе с Т.И. Бочком 27 декабря 1917 г. образовала Акмолинский городской Совдеп, а на первом уездном съезде рабочих, крестьянских, солдатских и мусульманских депутатов 2 марта 1918 г. был избран Акмолинский уже уездный Совдеп и принято решение об установлении в уезде единой Советской власти. После закрытия съезда его участники пошли к

городской управе и торжественно спилили столб с двуглавым орлом.

Перманентная смена власти – одна из составляющих смутного времени. Пришёл Колчак, и управа возобновила свое существование. Должность последнего "городского головы" исполнял купец С.А. Кубрин, который, заболев тифом, скончался осенью 1919 года. 24 ноября 1919 г., перед тем как белоказачий атаман Дутов навсегда покинул Акмолинск, купечество и местная интеллигенция устроили в освободившемся от штаба помещении Управы прощальный бал. А вечером следующего дня, 25 ноября, у северозападной городской окраины появился авангард Кокчетавской группы войск – 1-й Акмолинский и 2-й Кустанайский стрелковые полки Отдельной Степной бригады 59-ой дивизии во главе с Г.Ю. Нейманом. Управу, как водится, заняла новая власть – штаб 59-ой стрелковой дивизии (начдив К.И.Калинин, он же начальник Кокчетавской группы войск). Позже здесь квартировали разные советские учреждения, в том числе городская и областная библиотеки.

Всё для фронта! Всё для победы!

В октябре 1939 года Акмолинск был определен областным центром. Это произошло не случайно: к началу Великой Отечественной войны он уже был достаточно большим городом с широко представленной индустрией. Здесь работало 6 предприятий, из них три – республиканского значения, и ещё три – местной и кооперативной промышленности. Общая численность занятого на них населения составляла 801 человек. А вообще здесь проживало 32,5 тысячи горожан. С передачей Акмолинску нового статуса перед городом открывались новые заманчивые перспективы, но...О начале войны, о митингах на предприятиях города, о первых днях после страшного известия можно прочесть на страницах местных газет 1941 года.

Сохранились оригиналы решений Акмолинского горисполкома о приёме и размещении на территории города воинских формирований, сводки о наличии людских ресурсов, наряды на поставку лошадей в Красную Армию. Всё взрослое население прошло подготовку к противовоздушной и

противохимической обороне (ПВХО), а мужчины в возрасте от 16-ти до 50-ти лет — обязательное военное обучение. Статистика тех лет свидетельствует: к началу 1945-го более 10 тысяч акмолинцев сдали нормы ПВХО, военному делу было обучено 9172 человека. Были создан штаб местной противовоздушной обороны (МПВО) и подготовлены группы самозащиты, активно работали ОСОАВИАХИМ и Красный Крест. Акмола сыграла важную роль в формировании казахстанских воинских частей. Здесь были укомплектованы 310, 387, 29 стрелковые и 106 кавалерийская дивизии. Из 9783 акмолинцев, ушедших на фронт за все годы войны, не вернулось 7414. Тридцать восемь воинов-акмолинцев были удостоены звания Героя Советского Союза, семеро награждены Орденами Славы трех степеней.

Перестройка промышленности на военный лад, передислокация крупных производств, огромный поток эвакуированных - всё это сказалось на развитии экономического потенциала города. Число промышленных предприятий возросло в два с половиной раза. Появились так называемые заводы союзного значения - знаменитый «Казахсельмаш» и № 317. В 1944 г. на 16-ти предприятиях трудилось 2800 человек. Такой индустриальный рывок сделал Акмолинский железнодорожный узел важнейшим звеном Карагандинской железной дороги. Значительно возросла его пропускная способность за счет строительства новых приёмно-отправочных путей и переоснащения паровозного парка.

Северный город стал вторым домом для депортированных народов, присланных сюда на спецпоселение. Акмолинский горком партии и исполнительный комитет Совета депутатов трудящихся решал вопросы трудового и хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев, регламентировал призыв в армию, распределял скот и выдавал пособия переселенцам с Северного Кавказа, открывал для них образовательные и культурные учреждения. А ведь были ещё и эвакуированные: только за первый год в Акмолинскую область прибыло около 30 тысяч человек, которых, несмотря на условия военного времени, необходимо было обеспечивать жильём и медицинской помощью. Открылись новые больничные

учреждения, в том числе - поликлиника для инвалидов Великой Отечественной войны. На территории города были размещены два эвакогоспиталя - № 1600, № 3006.

Отечественная война уже по определению предполагает высокий патриотический настрой всего общества. «Всё для фронта! Всё для победы!». Это был не просто пропагандистский лозунг, это был единый порыв всего общества. В годы войны акмолинцы все силы направляли на помощь фронту. Собирали средства в фонд обороны страны: на строительство танковой колонны и авиаэскадрильи было собрано 3 млн. 719 тыс. рублей, денежной лотереи реализовано на 5 млн. 666 тыс. рублей, на фронт шли посылки с продуктами и тёплыми вещами. Ещё одной, не менее важной задачей тыла была помощь инвалидам войны и семьям военнослужащих. Пока, наконец, майские номера газет 1945-го года не принесли весть о долгожданной победе.

Сверяя часы...

Город 130 лет именовался Акмолинском. Это не самый древний город, не самый большой, да и туристической Меккой его пока не назовёшь, но с каким ещё городом происходили такие изменения? У какого ещё города столько имён и лиц? Какой ещё город ворвался в 21 век на такой огромной скорости? Старожилы уже имеют возможность сравнивать — Акмолинск, Целиноград, Астана. Проиллюстрировать можно цифрами: 1890 год - 5 640 человек, бюджет города - 16 000 рублей; 1912 год - 14 765 человек, бюджет города - 56 242 рубля; 1939 год - 32 000 человек, 1960 год - бюджет города составлял 37 миллионов 227 тысяч рублей. В конце 19-го века в Акмолинске был всего лишь стационар на 25 коек, в 1964 году в Целинограде работало 350 врачей. В маленьком городке водопровод и паровое отопление стали поздними гостями. Вода была остродефицитной: на каждого приходилось 12 % общепринятой суточной нормы. У вокзала рядами стояли низенькие бараки, радуя зимой местную ребятню: прямо с крыши можно было спускаться на санках. Сегодня на этом месте район магазина «Даулет».

Крепостная, Спортивная, проспект Победы...По этой, тогда центральной, улице проходила железнодорожная ветка, идущая от центра города к вокзалу - практически единственный транспорт в городе, главная его артерия. Автобусов было мало, о такси и говорить нечего...Таксопарк насчитывал всего 2-3 машины. В сохранившемся и по сей день здании, где сегодня располагается Министерство сельского хозяйства, располагалось Управление железной дороги - начальная станция ветки - Привокзальная. По часам над её козырьком горожане сверяли время. Когда «ветку» убрали за ненадобностью, улица стала просторной, красивой и...чужой. «Прогресс неотвратим» - радовались горожане. Но сегодня старожилы с ностальгией вспоминают родную шумную «железку».

Казахстанский каравай

Освоением целинных и залежных земель называют историки следующий этап в жизни северного провинциального городка. Поднятая по всему Союзу молодёжь с энтузиазмом принялась воплощать в жизнь грандиозный замысел Никиты Сергеевича Хрущева. Второго марта 1954 года прибыл первый эшелон с добровольцами из Алма-Аты, а 5 марта - с московскими целинниками. Судя по историческим данным, только в период с 1953 по 1958 год в Акмолинскую область прибыло около 270 тысяч человек. Многие здесь же и остались. Акмолинская область в эти годы становится одной из главных житниц страны, крупным центром сельскохозяйственного машиностроения. За 1953-56 года в области было поднято 3,5 млн. га целинных земель. Освоение целины оказалось решающим фактором для развития города. 26 декабря 1960 года вышел Указ об образовании Целинного края. А с 1961 года он именовался уже Целиноградом.

Резко возросло число жителей некогда крохотного городка. Это обстоятельство потребовало срочно перепланировать городские кварталы, а в большинстве случаев попросту построить их. Первой повезло улице Мира, бывшему Северному выгону: именно с неё начинался план преобразования Акмолинска в Целиноград. Раньше в распутицу здесь можно было утонуть даже в кирзовых сапогах. Но совсем

скоро типовые пятиэтажки стали нормой. Ленинградские строители привезли свой проект - дома без балконов. И сегодня они носят название «ленинградских». Город строили московские, ленинградские и местные строители. Вообще, в этот период профессия строителя стала второй по популярности в этом городе железнодорожников. Целиноград, совсем как сегодня, стал напоминать одну большую строительную площадку, постепенно перебираясь из самана в крупнопанельные дома и теряя некое милое очарование тихой дальней провинции. К началу 1961 года городской жилой фонд составлял 600 тысяч квадратных метров на 115 тысяч человек. За полгода приезжие строители сдали в эксплуатацию 650 благоустроенных квартир, 4 пятиэтажных школьных здания, начали подготовку к строительству семиэтажного здания Дома Советов. К концу 1962-го года ленинградцы возвели еще 8 многоквартирных домов и 2 пятиэтажных школы. За этот год жилой фонд вырос еще на 115 000 квадратных метров.

Но жилья всё-таки не хватало. Почти полгода шла подготовка к строительству нового микрорайона. Но, тем не менее, первого июня 63-го года закладка первого дома нового города прошла, как водится, в торжественной обстановке. Колонна московских строителей прошла со знаменами и транспарантами через весь город. Микрорайон «А», теперь Целинный, довольно быстро поднялся.

Перед будущим Домом Советов прямо на улице была поставлена специальная «витрина», которая служила экраном. Здесь иногда вечерами крутили старые фильмы. Танцевать молодёжь имела возможность только по воскресеньям. Но уж тогда все готовились с утра: подбирались незатейливые наряды и делались замысловатые причёски. Оркестр, живая музыка – долгожданное действо продолжалось строго до одиннадцати вечера, до закрытия парка.

Слух об очередной идее Никиты Хрущева – образовании в Казахстане Целинного края со столицей в Целинограде - стал громом среди ясного неба. Во исполнение Постановления Совета Министров СССР был разработан генеральный план развития города, а также план реконструкции старой и развития новой застройки в Юго-Восточном направлении. Шестого ноября 1963 года начал действовать телецентр. Тогда

же был открыт Дворец Целинников, построенный по проекту латвийских архитекторов П.Ю.Фогелса, О.Н.Крауклиса, Д.К.Даннеберг. Он был рассчитан на 2 355 мест. По масштабам и системе оборудования на тот момент считался вторым в СССР после Кремлёвского Дворца съездов.

Кроме того, был, наконец, построен мост, связавший город с парковой зоной, пляжем и детской железной дорогой - главным развлечением целиноградских детей. Раньше, чтобы попасть в парк, нужно было пройти по довольно шаткому сооружению - деревянному мосту через Ишим, «гениальному» творению местной инженерной мысли. Ежегодно те из подгнивших досок, что не были снесены паводком, разбирали, оставляя на зиму лишь сваи. А весной мост настилали вновь. Бывали и неприятные случаи: однажды вечером в День строителя поручни моста сдались под напором подгулявших горожан, и немало народу оказалось в довольно прохладной воде. На берег люди добирались, кто вплавь, кто по выступам свай.

У второго целиноградского моста, транспортного, через Ишим (того самого, со львами и пересекающимися стелами) своя забавная история. Он, как ни странно, был долгостроем. Причём, знаменитым: известные юмористы Тарапунька и Штепсель на весь Союз высмеивали его в лучших традициях советской сатиры.

Недалеко от будущего моста, там, где сейчас возвышается микрорайон «Самал», рос Зелёный город целиноградских студентов. Вырос он на агрессивной, как сейчас принято называть, почве. Молодёжь высаживала деревья и ухаживала за ними. А неподалёку от Зелёного города стоял трактор – символ целинного края. Это была почти граница города. Дальше Солёная балка (ручей Ак-Булак) и степь. Речка теперь протекает почти по центру, а степь уступила место микрорайонам. У ворот в старый город вместо «Кировца» поднялся Президентский центр культуры. А старая машина вернулась к земле, к пашне. Трактор восстановили в хозяйстве Ивана Сауэра – в производственном кооперативе «Родина».

* * *

Бұл мақалада Астана қаласының орналасуы, халқы пайда болу тарихы туралы айтылған. Ондағы шаруашылығы және өркендеуі сөз етілген.

С. Смагулова,
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының докторанты,
Т.ғ.к., доцент

РЕСПУБЛИКАДАҒЫ ТЕАТР МӘСЕЛЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ БАСПАСӨЗДЕ КӨТЕРІЛУІ

20-шы жылдардың басында құрылған Қазақстанның Орынбор, Ақмола, Алматы, Семей сияқты ірі қалаларында ағарту үйірмелері, жастар қоғамдары ағарту қоғамдары, ұйымдары тек сауатсыздықты жою ісімен ғана айналысып қана қойған жоқ, сонымен қатар сауық кештерін ұйымдастыру мәселесімен де қызу айналысты. Мәселен, 1920 жылы М.Әуезовтың басшылығымен Семейде құрылған «Ес аймақ» атты қоғамы (бір деректерде ұйым деп келтіріледі –С.С.) өлкеде сауық кештерін ұйымдастырып, өз өнерлерімен көпшілікті тәнті еткен. Бұл турада «Қазақ тілі» газетіне «Сауықта болған» деген бүркеніш атпен жарияланған «Қазақша сауық кеші» деген мақалада: «21 ақпанда Алаштағы халық ағарту «Ес аймақ» ұйымы Затонда қазақ жұмысшыларына қазақша сауық жасады. Тамаша жас жазушысы Мұхтар Әуезовтың «Ел ағасы» атты нағыз қазақ тұрмысынан алынған төрт бөлімді драмы кітабы қойылды», – делінді.

Сөйтіп, қазақ жастарының ең алғашқы театрлық қойылымының бірі 1921 жылдың ақпан айында Затон жұмысшыларының «Сибирский бурлак» клубында қойылған. М. Әуезовтың бұл пьесасы баспаға басылмаған, кейіннен жоғалып та кеткен /1/.

Бұдан кейін 14 наурызда «Ес аймақ» жастары Семейдің Свердлов клубында М. Әуезовтың «Бәйбіше-тоқал» пьесасы қойды. Бұл турада да «Қазақ тілі» газетінің 29 наурызындағы санында шағын хабарлама басылады. Қойылым губерниялық әйелдер тойына арналған /2/. «Еңбекшіл қазақ» газетінде қойылымның өте әсерлі болғандығы сондай, драманы жазушы

Мұхтар жолдас ойын бөлмесіне шақырылып, халыққа таныстырылғандығын жазылды /3/.

Аталмыш пьеса кейінірек Орынборға оқу үшін жүрмек болған Иса Байзақовтың пайдасына орай 1923 жылдың 8 ақпанында қазақ сауықшылар ұйымының мүшелерінің ұйымдастыруымен тағы да қойылған /4/.

Қазақ жастарының арасында осындай ойын-сауықтардың көбеюі олардың көрсетіп жатқан қойылымындағы көпшілікке таныс емес «драма», «театр», «комедия», «трагедия» деген терминдерді түсіндіруді қажет етті. Қазақ зиялыларының бірі Ж. Аймауытов «Қазақ тілі» газеті оқырмандарын жалпы театр жайымен таныстыруды жөн көрді. Драма, театр, комедия, трагедия терминдерінің мәнісін ашып, олардың әрқайсысының өзіндік маңыздылығының барлығы айтылды. Мысалы, драмада сол замандағы адамдардың өмірі, тұрмысы, барлық ақыл ауданы, пікірі, жақсы-жаман жақтары суреттелетін болса, комедияда көрерменін адамның күлкілі мінез-құлқымен тәнті ететіндігі келтірілді.

Газетте театрда кездесетін кемшіліктер де көсетілді. Бұл кемшілік жақсы жазылған пьесалардың аздығы делінді /5/.

1922 жылы Семейдегі ойын-сауық үйірмесі кіші-гірім драма труппасына айналып, онда кейіннен қазақ театрының артистеріне арналған қазақ жастары тәрбиеленіп шықты. Семейден Ә. Қашаубаев, И. Байзақов, Ж. Шанин және тағы басқа артистер қанаттанып шықты. Өз көрермендерін М.Әуезовтың «Еңілік-Кебек», С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр» сияқты пьесаларымен тәнті еткен.

Ірі қалалардан да басқа губерния уездарінде де түрлі сауық орындары, үйірмелер және клубтар ашылды. «Жас қазақ» журналында Таң баласының «Зайсан жігіттерінің ісі» деп аталған мақаласы жарияланып, онда Зайсан қаласында 20-шы жылдан бері қазақ, татар, орыс жастарының бірлесе ұйымдастыруымен құрылған «Луначарский» деген сауық үйінің барлығы, оның мүшелерінің қазақ арасына барып түрлі сауық көрсетіп, халықты өз өнерлерімен қуантып жүргендігі, 1921 жылы сауық үйі екіге бөлініп, орыс жастарының үйірмесі «Луначарский» деген атпен қалып, ал қазақ жастары өз сауық

клубтарын «А. Байтұрсыновтың» есімімен атағандығы, дұнған жастары «Ленин» атымен атап, түрлі қойылымдар көрсете бастағандағы айтылды /6/. Зайсандағы қазақ жастарының драма үйірмесінде Ж. Шанин жетекшілік етіп, өзі жазған «Арқалық батыр» пьесасын көпшілікке көрсеткен.

Қазақ ұлт театрының құрылуын бастапқы кезде жергілікті халық түсінбеді. Оны ойын-сауық түрінде қабылдап келген халыққа театрдың не екендігін түсіндіру аса қажет еді. С.Сәдуақасов «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған мақаласында театрдың қазақтың ойын-сауығына, шілдеханасына ұқсамайтын орын екендігін, мәдениет пен өнердің бір ошағы екендігін жеткізбекке тырысты. Ол осы театр сахнасында қойылатын қойылымның пьеса деп аталатындығын, қазақтан пьеса жазуға М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Ж.Шанин, Қ.Кемеңгерұлы сияқты төселіп қалған драматургтардың барлығын айта келе, аталмыш авторлардың кейбіреулерінің туындыларына тоқталады. Мәселен, Қ.Кемеңгеровтың «Алтын сақа» пьесасын тәуірлердің қатарына жатқыза отырып, кемшілігін де атайды. Ол көріністерінің тым қысқалығы. «Кей бөлімдерінде көрер-көрместен шымылдық жабылып кетеді деуге болады. Пьесаның көрінуі кемінде бір сағатқа созылу керек» десе, ал «Еңілік-Кебекті» тарихи жағынан сөзсіз ірі пьеса екендігін айта отырып, оның кемшіліне тым ұзақтығын жатқызады.

Театрдағы жақсы артистерден Әміре Қашаубаевты атай отырып, ол туралы орыс журналдары мен газеттерінде көп жазылатындығы, Әміренің нағыз аристігі оның жыламсыраған дауысынан, қыржиған бетінен, жұмылған көздерінен көруге болатындығын, жалпы мақалада халықты нақышты дауысымен, өнерімен тәнті етіп жүрген Иса Байзақовты, Серке Қожамқұлов, Жұмат Шанин сияқты артистердің барлығы айтылады /7/.

С. Сәдуақасов Потаниннің «Қазақ халқы өзінің әнімен адамшылық мәдениетіне үлкен олжа кіргізеді» деген сөзінің бүгінде жүзеге асып, А. В. Затаевичтің «Мың әні» қазақ әндерін елге паш еткендігін, қазақтың «Қарагөзін», «Қараторғайын», «Қарақасын» бүкіл Европа, Америка халықтары білетіндігін, Нью-Йорк, Париж қазақ әндерінің естіліп жататынын үлкен жетістікке санайды.

Ол Потаниннің «Елу жылда қазақта нағыз театр туады» деген сөзін көрегендікке жатқызады. Ол ұлттық театрды жасау үшін Серке, Жұмат сияқты нағыз артистерді жинап, театрға ғимарат беру керектігін көтереді. Сонымен қатар ол ұлт театрының репертуарын жөнге келтіру қажеттігін де баса көрсетеді. «Біздің театрымыз да алғашқы кезде өзге болу керек. Біз үнемі драма көрсетуге алғашқы уақытта шамамыз келмейді. Ұлт театры бір күнде драма қойса, екінші күні екі ақынның айтысқанын қояр. Өтірік емес, шын ақынды айтыстыруға болады. Талабы бар ақындар бұрын асқа жиналса, енді театрға жиналуы керек. Біз сықылды айтыстар болардың алдында көпке газет арқылы жарияланып отыруы тиіс. Ұлт театры кейде цирк ойындарын көрсетуі мүмкін. Қазақстан шыққан бишілер (балет) –ыңғайлы жігіттер. Қояндыдағы қоян болып ойнаған жігіт сықылдылар өнерлерін көрсетер. Орысшалап айтқанда алғашқы қазақ театры универсал болу керек. Барлық әдеби, мәдени өнердің бәрін бір жерге жию керек», -дейді /8/.

С. Сәдуақасов театрдың алға басып кетуіне бірінші кезекте қаражаттың керектігін баса көрсетеді. Ол үшін театрды құрғатпайтын көрермендерін жинау қажеттігін, көрермендері көп болу үшін жақсы пьесаларды қою керектігін атайды. Сонымен қатар орысқа еліктеудің қажеті жоқтығын да келтіреді. Оның себебін былайша түсіндіреді: «Орыстың театры жасағалы жүз жылдан асты. Олардың тәжірибесімен біздікі бір емес. Театрымыз ашылмай жатып «орысшаласақ» біз көпке бармаймыз. Алғашқы кезде біз қазақшаламай іс өнбейді».

С. Сәдуақасов қазақ театрының сол кездегі кейбір ойыншыларына жеке-жеке тоқталып, олардың арасында талантты жастардың барлығына қуанады. Жас жігіттердің 80-дегі кемпірді сомдауының өзі бір өнер екендігін, бұл жағынан олар жақсы емтихан ұстағанын айта келе, енді олардың алдында тұрған алдағы зор мақсаттің бірі ролін тереңдете білу екендігін, яғни ойнап тұрған образына шындап кіру қажет десе, ал екіншісі артистің сыршылдығының болғанын дұрыс көреді. Бұл жерде автор «Алтын сақа» пьесасындағы кемпір образының дұрыс сомдалмағандығын, артистің көрерменге кемпірдің жан-дүниесін жеткізе алмағандығын келтіре отырып, осындай кемшіліктерді жоятындығына сенім білдіреді. Енді

ғана аяғын тәй-тәй басып, іргесі қалаған қазақ театрынан күтер үміттің зор екендігін жеткізеді.

Қазақстан халық ағарту комиссариаты жақсы жазылған пьесаға мың сом, одан кейінгіге 500 сом көлемінде бәйге тігіп отырғандығын айта келе, талапты жазушыларды осы бәйгеге қатысуға шақырады /9/.

С. Сәдуақасовтың бұл мақаласына қазақ зиялылары үн қосты. Атап айтқанда С. Сейфуллин «Қызыл Қазақстан» журналына жарияланған «Ұлт театры» туралы» атты мақаласында Смағұлдың көтерген мәселелерінің кейбіреулерін құптап, кейбіреулеріне қосылмайтындығын білдірген. Ол Смағұлдың «Театр жұртты тәрбиелейтін мәдениеттің бір мектебі. Аристер сол мектептің оқушылары» деген пікірін толығымен құптай отырып, қазақ театрының кемшілікті, жетістікті жақтарынына тоқталады. Ол театрды алға көтеру үшін қаражаттың керектігін, жақсы кәсіпқой артистерді тәрбиелеу аса маңызды екендігін айтқан /10/.

1926 жылдың 13 қаңтарында салтанатты жағдайда Қызылордада тұңғыш қазақ театры ашылды. «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы қаңтардағы санында М.Әуезовтың «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты мақаласы жарияланды. Бұл мақала 13 қаңтарда ашылған қазақ театрының байланысты туындаған пікір-таластарға байланысты жазылған еді. Аталмыш мақаласында Мұхтар Әуезов әлемдік театр өнерінің негізін зерттей келе, олардың театрынан азырақ мәлімет береді. Ол театр өнерінің ежелгі гректерден басталғандығын, олардың театр өнерінің ұрығы елдің әдет-салтынан, ойын-сауығынан, ән-күйінен, өлең-жырларынан бастау алатындығын, ақындар айтысы, «жар-жар», «беташар» және тағы басқа ел ішіндегі өнерлер театрдың негізі екендігін көрсетті. Бұл өнер түрлерін театрда пайдалану керектігіне меңзейді.

Қазақ бұрын театр дегенді білмей-ақ түрлі қойылымдар қойып, өз көрермендерін думанға бөлегендігін, опера дегенді білмесе де оның бәрі әнмен орындалатындығын, олардың салған әндері шарықты, жанды болып шығатындығын келтіреді. Мәселен, Семей аймағында қуекеш күлдіргі қулар,

тапқырлардың халықты комедиялық жанрмен тәнті екендігін айқындайды.

М.Әуезов өз мақаласында бұл ашылып отырған театр өнерін одан әрі жандандырып алып кету үшін ұйымдастыру жауапкершілігін күшейтуді ескертеді. Ол өнер театры барлық халықта болып, сол елдің топырағында өркендеуі керек деген тұжырым айтады. Сонымен қатар ол театрды ойналатын пьесалардың көреремніне ұнауы біріншіден, жазушының шеберлігінен, екіншіден сол шебер туындыны ойнаған актерге байланыстылығын екендігін айтады. Театрдың алға жылуы өзінің жеке үйінің болуы мен сахна декорациясының сәйкестене де байланысты екендігін де жасырмайды. Жалпы, автор театр өнерінің өркендеуі, өсуі халықтың өз қолында екендігін білдірген /11/.

Қазақ театры ұзақ уақытқа гастрольге шығып, уездерді аралап, өздерінің жаңа қойылымдарымен көрермендерін таныстырды. Театрдың сахнасында халықтың сол кездегі көкейтесті мәселелерін қозғайтын пьесалар қойылды. С.Сәдуақасов театрдың құрылуының бір жылдығына орай «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған мақаласында театрдың халық аузына ілігіп, бір мәдени орынға айналғандығын, ауылдан келіп, өз өнерлерімен көрермендерін тәнті еткен Қалибек, Елубай, Серке, Әміре сықылды ойыншылардың түбінде үлкен сахна артистері боларлығын көрегендігімен айта білді. Ол қазақ театрын орыс театрымен салыстыруға болмайтындығын, орыс театры жүз жылдан бері жасап келе жатқандығын, қазақ артистерінің орыс артистерінен еш кемшілігі жоқтығын баса жазады.

Бұл мақаласында да С. Сәдуақасов театрдың алға басуына театр кітабын жазу керектігін тағы да басты мәселеге жатқызады. Қазақтың М. Әуезов, Аймауытов, Сефуллиндердің ауызға аларлықтай пьесаларының барлығын, мәселен, Аймауытовтың «Шерниязы», «Мансапқоры» орыстың шебер тілімен жазылған пьесаларымен таластыруға болатындығын, Жұмат Шаниннің «Арқалық батыр» пьесасы Чеховтың жазғандарынан кем еместігін айта келе, былтырғы ағарту комиссариатының бәйге жариялауына орай қазақ тілінде жазылған 42 пьесаның келіп түскендігін және олардың

авторларының көпшілігі қазақ жастарының болуы өте қуанарлық іс дейді.

Мақалада тағы да қаражат мәселесі көтерілді. Театрдың, жалпы қазақ өнерінің өрлеуіне бірінші кезекте қаражаттың қажеттігі, театрдың алғашқы жылында оған 40 мыңдай ақша жұмсалғандығын, бұл қаражат аса аздық еткендігін, сондықтан театрды жөндеу үшін бұл санды 4-5 есе көбейту керектігін, ал жасқы театр үйін салу үшін 2-3 мыңдай ақша қажеттігін келтіреді. Ол үшін үкімет қаражатынан басқа ел жәрдем тигізсе, жәрдем тигізгені 5-10 тиыннан аямай театрға келсе деген өтінішін білдіреді /12/.

1928 жылдан бастап театр аристері Қазақстанның өзге губернияларына гастрльдық сапарға шыға бастады. Осы жылы театр Алматы қаласына көшіріліп, өз қатарын жаңа талантты аристермен, қазақ қыз-келіншектермен толықтырды. 1928 жылы 19 қаңтарда ұлт театрында Тілепбергенұлының «Сүйіскендер» деген төрт перделі пьесасы қойылып, оның кейіпкерлерін Қалибек Қуанышбайұлы, Құрманбек Жандарбекұлы, Жәнбике Шана келіні, Оразке Қашаубай келіні, Серке Қожамқұлұлы сомдаған /13/. «Еңбекші қазақтың» осы мақала жарық көрген санында қаламы жүйрік жазушыларға қазақша пьеса жазуда бәйге жарияланды. Егер 3-4 перделі болса бірінші, екінші бәйге берілетіндігі, бірінші бәйгеге 300 сом ақшалай сыйлық, ал екінші орынға 200 сом берілетіндігі айтылды. Сонымен қатар көлемі 2-3 баспа табақ болатын қазақша көркем әңгімеге де бәйге жарияланып, бірінші бәйгеге 200 сом, екіншісіне 50 сом, ал әскери өлеңге бірінші орынға 100 сом, екіншіге 50 сом берілетіні хабарланды /14/.

Театрдың 2 жылдық тойына орай «Еңбекші қақта» Жұмат Шаниннің «Қазақстан мемлекет театры» атты көлемді мақаласы жарияланды. Онда 2 жыл толып отырған қазақ театры еңбекші, жұмысшы, шаруалардікі екендігі, алғашқы құрылған кезде оның іргетасын нығайтуға театр өнерінен хабары жоқ жігіттер белсене кірісіп, «іс қолымыздан келе ме» деген қауіппен халық арасына түрлі тақырыптарда қойылымдар алып шығып, олардың көңілдерінен шыға білгендіктері айтылды. «Қызметтің ауырлығын көрген соң шыдай алмай талай талаптылар кетті. Театрға кіріп шыққан талапшылардың саны

елулеп болады. Сол талаптылардың ішінен талайы көне қайысты мойындарына салып, соқаға жегілген өгіздей сүйреп келе жатқан аздап жігіттеріміз бар. Оларды оқушыларымызға таныстырып кетуді борыш санадым. Олар: Қалибек Қуанышбайұлы, Серке Қожамқұлұлы, Құрманбек Жандарбекұлы, Елеубай Өмірзақұлы, Әбдуақай Абдоллаұлы, Өміре Қашаубайұлы, Иса Байзақұлы, Жүсіпбек Оспанұлы, Латиф Әшкейұлы, Зура Жандарбекқызы, Бұлардың соңынан келіп қосылып, театр жұмысына еңбек сіңіріп жүргендер: Жәнбике Шана келіні, Қадидша Қожамқұл келіні, Оразке Қашаубай келіні, Шәрбан Байзақ келіні. Биылғы қыс маусымының басына келіп қосылды Балабекұлы Бісімілда», – делінді мақалада. Осы екі жылдың ішінде қазақ театры оңтүстікпен, күншығыс Қазақстанды аралап, түрлі тақырыптарда қойылым көрсеткендігін, сонымен қатар Ташкен сияқты көршілес республиканың ірі қаласына барып, көрсеткен өнерлерімен халықты тәнті етіп қайтқандығын, тіпті дүлдүл әнші Өміренің шілдеде Германияға барып, ән-күй көрмесінде дүкіл дүние жүзін аузына қаратқандығын айта келе, театр жанынан актерлер даярлайтын оқу орынын ашылғандығын, онда ән-күй жолындағы театр, әнді нотаға түсіру, ән салу сияқты сабақтардың өткізілетіндігі, ән сабағынан Д.И. Кобалов деген музыканттың, ал пианинода ойнауда Дессина деген оқытушының дәріс беретіндігін келтіріле отырып, биылғы жылы талантты деген жастарды қабылдайтынғын, ол үшін қаражат мәселесі шешілсе деген ойын айта отырып, көпшілікті театрға сүйеу, демеу болуға шақырады /15/.

Қазақ театрының құрылуы, оның жетістіктері жайында «Жаршы» журналы материалдар жариялап отырған. Журналға жарияланған Қанабек Байсейітұлының «Қазақ театры» деген мақаласында қазақ театрының қалай құралығандығы, оның алғашқы актерлары кімдер болды, репертуарында қандай қойылымдар көрсетілді, жалпы театрға жұртшылықтың көзқарасы қандай болғандығы жөнінде нақтылай мәлімет берді. Оның жазуынша, ең алғашқы театр құрылған жылы үлкен қиыншылықтарды бастан кешірген. Атап айтқанда, бұрыннан қалған театр мұрасының, әртістердің, ғимараттың, мамандардың, арнайы қойылымдардың жоқтығы болды.

Қанабек Байсейітұлы алғашқы театр ашылған кезде қазақ оқушыларының арасынан театрға икемі барларды жинап, 15-16 адамның басын құрап, қырға шығып қойылымдар көрсеткендігін, бұл іріктеліп алғандардың арасынан нағыз театрға берілген артистердің тәрбиеленіп шыққандығы, олардың театрдың суығына тонып, ыстығына күйгендігін келтірген. Ол театрдың ең басты кемшілігіне сахна кітабының болмауын жатқызды. «...театр кітабын жазушы аз болды. Бірлі-жарымдап жазғандар алаштың ақ туының астына жиналған ұлтшылдар болды. Олар театрдың сахнасының сағасына кіріп алып, көпшілікті театр арқылы үгіттемек болды.

...Қошкенің «Күмәнсіз күйгендері», Мұхтардың «Қаракөз», «Еңблік-Кебегі», Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы», міне, осы сияқты талай ұлтшылдардың тап тілегіне қарсы кітаптары театрымызда көп қойылып келді», – дей отырып, оның себебін, театр барлығынан істеген ісі емес, жоқтықтан және бастапқы кезде мазмұн кемшілігін ескере алмағындықтан деп түсіндірді. Театрдың қазірде 70 шамалы кітабының барлығын, оның үстіне пьеса жазушылардың қатарын көбеіп келе жатқандығын ірі жетістікке жатқызды.

Қанабек Бәйсейітұлы театрдың ірі табыстарының қатарына ән-күй жайын жатқызды. Ол бастапқы кезде театрда халық аузында бар әндерді ғана шырқалса, ал соңғы уақыттарда қазіргі дәуірдегі ірі жетістіктерді, жаңа құрылысты насихтатайтын әй-күйлердің орындалып жүргендігін, сондай-ақ ән-күйдің көркемдік жағының да ілгерілегендігін, қазірде 4 дауысқа салып айтылатын 60 шамалы хорға арналған әндердің барлығын, ал жеке әншілердің саханада айтатын әндерінің өзі 200-дене асатындығын және сол әндердің арасында түрлі қақпақ, мысқыл, күлдіргі тақырыбындағы әндердің барлығын үлкен сезіммен жазады.

Ол театрда деген жұртышылықтың көзқарасының бұрынғыдан қарағанда оңға бұрылғандығын айта келе, театр құрылғаннан бергі жылдардағы көрерменді есеппен шағып көрсетеді. Оның есебінше, халықтың қолдауының нәтижесінде 1-ші жылда 20 сауық кеші өткізіліп, оған барлығы 1729 көрермен келген, яғни орта есеппен бөлгенде бір кешке 87 адамнан болса, ал 2-ші жылы 28 сауық кеші өткізіліп, оның

6092 көрермені болып, әр кешті 218 адам көрсе, 3-ші жылғы 31 сауық кешін 7200 адам тамашалаған, яғни орта есеппен 232 көрермені болған. 4-ші жылы өткізілген 60 сауық кешінің 14000 көрермені болып, әр ойынды 234 адам көрген. Ал 5-ші жылы театр 100 шамалы сауық кешін жоспарлап отырғандығын және оның 20 000-дай көрермені болмады деп шамалап отырғандығын келтіреді. Қанабек Бәйсейітұлы театр көрермендерін тапқа бөліп те көрсетті. «Бұл жаздағы сауыққа келгендердің ұзын саны 43045, мұның 26075-і жұмысшылар, 7000-ы колхоз мүшелері, 7740-ы кооператив мүшелері, қалғандары жай шаруалары», –деп жазды /16/.

Бұл мақалада автор театрда қойылуға дайындалып жатқан 20-дай драмалы пьесаларды атап көрсетеді. Олар ішінде Жұмат Шаниннің «Шахты», Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», Тайыр Жароковтың «Қанды таяқ», Қанабек Бәйсейітовтың «Мәңгілік ұйқы», Жүсіпбек Аймауытовтың «Шернияз» бен «Қанапия-Шәрбану» сияқты пьесалары болды. Ол осы театрда ойнайтын артистерді екі топқа бөліп көрсетті. Оның біріншісі, яғни ең негізгі артистері: Қалибек, Елубай, Құрманбек, Қажыкен, Қанабек, Серке, Тәңірберген, Әміре, Жанбике, Шәрбан, Фатих, Зарып, Манарбек, Мәлике. Ал екінші тобына жаңадан келіп, өнер ісіне үйреніп жатқан жастарды жатқызды. Олар: Қасен, Қали, Мәриям, Күләш, Рақила, Сұлтанғазы, Еркінбекұлы, Әбілмәжін, Әкіш. Бұл жастарды жәрдемші, ән-күйге ікемі бар ретінде көрсетеді.

Қанабек Бәйсейітұлы театрдың саяси басшылығын Қазақстан партия комитеті өзі алып, театр басқармасына белгілі адамдарын жіберіп, оның қойылымын жіті қадағалап отырғандығын да келтірді /17/.

Қазақ театрының құрылғаннан бергі жетістіктері жөнінде «Әдебиет майданы» журналына жарияланған Н. Изжоевтың «Қазақ театры» деп аталатын мақаласында жан-жақты айтылды. «Қазақ театрының ең үлкен қасиеті ол жас театр, жаңа ғана қалыптасып, жаңа ғана құрылған театр, ол ескішіл традициядан аман театр, алдағы жолы даңғыл, айқын болып отырған театр», - деп жаза келе, Мәскеудегі Қазақстан өнерінің он күндігіне қазақ театры өз репертуарынан музыкалы «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» драмаларын алып баруын үлкен

жетістікке санап, осы екі драма турасындағы ойымен бөліседі /18/.

«Денсаулық жолы» журналына жарияланған мақалада ұзақ өнері, мәдениетін көтеру, оны өркендету үшін нендей іс жасау керектігі, 5 жылдық мәдени жоспарларымызды орындасқан социализмды гүлденуіне, алға жылжуына жол ашылатындығы айтылды /19/.

Алайда 30-шы жылдары мәдениет саласындағы қазақ зиялыларының қуғындалуы олардың шығармаларын баспасөз бетінде сынауға жол ашып берді. Өнер саласындағы көпшілік туындылар сынға алынып, олардың Кеңестік Қазақстан тұрмысына сай келмейтіндігі баса айтылды. Тіпті өз қойылымдарымен жұртышылық арасына таныла бастаған авторлар қудаланып түсіп, оларға өз қателіктерін баспасөз арқылы мойындауға мәжбүр етілді. Мәселен, М. Әуезов көрсетілген қысымнан «Социалды Қазақстан» газеті арқылы қателіктерін мойындауына мәжбүрленген. Ол өзінің әдеби шығармалары мен туындыларында ұлтшылдық сарынның басымдылығын айтып, бұл қателіктерін түзейтіндігіне уәде берген /20/.

М. Әуезовтың «Хан Кене» пьесасы ескілікті дәріптеген туынды ретінде сынға алынды. Ілияс Қабылов «Әдебиет майданы» журналында бұл турада былай деп жазды: «.. құрама жазушымыз жолдас Әуезұлының «Хан Кене» деген соңғы шығармасын алып қараңыз. Бұл шығармада ханның тұқымы мен ерлігін дәріптеу бар. «Хан Кене» пьесасы негізінде хандық құрылысты дәріптеуші пьеса болып шықты.

Әуезұлының бұл пьесасы неліктен былай болып шықты? Неге десеңіз, бұл пьеса 1928 жылы Әуезұлының алашордашыл кезінде жазылып еді. 1934 жылы Мұхтар кеңес жазушысы «Хан Кене» қозғалысын кеңестің түсінгенінше жазудың орнына, Алашорданың түсінуінше жазылған ескі пьесаны жаман-жасқап берді» /21/.

М. Әуезовтың «Тартыс» пьесасы да сынға ұшырады. «Әдебиет майданы» журналына М. Қаратайұлының «Мұхтардың «Тартысы» және кейбір мәселелер» деген мақаласы жарияланып, автор мақаласының басында бұл пьесаның неліктен «Тартыс» деп аталатындығына талдау

жасайды. Пьесаның саяси шығарма екендігін, өйткені оның құрылымы оқу орындарының бірі қазақ институтында болған оқиға желісіне арналғандығын айта келе, бұл пьесаны Ілиястың «Түркісімен» қатар қойып салыстырады.

Ол «Тартыстың» сыны өте қатаң болатындығын ескерте отырып, пьесаның мазмұны мен түрін жіте талдайды. Пьесада ұлтшылдар мен коммунистер арасындағы тартыстың ақиқаты ашылғандығын, бірақ ұлтшылдарда кеңес жастарын мысқылдау, кекту сияқты тұстарының көптеп кездесетіндігін келтіреді /22/.

«Лениншілі жас» газетінде Қасыбек Тұрғынбайұлының «Арқалықты» сахнадан алу керек» деген көлемді мақаласы жарияланып, онда пьесаның өткен өмірді аңсайтындығын, кеңес өнеріне жат дүние екендігі айтылды /23/.

1937 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде «Түнгі сарын» - орыс сахнасында» деген арнаулы бет ұйымдастырылып, онда М. Әуезовтың айтулы пьесасының орыс сахнасында қойылуына орай «Тарихи іс, тамаша табыс» деген редакциялық мақаласы мен КСРО Халық артисі Күләш Бәйсейітованың «тамаша постановка», орыс драма театрының Бас режиссері Ю.Л.Рутковскийдің «Спектакльдің дайындалуы», Жұмағали Сәрсекөвтың «Ірі еңбек, үлкен үлкен іс», жантас ролін ойнаған артист Михайловтың «Жантас образын тереңдете түсем», Қоқым ролін ойнаушы Подзалкинаның «Жүзтайлақты қалай түсіндім», Қазақ КСР-нің орденді артисі Елубай Өмірзақовтың «Шебер ойыншылар» деген мақалалары жарияланып, интернационалдық достық нақтылы іспен көрсеткен театрдың шығармашылық ұжымына деген ықластың тамаша көрінісі болғандығы келтірілді /24/.

Қазақ театры жылдан-жылға өрлеп, нағыз өнер саласына айналды. Табиғи талантты жастар арнайы театр оқуын оқымай-ақ, өз өнерлерімен халық арасына таныла білді. Қазақ театрының ірге тасының берік болуына бар күш-жігерлерін салды. Қазақ өнерінің өрлеуіне, мәдени саладағы өзгерістерді, жаңалықтарды, жетістіктерді өнер сүйгіш қауымға түсіндіруде қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар бірден-бір құрал болды десек артық айтпаймыз.

Әдебиеттер:

- 1 Сауықта болған. Қазақша сауық кеші // Қазақ тілі. 1921. 26 ақпан.
- 2 Қазақ тілі. 1921. 29 март.
- 3 Еңбекшіл қазақ. 1921. 29 наурыз.
- 4 Қазақ тілі. 1923. №11.
- 5 Аймауытұлы Ж. Театр кітабы туралы // Қазақ тілі. 1922. 22 қаңтар.
- 6 Таң баласы. Зайсандағы жігіттердің ісі // Жас қазақ. 1924. №12-13. 35-б.
- 7 Сәдуақасұлы С. Ұлт театры туралы // Еңбекші қазақ. 1925. 26 октябрь.
- 8 Сәдуақасұлы С. Ұлт театры туралы // Еңбекші қазақ. 1925. 28 октябрь.
- 9 Сәдуақасұлы С. Ұлт театры туралы // Еңбекші қазақ. 1926. 29 ғинуар.
- 10 Сейфуллин С. «Ұлт театры» туралы // Қызыл Қазақстан. 1926. №11-14. 144-б.
- 11 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 3- т. –Алматы: Ғылым, 1998. –392 б. 16-42-бб.
- 12 Сәдуақасұлы С. Ұлт театрына бір жыл //Еңбекші қазақ. 1927. 13 ғинуар.
- 13 Сүйіскендер // Еңбекші қазақ. 1928. №22. 27 ғинуар.
- 14 Еңбекші қазақ. 1928. №10 (1037). 12 ғинуар.
- 15 Шанин Ж. Қазақстан мемлекет театры // Еңбекші қазақ. 1928. №10 (1037). 12 ғинуар.
- 16 Қанабек Байсейітұлы Қазақ театры // Жаршы. 1930. 1931. №1. 24, 27-бб.
- 17 Қанабек Байсейітұлы Қазақ театры // Жаршы. 1930. 1931. №1. 24, 27-бб.
- 18 Изжоев Н. Қазақ театры // Әдебиет майданы. 1936. №5. 88, 90-бб.
- 19 Денсаулық жолы. 1929. №2. 3-б.
- 20 Социалды Қазақстан. 1932. 10 июнь.
- 21 Қабылұлы І. Маркс-Ленин әдеби сынының сабақты мәселелері // Әдебиет майданы. 1934. №6. 3,7-бб.
- 22 Қаратайұлы М. Мұхтардың «Тартысы» және кейбір мәселелері // Әдебиет майданы. 1934. №6. 63-75-бб.
- 23 Тұрғынбайұлы Қ. «Аркалықты» сахнадан алу керек» // Лениншіл жас. 1935. №72. 11 май.
- 24 Социалистік Қазақстан. 1937. 6 наурыз; М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997. 768 б. 162-б.

Ә.Қ. Мұқтар,
т.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ
ҒЗЖ және ҚБ проректоры
Қ. Сүндетұлы,
т.ғ.к., Х.Досмухамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті

САБЫР ШӘРІПОВ – ЖАЗУШЫ, ЖУРНАЛИСТ

Қазақстанның батыс өлкесіндегі мерзімді баспасөздің мұнай өнеркәсібіне қосқан үлесіне қатысты материалдар қарап жүрген кезімде Атырау облыстық мемлекеттік мұрағатынан Сабыр Шәріповтың өміріне арналған № 4572 жеке ісі қолыма тап болды. Тұнып тұрған тарих дерсің!

Осы Сабыр Шәріповтың мұнай саласындағы еңбегіне қоса оның баспагерлік немесе журналистік-жазушылық жағына осы мақаламда аз ғана тоқтала кетсем бе деймін. Дүние жүзі әдебиетінің тарихында бір ұлттың адамы екінші бір ұлттың жазушысы болып кеткен мысалдар көп. Бұл әрине қоғамдық-тарихи жағдайларға тікелей байланысты. Сабыр Шәріпов – қазақ әдебиетінің басқа туысқан халықтар әдебиетімен байланысының жарқын бейнесі. Ұлты татар бола тұра, жасынан қазақ арасында өскен ол қазақ тілін еркін меңгеріп, осы халықтың жазушысы болып қалыптасты. Әдебиет тарихында мұндай фактілердің барлығын және аз еместігін ескерсек, бұл – тосын құбылыс емес.

С.Шәріповтың 1940 жылдың 5 мамырында өз қолымен толтырған кадрларды есепке алу жеке бетшесінде және қысқаша өмірбаянында мынадай жолдар бар: - «Мен Татар республикасының Краснобор ауданына қарасты Варзей деген селода тудым. Әкем бурлак (жазда батрак) болып жалданып, мен 13 жасқа қараған шағымда (мен 1882 жылы туғанмын) әкем 1895 жылы, одан бұрын анам 1892 жылы қайтыс болған еді. Жақын туысқандарым болмады, сондықтан өмір сүруге ешқандай мүмкіншілік болмағасын қоғам мені екі қарындасыммен (бірі 11-де, келесісі 9 жаста) село үйлерін

кезекпен жағалауды, яғни, шеттен бастап сайын әр үйге қонып күнкөріс еттік, сөйтіп 40-50 күннен соң қайта жағалап жетімдік 15 жасқа толғанша осылайша өтті. Менің өмірім осылайша басталды» [1].

Осы өмірбаянды толтырғанда 58 жаста екенін, өз өмірбаянын 189 жерге толтырып тапсырғанын жазады. Осы жеке істе сақталған екінші өмірбаянында сол қарындастарының бірінің жасы 7-де, екіншісі 10 жаста болғанын жазады. «Өзіме аяушылық білдіріп, тамақтандырған адамға жаз бойы ақысыз-пұлсыз жұмыс істедім. Қыстыгүні медреседе (жатаханасы бар татар мектебі) оқыдым. Бай татар балаларының тамағын пісіріп беріп, қалған- құтқандарын жеп күнелттім» [1, 25 п.].

1898 жылы тамызда Нижний Новгородқа келіп орыс байларына жалданып жұмыс жасайды. Кейін Нижний Новгородқа Павлодардан сауда жөнімен барған ірі тері сатушы Фаттах Рамазановқа жалданып осы қалаға келеді. Осы күннен бастап Сабырдың есею жылдары басталып, қиындақыстау кезеңдерді бастан кешеді. Жетімдіктің зардабын көп тартса да, бір алла жар болып, көкірегі таза, көңілі ояу азаматтар оны талай рет ажал ауызынан аман алып қалып отырады. Міне осы жылдары революциялық қозғалысқа араласады.

Кадрды есепке алу жөніндегі жеке бетшесіндегі «Революциялық қозғалысқа қатысуы және Қазан төңкерісіне дейін сол үшін қуғындалған ба?» деген 24 бапқа былай деп жауап берген: «1905 жылы Выборгтік басылымдарды таратқаным үшін полиция бақылауында болдым» деп жауап берген» [1, 6 п.]. Оқу бітіргеннен соң көп жерлерді аралап ақыры соңында қайтадан Қазақстанға оралып, Ақмола губерниялық атқару комитетінің төрағасы болып сайланады. Бұл туралы академик Т.Кәкішев «Сәкен Сейфуллин» атты (ғұмырнамалық хикая) кітабында тоқатала кетеді: «Советтердің губерниялық съезімен қатар Сәкенге РКП губерниялық комитетінің кезектен тыс конференциясын өткізу жүктелген болатын. Губернияның хал-жайын жыға түсінетін Сабыр Шарипов Ақмола губерниялық атқару комитетінің председателі боп тағайындалды.

Сәкеннің аялдауға мұршасы жоқ, телефонмен де, телеграммамен де Орынбор шақыртып жатыр. Вокзал басына шығарып салған Сабыр мен Захар Катченко өздерінің көкейінде жүрген соны ойларын жыр қып шертті. Бірақ ол ойларын қалай орындау және неден бастау керектігін өздері білмейтіндігін жасырмады.

- Тәжірибені, меніңше, Ақмола губерниясынан бастау керек. Өйткені мұнда үйренетін де, үлгі алатында және көмек беретін де мүмкіндік бар,-деп Сәкен өз ойының тереңде жатқан бір пікірін сабақтамақ болды [2]. Бұдан кейін С.Шәріпов Бүкіл ресейлік Орталық Атқару Комитетінің Түркістан ісі жөніндегі комиссиясының тапсыруы бойынша, Атбасар уезінде жаңа өкіметті құруға белсене кіріседі. С.Шәріповтың бұл саладағы басын талай рет өлімге тігіп адал қызмет жасағанын қазақтың ұлы жазушысы Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты шығармасында қызықты етіп баяндалады [3].

Азамат соғысы мен шетел интервенциясы кезінде Ембі ауданы соғысып жатқан Ресей өкіметі үшін бірден - бір сұйық отын көзі болатын. Сондықтан Орал-Ембі аудандарына мұнайшы мамандарын көптеп жіберді. Орал-Ембі мұнай кәсіпшіліктері республиканың 15 екпінді өнеркәсіп ауданының қатарына енгізіледі де, оларға неғұрлым даярлығы мол, ұлт аудандарындағы жұмысты жақсы ұйымдастыра білетін маман кадрлар келе бастады. Осы мақсатта, 1922 жылдың қыркүйегінде мұнайлы өндіріске және Гурьев қаласына РКП(б) Орал губерниялық комитетінің 2 мүшесі бастаған 30 партия мүшесі келген. Олардың арасында Т.Өтеулиев, С.Жақыпов, А.Ипмағамбетов, Ғ.Сарбаев, А.Мәметов(Мәншүктің әкесі-Қ.С), С.Шәріпов және т.б. көптеген қабілетті, жұмыста ысылған жігерлі жолдастар бар болатын. 1924 жылы 24 маусымда КЦИК-тің төрағасы С.Меңдешевтің Орынборда орналасқан Киробкомге жазған №22 хатында батыс өлкедегі шаруашылықты басқаруға ірі сауатты, жауапты қызметкерлер жіберілгенін айта келіп, олардың арасында С.Шәріповке ұнамды мінездеме берген [4].

С.Шәріпов осыдан кейін республиканың шаруашылығын өркендетуге, әсіресе, Доссор, Ембі мұнай бірлестіктерінде осы өнеркәсіпті дамытуға зор үлес қосады. Батыс Қазақстан

облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған, Орал губерниялық, Гурьев уездік 1924 жылғы 17 наурыздағы бюросында мынадай мәселе қаралады: «Тыңдалды: §1. Уездік атқару комитеті (УИК) «Жергілікті газеттің баспасы туралы».

Қаулы етеді: §1. Уездік атқару комитетінің қаулысымен келісуге.

Тыңдалды: §2. «Эмбанепті» кәсіпорыны басқармасы орынбасарлығына Шәріповтың кандидатурасын ұсыну.

Қаулы етеді: §2. С.Шәріпов трест орынбасары болып беркілсін.

Уезком хатшысы: (Т.Өтеулиев)» [5].

«1924 жылдың басында Киробком мені Ембі кәсіпшілігіне жіберуге тағайындап, сонан соң Мәскеудегі ВСНХ-нің учраспредиіне барып оның 1924 жылғы 31/III № 206 бұйрығымен Ембі кәсіпшілігінің бастығы болдым. 1924 жылы шілдеде ауданның бұйрығымен басқарма бастығының орынбасары болып беркіліп, кейін 1928 жылы Мәскеудегі басқармаға ауыстырылды» [1, 29 п.].

Сөйтіп, ол Мәскеуге аттанады. Мәскеудегі оның қызметі туралы Ембі мұнай кәсіпшілігі басқармасының бастығы Р.И.Новосильцев 1962 жылы 8 қарашада 5 парақтан тұратын естелік жазады. Сол естелікке қысқаша тоқтала кеткен орынды деп санаймын: «Біз 1924 жылы көктемде Гурьев қаласындағы басқармаға қарасты Доссор кәсіпшілігінде таныстық. Мен ол кезде осы басқарманың техникалық директоры ретінде Доссорда жиі болатынымын, бірақ онымен жете танысуым басқармадағы қайта құруларға сәйкес мен басқарма бастығы, ал ол менің орынбасарым болып тағайындалған Мәскеуде жалғасты. Ол кезде бірлестік қайта құрылып, бұрғылау мен мұнай айдайтын Ракуша станциясы, Гурьевтегі орталық база, теңіз флоты, автомобиль, түйе және ат тасымалдау бөлімі, көкөніс өсіретін ұсақ шаруашылықтар бір жерге топтастырылды.

...Кәсіпшілікте ұлты орыс өкілдерінің басым көпшілігіне қолайлы жағдайлар туғызылды, ал жергілікті тұрғындар ауылдарда, жертөлелерде, антисанитарлық жағдайда өмір сүрді. Мұнайшы мамандығын жетік игерген жұмысшылар мен қызметшілер арасында қазақтар аз болды. С.Ш.Шәріпов

қазақтардың арасында мәдениет жұмысын көтеруге атсалысты, партия және комсомол ұйымдарына оларды көбірек тартты. Мына бір сәт есімде ерекше қалыпты. 1926 жылы Доссорда мұнай фонтанында болған күшті өрт сөндіруді өзі басқарып, жергілікті тұрғындардың басын қоса білді. 1927 жылы ма әлде 1928 жылы ма, дәл күнін айта алмаймын, С.Ш.Шәріпов барлық жанұясымен Мәскеуге көшіп келді, ол сол кезде Ембінефті басқармасында жұмыс жасаған еді, кейін Темірдегі мұнай кәсіпшілігіне, Иранға кетті де, біз көпке дейін көріспедік.

...1938 жылы С.Ш.Шәріпов әйелімен және келінімен біздің жанұямызда қонақта болғанда мен қатты қуандым. Кездесуіміз шын жүректен және өзара жылылық жағдайында өтті, бірақ олар сол күні үйге қонбай кетті. Бұдан кейін біз кездеспедік, әрі бұл соңғы кездесуіміз екен. 1941 жылы С.Ш.Шәріповтің тұтқындалғанын естіп, мен оның ешқандай қылмысы жоқ екеніне сендім, кейін революциялық еңбегі мен әдеби қызметі ескеріліп ақталғанына қатты қуандым.

С.Ш.Шәріповпен бірге мұнай өнеркәсібіндегі жұмыстас болғанда адамдарға деген сүйіспеншілігі мәңгі менің есімде сақталып қалды» [6].

Біз бұдан сталиндік зұлматтың оның да басына бұлт иіргенін көреміз.

Жұмыстан бас көтере аламай жүргеніне қарамастан 1930 қазақ арасында мұнайдың маңызы мен оның қоғамдағы рөліне арнап «Мұнай» (екі тілде) деген ғылыми-көпшілікке арналған кітап жазып жариялайды. «Мұнай» - Сабыр Шәріповтың Орал-Жем аймағында мұнай кәсіпшілігінде басшы болып жүрген кезеңде жазылған еңбегі. Оның дүниеге қалай келгендігі турасында автор кітаптың «Сөз алдында» деген кіріспесінде былайша баяндайды: «1924 жылдан бері қарай «Қызыл Қазақстан» журналына мақалалар жазып, қазақ жазушыларын бұл туралы кітап жазыңдар, не болмаса басқа тілден тәржімә қылып шығарыңдар деп шақырдым. Біреуі де жауап бермеді. Оларға да кінә жоқ. Өйткені өздері мұнай кәсібіне араласып, оның тілін білмеген соң жазу да, басқа тілден аудару да қиын нәрсе. Мұнай кәсібінде қызмет істеп жүрген қазақ азаматтары іштерінде сайрап тұрған, мұнай өндіру өнерін жазып кітап қылып шығаруға әлі жете алған жоқ. Жастары жаңада ғана орта

оқудан асып, жоғары дәрежедегі оқуға қолдары жаңа жетіп келеді» [7]. Бұл кітаптағы «Мұнай»(жермай), «Мұнай қай заманда шықты», «Мұнайдың жаралуы», «Мұнай өндіру кәсібі қай заманда басталды», «Орал-Жем аймағы», «Орал-Жем аймағының келешегі» тараулары мұнайшы мамандығын таңдаған оқушы қауымға таптырмайтын құнды оқулық болып табылады. Сондай-ақ, кітаптың 1928 жылы жазылып бітіп, баспаға 1929 жылы берілгенімен әлі күнге не себептен басылмағанына төмендегідей қынжылыс танытады: «Мен бұл кітапты 1925 жылдың жазынан бастап, 1928 жылдың 15 қаңтарына дейін жаздым. Өзімнің мұнай маманы емес екендігімді біле тұрсам да, тек қана кітапта өзімнің Ембіде болған 5 жыл еңбегімнің тәжірибесін жинақтадым. Баспаға (Қазақ баспаға) 1929 жылдың 15 қаңтарында тапсырсам да, бұл кітап әлі күнге дейін шықпай отыр» [8].

Сабыр Шәріповтың жазушылық қызметі «Алтыбасар» атты алғашқы еңбегінен басталады. Ол оны 1923-1924 жылдары «Қызыл Қазақстан» журналында бастырып, кейін 1926 жылы «Еңбекші қазақ» баспаханасында жеке кітап болып шығады. Деректерге қарағанда, 1918-1919 жылдары жазылған шығарманың журналдық нұсқасын автор біраз жөндеген. Алайда ол қолжазба баспадан жоғалып кетіп, кейін 1926 жылы басылған нұсқасын С.Сейфуллин жоғарыдағы журналдан алып бастырады. Кітаптың кіріспе мақаласын жазған ол: «Бұл күнге шейін қазақтың шаруашылығын, тіршілігін суреттеген кітап жоқ еді, бұл ретте «Алтыбасар» - бірінші кітап,- деп жазды кейін.

Бұдан кейін Сабыр «Сүлік», «Қала шығу», «Ерден батыр» сияқты әңгімелер мен «Заң зәбірі» атты повесть жазған. Олардың барлығы «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 1, 6, 7, 9, 10 сандарында жарияланады. Бұл шығармалардың тақырыбы - ескі қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздік пен үстем тап адамдарының ешкімге тәуелсіз тіршілік үшін күресі, зорлықшыл тапты қорғаған ескінің әділетсіз заңын аяусыз айыптайды.

Қазақ әдебиетінің тарихында шетел өмірін көріп, зерттеп нақты деректер негізінде көркем шығарма жазған қаламгерде Сабыр ағамыз еді. Оның «Рузи Иран» («Иран күні»),

«Ләйлі» шығармаларында басқа халықтардың ауыр тұрмысын, кейіпкерлердің қиын жолдан өтудегі ішкі сезімдерін көркемдеп жеткізеді. 1937 жылы 25 сәуірде Қазақстан жазушылар одағының пленумында жасаған баяндамасында Сәбит Мұқанов былай деді: «Сабыр Шәріпов романдарының оқиғасын қызық құратын жазушы. Оның шығармаларын адам еліге оқиды. Оқиғасы бай болады» [9]. Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске арнап «Өлкейек жағасында», «Тайшым Орыс ұлы» және «Бекболат» атты шығармаларында қазақ шаруаларының төңкеріске дейінгі өмірлері мен олардың одан кейінгі өсу жолдары реалистік тұрғыдан суреттеледі.

С.Шәріпов шығармаларының барлығы дерлік ауыл өміріне арналып, қазақтың әдет-ғұрпы, салт-санасы шынайы көрініс тапқан. Жазушы творчествосының оқиғасы кең, сюжет желісі нық, мазмұны мығым келетінін қай әңгімесін алып оқысаң да көзің жетеді. Бұл туралы Т.Кәкішев былайша баяндайды: «Сабыр әдебиетпен үнемі шұғылданып, оның жолына бірыңғай сарылып түскен адам емес, өйткені оның мәдениет, шаруашылық саласындағы қызметтен бір күн қолы босап көрген жоқ. Тап осы жағдайдың өзі оған әңгімелерін, сондай-ақ повестерін әбден ойланып - толғана жүріп, жазбасқа ылажы қалмаған кезде, творчестволық қажеттіліктің сыртқа шығар кезі туған уақытта жазылғандығын аңғартады. Сондықтан да болар, Сабырдың жазғандары көбіне жинақы, қою, эстетикалық нысанасы биік болып шығады [10].

С.Шәріпов 1936-1937 жылдары Алматы қаласында марксизм-ленинизм институтында аға ғылыми қызметкер болып жасайды. Міне сол кезде жазған «Социалистік мемлекеттің дамуының екі фазасы және мемлекеттің құруы туралы» (Насихатшылардың қысқартылған лекциясы) атты мақаласы Гурьев облыстық «Социалистік құрылыс» газетінде 1939 жылы 17 тамызда №188(1778) санында жарияланады [11].

1937-1940 жылдар аралығында С.Шәріпов Құлсары кәсіпшілігінде «Эмбанефті», «Жангелді» барлау басқармасының бастығы, Доссор бұрғылау конторының директоры, Гурьев қаласындағы «Эмбанефті» басқармасының директоры болып қызмет атқарады. Осы мұнай мәселесіне арналып өткізілген Гурьев облыстық ҚК(б) бюро мәжілісінде геология-барлау

мекемесінің бастығы С.Шәріповтың сөйлеген сөзі жергілікті «Социалистік құрылыс» газетінің 1940 жылғы 17 шілде №163(2051) санында жарияланып, жұмыстағы кемшіліктер кесірінен мұнай өндіру мен бұрғылауда жұмысты дұрыс ұйымдастыра алмағанның кесірінен бірінші жартыжылдық жоспары орындалмай қалғанын атап көрсетеді. «Скважиндерді технологиялық режимдер бүгінге дейін қолданылмай отыр. Ембінефтідегі басты кемшіліктердің бірі: жаңа мұнай өндірісі қорларының жасақталмауы, ескі мұнай промсылдарын жаңа мұнай орындарымен толықтырылмауы болып саналады. Жаңа мұнай алаңын тауып, пайдалану ісі Ескене промсылында мәз емес» деп атап көрсеткен [12].

Жазушы және мұнайшы С.Шәріпов үлкен жанұя басшысы бола білді. Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағатында сақталған деректерде, балаларының білім жолына түскеніне қуанып жазған 1938 жылы 24 наурызда хатынан көруге болады: «Қымбатты біздің Рафик! Автожол институтына түскен қадамыңды қуанышпен құптаймыз, түсу керек. ...Міне екі жылдан бері Жазушылар одағы менімен қатынастарын үзген еді, ешқандай менің жазғандарымды баспады. Енді келіп менің жұмысымды сұрай бастады. Міне, көрдің бе ісім оңға баса бастады, мүмкін жазушылық жұмысым көбейсе осы күзге таман Мәскеуге барып қалармын...» [6, 1-іс, 1-2-п.п.]. Міне оның Мәскеуге бұл сапары туралы Р.И.Новосильцев жоғарыдағы естелігінде айтып өтті.

Сабыр Шәріповтың «Еңбекші қазақ» пен «Советская степь», «Бостандық туы» мен «Мир труда», тағы басқа көптеген газеттерде, «Қызыл Қазақстан», «Красная Киргизия», «Ауыл коммунисті», «Жаңа әдебиет», «Әдебиет майданы» журналдарындағы саяси - экономикалық тақырыптарға жазған көп мақалалары мен еңбектерін зерттеу талай тарихшылардың парызы болмақ.

Әдебиеттер:

- 1 Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (АОММ). 1-к., 2 -т., 4572- іс, 7-п.
- 2 Кәкішев Т.Сәкен Сейфуллин. Алматы:Жалын, 1976. - 221 б.
- 3 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуралық роман. Алматы: Жазушы, 1977. 379-380 бб.

- 4 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты(ҚРОММ) 5-қ., 5-т., 88а-іс, 41-п.
- 5 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты 1- қ., 1-т., 1245 - іс, 96-п.
- 6 ҚРОММ 2063- қ., 1-т., 4- іс, 1-5-п.п.
- 7 Шәріпов С. II том шығ.жин. Алматы: Жазушы, 1982. - 475 б.
- 8 Советская степь. – 1930. – 19 мамыр.
- 9 Мұқанов С. Таң. шығ. жин. 16 томдық. –Алматы:Жазушы, 1969.Т.14.-179 б.
- 10 Шарилов С. Шығ. II томдық. I том. Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1959. - 12 б.
- 11 Социалистік құрылыс. –1939. – 17 тамыз.
- 12 Социалистік құрылыс. – 1940. – 17 шілде.

* * *

Данная статья содержит детальное описание трудов известного деятеля С.Шарипова в сфере журналистики. Приведены цитаты из выступлений известных писателей, оценивавших труды С.Шарипова.

* * *

This article contains detailed description of works of the famous public figure S.Sharipov in the field of journalism and press.

It also contains quotations from speeches of famous Kazakh writers concerning S.Sharipov's works.

УДК 94(47).083:297(574/575)«18/19»

Тасмагамбетов А.С.,
стар. науч. сотр. каф. истории РК
ЗКГУ им. М. Утемисова

ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ И ИСЛАМ В ТУРКЕСТАНЕ во второй половине XIX – начале XX вв.

Мусульмане Туркестанского края в организационном плане не были подчинены Оренбургскому мусульманскому духовному собранию (ОМДС) в силу того, как официально объяснялось, что названный край был присоединен к России позже учреждения этой организации, и не было, якобы, закона о подчинении мусульман этого региона данному Собранию. Действительно, в «Положении об управлении областями

Туркестанского края» 1867 года не было установлено никаких норм по вопросу об управлении и регулировании духовных дел мусульман Туркестана. А южные районы Казахстана во второй половине XIX – начале XX веков входили, как известно, в состав данного края.

Действительно, как общее, так и местное законодательство не касались вопросов, связанных с организацией религиозной жизни местного населения. Заняв Туркестанский край и устроив политико-административное управление в нем, в принципе, на общих с другими окраинами империи началах, российское правительство практически не коснулось вопроса о регламентации духовной жизни мусульман занятого края. Им в этом отношении была предоставлена свобода (являвшаяся все-таки относительной) и возможность руководствоваться в этих вопросах своими обычаями, вместе с тем следя за тем, чтобы при этом не проявлялось «антиправительственных тенденций» [1, л.8].

Такое же положение распространялось и на южные области Казахстана, вошедшие после 1867 года в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Лишь с октября 1893 года, когда Семиреченская область была включена на некоторое время в состав Степного генерал-губернаторства, на нее в это время было распространено «Положение об управлении в степных областях» от 25 марта 1891 года и были заметны некоторые изменения в вопросах ее регламентации и управления [1, л.9]. Через 12 лет Семиреченская область была вновь передана в состав Туркестанского генерал-губернаторства.

Но, тем не менее, вопрос об учреждении в крае духовного правления для мусульман и о введении официальных исламских духовных лиц, как это было сделано к этому времени в других регионах империи, поднимался неоднократно. Но руководители Туркестана, начиная с Кауфмана, относились к данным инициативам всегда отрицательно. Суть их позиций хорошо заметна в высказывании по этому поводу одного из руководителей канцелярии данного генерал-губернаторства, надворного советника Семенова. Вот что он пишет: «...Совершенно независимо от той или другой организации этого дела, можно заранее быть уверенным, что всякая

духовная организация, при всей внешней лояльности, всегда будет таить известный элемент враждебности ко всему русскому и христианскому. Поэтому, едва ли желательно создавать новый класс лиц, которые, в силу своего официального положения и опираясь на авторитет утверждающей их русской власти, приобрели бы известное влияние в среде туземного населения, так как влияние это, несомненно, будет использовано не в интересах русского Правительства и русской Государственности» [2, л.70].

Тем не менее, ОМДС пыталось иметь определенное влияние и на мусульман южных районов Казахстана. Дело в том, что по статье 1344 «Устава иностранных исповеданий» было определено следующее: «Таврическому и Оренбургскому окружным управлениям подчиняется все Магометанское приходское духовенство в Империи, а именно: Таврическому – Магометанское духовенство, находящееся в губерниях Таврической и Западных, а Оренбургскому – во всех прочих губерниях и областях, исключая Закавказья и Азиатских иноземцев из Магометан (Бухарцев и других), живущих в некоторых городах Западной Сибири без принятия подданства и потому подчиненных в делах духовных общему местному управлению гражданскому и чрез него Министерству Внутренних Дел» [3, л.10].

По прямому смыслу этой статьи, которая затем никаким законодательным порядком не отменялась, получалось, что мусульманское духовенство Туркестанского края подчинялось ОМДС. Опираясь на это, данное Собрание 22 сентября 1878 года запросило от Семиреченского областного правления, для подготовки сведений в департамент духовных дел иностранных исповеданий (ДДИИ), различные сведения о состоянии в области мечетей, школ, численности мусульманского духовенства и количестве приходов.

Военный губернатор Семиреченской области, ссылаясь на то, что со времени введения в действие проекта «Положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях» официального мусульманского духовенства в области не существует и лица, исполняющие с ведома администрации обязанности мулл, никаких отношений с ОМДС или с Оренбургским муфтием не имеют, просил указаний

руководства Туркестанского края о том, должно ли областное правление удовлетворять запросы ОМДС [3, 10].

В связи с этим, а также «с другими случаями вмешательства Оренбургского Духовного Правления в дела Семиреченских мусульман», Туркестанский генерал-губернатор Кауфман 11 декабря 1879 года обращается к министру внутренних дел. В нем он просит его о запрещении ОМДС и Оренбургскому муфтию всяких прямых и непосредственных отношений с мусульманским духовенством и исламскими учреждениями Туркестанского края, оставив это прерогативой местной администрации [3, л.10об.].

Как показывает отзыв министра внутренних дел (№ 893 от 4 марта 1880 года), им было предложено ОМДС не входить в будущем в какие либо официальные отношения как с населением, так и с мусульманскими духовными учреждениями Туркестанского края, обращаясь, при необходимости, к военным губернаторам или уездным начальникам [3, л.10об.].

Таким образом, хотя статья 1344 устава ДДИИ и не была отменена, а отзыв министра внутренних дел даже подтвердил право ОМДС требовать необходимые ему сведения в том порядке, как это было сделано 22 сентября 1878 года, на практике оказалось, что ОМДС не имело практически никакой связи с мусульманством в Туркестанском крае. А областные правления края, никем не побуждаемые, не стали собирать сведений о мечетях, духовных школах и деятельности мусульманского духовенства.

Преемник же Кауфмана, генерал-лейтенант Черняев, приказал образовать особую комиссию под председательством Ташкентского казия Мухиддина (№ 23 от 19 января 1884 года) для выработки проекта специального духовного управления мусульманами Туркестанского края. По предложениям этой комиссии, данное управление должно было состоять из восьми членов (мусульман), определяемых по назначению. Далее предполагалось, что они выберут из своей среды председателя, которому присваивается титул садр-ул-ислам и секретаря. В каждой из коренных областей края предполагалось учредить управления по духовным делам. В компетенцию управления предусматривалось передать: все дела мусульманской религии, вопросы по вакуфам и конфессиональным школам, он же

должен был рассматривать жалобы по деятельности казиев, если таковые будут поступать от населения [4, л.12-12об.].

Пришедший на смену Черняеву генерал-майор Гродеков, рассмотрев вышеотмеченные предложения и принимая во внимание, что в Петербурге в это время была учреждена комиссия графа Игнатьева для составления проекта положения об управлении Туркестанским краем, и предполагая, что она «несомненно обнимет и вопросы о мусульманском духовном управлении», решил приостановить работу местной «магометанской» комиссии. Выработанные же ею проекты он распорядился передать в путевую канцелярию, для направления, если потребуется в комиссию графа Игнатьева [4, л.13].

В 1898 году, после Андижанского восстания, уже один из следующих Туркестанских генерал-губернаторов Духовской вновь возбуждает вопрос о духовном управлении мусульман в крае. К тому же, в это время на данную проблему начинают обращать внимание и некоторые центральные органы. Так, к примеру, департамент ДДИИ отмечал, что «обстоятельства с несомненною очевидностью свидетельствуют о необходимости не оставлять долее духовные дела местного Туркестанского магометанского населения вне надзора и влияния русского правительства, как это было до настоящего времени». Вместе с тем, данный департамент полагал, что учреждение в этом крае особых органов для управления духовными делами мусульман, наподобие существующих в других регионах империи, «едва ли целесообразным». По его мнению, «установление такового порядка, без сомнения, имело бы своим последствием укрепление и развитие магометанства в Туркестанском крае, т.е. повело бы к целям, прямо противоположным той, которая имеется в виду в настоящем случае» [5, л.85].

В самом же Туркестане по этому вопросу был сделан запрос военным губернаторам. Так, в частности, военный глава Сырдарьинской области дал отрицательный ответ, не находя пользы и необходимости в устройстве такого управления. Он считал, что ислам – религия антигосударственная, поэтому не следует его поддерживать и усиливать, а необходимо «предоставить ему возможность разъединяться и разрушаться» [6, л.64].

Военный губернатор Ферганской области предложил создать особый комитет по мусульманским делам под председательством лица христианского вероисповедания (из числа знающих восточные языки или окончивших миссионерское отделение при Казанской духовной академии) и пяти членов – «туземцев» по назначению. Ведению комитета должно было подлежать: наблюдение за «приходским» (мечетским) духовенством, казиями, мударрисами, муллами, ишанами; надзор за мусульманскими школами; регистрация мечетей и школ; надзор за ведением имамами метрических книг; выдача разрешения на хадж [6, л.64об.].

А вот начальник Перовского уезда, именно для Сырдарьинского региона, полагал более удобным применить некоторые статьи устава ДДИИ об управлении закавказским суннитским духовенством, а также Таврического и Оренбургского мусульманских духовных правлений. Это свое предложение он основывал на том, что все здешние мусульмане относятся к суннитам и по характеру, образу жизни и обычаям «более или менее» подходят к «полукочевому горному населению закавказского края. С другой стороны, он считал, что применение опыта духовных правлений «Таврического и Оренбургского мусульманства» здесь уместно, так как «татары и киргизы, по происхождению своему, одноплеменники и порядок внутренней духовной жизни тех и других должен иметь много общего» [7, л.62].

Самаркандским губернатором был представлен более подробный проект, составленный Наливкиным. По ней предлагалось: 1) открыть при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора должность окружного инспектора мусульманских учреждений с канцелярией при нем; 2) по областям учредить областных инспекторов, также с канцеляриями при них; 3) создать окружное управление из 5 «членов-мусульман по назначению»; 4) также и областные духовные правления (каждый по 5 «членов-мусульман»); 5) иметь «приходских» имамов, выбираемых «прихожанами» и утверждаемых правлением по экзамену (один на 80-100 дворов) [6, л.64об.-65].

Глава края Духовской первоначально остановился на проекте Наливкина, но затем, согласно записке генерал-

лейтенанта Иванова от 3 сентября 1898 года, организовал под его председательством очередную особую комиссию по оговариваемому вопросу. Заключение этой комиссии сводились к тому, что в организации специального духовного правления в Туркестанском крае нет надобности, а есть необходимость только усилить административный надзор за мусульманами. В итоге был выработан проект правил и инструкции, которые были рассмотрены и уточнены в Совете при Туркестанском генерал-губернаторе [6, л.65].

Правила эти, уже преемником Духовского генерал-лейтенантом Ивановым, в 1901 году были представлены в военное министерство с просьбой «о возможно скорейшем разрешении настоящего вопроса». Через год после этого, в июне 1902 года, канцелярия края запросила военное министерство, какое последовало распоряжение по отношению генерал-губернатора от 7 сентября 1901 года (№ 9104). В ответ от министерства пришло уведомление (№ 33083 от 17 июня 1902 года), что переписка по запрашиваемым вопросам находится на рассмотрении подлежащих ведомств [2, л.72об.].

С тех пор никакого ответа или отношения из центральных государственных органов по вышеотмеченным вопросам в край не поступало. Да и Иванов, и последующие его преемники на посту Туркестанского генерал-губернатора, не считали, по-видимому, особенно необходимым настаивать на «узаконении каких-либо особых мероприятий», способных «в пределах известных рамок» подчинить религиозную жизнь местного населения «надзору и воздействию» [261, л.73]. Тем более, что вскоре вышли царский указ о веротерпимости от 17 апреля 1905 года и манифест от 17 октября 1905 года, которые существенно изменили общественную ситуацию в империи, в том числе и в религиозной сфере.

Литература:

1. Доклад Туркестанского генерал-губернатора Тевяшова начальнику главного штаба военного министерства № 7242 от 28 июля 1905 г.// ЦГА РК, Ф.44, Оп.1, Д.2495
2. Доклад канцелярии Туркестанского генерал-губернатора № 6335 от 25 апреля 1912 г.// ЦГА РК, Ф.44, Оп.1, Д.2495

3. Выписка из устава Управления Иностранных Исповеданий // ЦГА РУ, Ф.1, Оп.11, Д.1725
4. Справка по канцелярии Туркестанского генерал-губернатора от 4 августа 1898 г.// ЦГА РУ, Ф.1, Оп.11, Д.1725
5. Отношение главного штаба военного министерства Туркестанскому генерал-губернатору № 17935 от 10 апреля 1899 г.// ЦГА РУ, Ф.1, Оп.11, Д.1725
6. Справка из дела канцелярии Туркестанского генерал-губернатора № 151/33 за 1898 г. об организации управления мусульманским духовенством // ЦГА РУ, Ф.1, Оп.13, Д.618
7. Отношение начальника Перовского уезда военному губернатору Сырдарьинской области № 430 от 8 декабря 1898 г.// ЦГА РУ, Ф.17, Оп.1, Д.449

* * *

Бұл мақалада XIX ғасырдың жартысы мен XX ғасырдың басындағы Түкістан қаласындағы Ислам діні және хандық билік туралы және олардың пайда болуы дамуы туралы айтылған.

ӘОЖ 94(574): 913 «18/19»

Н.У. Шаяхметов,

Т.ғ.к., доцент

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті

ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)

Қазақстан территориясы географиялық және табиғи-климаттық жағынан әр түрлі табиғи белдеулер мен аудандардан құралады және бұл ерекшеліктер адамдардың тұрмыс тіршілігі мен шаруашылық жүргізу тәсілдеріне алғышарт жасады. Яғни қазақтардың шаруашылықты ұйымдастыру тәсілдерінің ерекшеліктері ең алдымен, табиғи-климаттық факторларға сәйкес көшпелі мал шаруашылығының қалыптасуын негіздеді.

Бұл өз кезегінде қазақтардың көшпелі қоғамға бейімделуіне және көшпелі қоғам талап ететін әлеуметтік саяси және мәдени құқықтық құрылымдардың қалыптасуына негіз жасады. Соған сәйкес, қоршаған орта мен ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи дәстүрлер ерекшелігі көшпелі мал шаруашылығының III мыңжылдық шегінде басты кәсіп ретінде дамуына мүмкіндік берді.

Қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығындағы төрт түліктің құрамы табиғи ортаның ерекшеліктеріне сәйкес реттеліп отырды. Сонымен бірге, қазақтар өсірген төрт түліктің тұқымы да қоршаған ортаның талаптарына бейімделіп өсті. Мысалы, қазақ шаруашылығында құйрықты қойлар, тұрқы биік емес, бірақ төзімді әрі мықты қазақы жылқылар және екі өркешті түйелер кең тарағаны белгілі. Ал ірі қараның көшпелі мал шаруашылығында үлес салмағы өте аз болғаны олардың ұзақ көштерге төзімсіздігімен және қыста тебіндей алмайтындығымен түсіндіріледі. Мәселен, Ақмола облысының Омбы уезі бойынша жүргізілген 1892 жылғы статистикалық есепте қазақтардың төрт түлігіне мынандай сипаттамалар берілген: «Қазақтардың жылқысы ірі болмағанымен мықты әрі ұзақ шабысқа төзімді болып келеді, ал жақсы бие жаз мерзімінде 20 дан 30 шелекке дейін сауын береді... Ірі қара малдың ішінде бұқа мен сиыр да ірі болмағанымен төзімді, ал етті бұқа 14 пұтқа дейін ет және 1,5 тен 6 пұтқа дейін май беретін болған. Екі өркешті түйе жыл бойы 5 тен 20 фунтқа дейін жүн береді әрі қазақтар түйені жазда арбаға, қыста шанаға жегіп, 40 пұтқа дейінгі ауыр жүк тасмалдай алған.

Қазақтардың құйрықты қойлары 30 фунттан 2 пұтқа дейін ет және 20 дан 30 фунтқа дейін май берген; сонымен бірге, бір қырықтықта 2 ден 5 фунтқа дейін жүн және жаз бойына 10 шелек сүт алған»[1]. Дегенмен дерек көздеріне қарағанда қазақ шаруашылығында биязы жүнді қойлардың үлес салмағы өте аз болған екен.

Қазақтар үшін төрт түлік малдың өнімі тұрмыс-тіршілікке қажетті сұраныстардың барлығын дерлік қанағаттандыра бермегені белгілі. Сондықтанда қазақ халқы көшпелі мал шаруашылығын егіншілікпен ұштастырып отырғаны да аян. Көшпелі шаруашылықта қосалқы роль

атқарған егіншілік табиғи құбылыс ретінде құрғақшылық үнемі қайталанып тұратын Қазақ жерінде суармалы тәсілге негізделді.

Сол себепті қазақтардың егінжайлары қыстау маңындағы өзен көлдердің және топырағы құнарлы әрі жауын - шашын жиірек түсетін тау етектерінде орналасты. Оған дәлел бола алатын археологиялық деректер де, жазба мәліметтер де жетерлік. Ертедегі егіншілік ошақтарының ескерткіштері болып табылатын құрғап қалған арық іздері Сыр бойы мен Жетісуда ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның далалы аймақтарында да кездеседі. Мысалы, қазақтар ерте кезден суармалы егіншілікпен Нұра, Қаракенгір, Терісаққан, Жезді өзендерінің бойында, Ұлытау мен Арғынаты тауларының етегінде айналысқаны белгілі. Ал Ертіс, Тобыл, Есіл өзендері бойында егіншілік қолдан суаруды көп талап ете бермейтін. Бұл аймақтарда егіншіліктің суармалы тәсілімен бірге танапты түрі де дамыған. Жер өңдеу өте қарапайым әдістермен жүргізілген. Сондай-ақ, тыңайтқыштар мүлде қолданылмаған.

Қазақ жерінде отырықшы өмір салты мен егіншіліктің дамуына табиғи орта ерекшеліктері де қолайлы жағдай тудыра қоймады. Егіншілікті айтпаған күннің өзінде, Қазақстанда көшпелі мал шаруашылығының өзі табиғи - климаттық жағдайға мейлінше тәуелді болған еді. Қазақ жерінің тек солтүстік бөлігінің кейбір аудандары ғана құнарлы қаратопырақты белдеулерге жататын - ды. Бұл аудандар көктем мен жаз айларында көк орай шалғынға бөленіп, мал шаруашылығын жүргізуге өте қолайлы жағдайлар туғызды. Алайда кең байтақ Қазақ даласының орталық аудандарына қарай құнарлы белдеулер құмдауыт әрі сазды, өсімдігі аздау аудандарға ауыса бастайды. Әсіресе, құнарсыз әрі шөлді аудан болып саналатын қазақ даласының оңтүстік-батысына қарай Бетпақдала басталады.

Әйтсе де отырықшылық пен егіншіліктің дамуына басты кедергі топырақтың құнарсыздығы емес, ең негізгі тежегіш фактор қазақ даласының шұғыл континентальді климаты мен су ресурстарының жеткіліксіздігі б.т. Әсіресе қазақтың кең байтақ даласы ағынды суларға өте зәру, сондықтанда табиғи - климаттық тұрғыда ылғалдылық пен суға кедей аймақ ретінде ерекшеленеді. Бұл жағдай ауаның мөлшерден тыс

құрғақтығына, атмосфералық ылғал мен жауын-шашынның аз түсуіне, жаздағы аптап ыстық пен құрғақшылыққа, ұзақ та аязды қыстың қалыптасуына алғышарт жасады. Жиі қайталанып тұратын құрғақшылық орасан зор аймақтарды қамтып, егін мен шөптің күйіп кетуіне әкеліп соқтырып отырды, ал қыста болатын «жұттардың» салдарынан қазақтардың қолындағы малының түгелі дерлік қырылып қалатын жағдайлар жиі кездесетіні тарихи деректерден мәлім. Мысалы, мұрағат құжаттарында қазақ шаруашылығының негізін ойсырата шайқалтып кеткен «қоян жұттары» туралы деректерді жиі кездестіруге болады. Ол көшпелі мал шаруашылығын ғана емес, сонымен бірге, отырықшы халықтың шаруашылығына да өте ауыр тиген. Халықты күйзелтіп кеткен мұндай аса ауыр «жұттар» 1879-80, 1891-92 және 1894-98 жылдары болған.[2]

Бұл тарихи деректерден біз Қазақстанда осы сияқты табиғи апаттар жиі әрі үздіксіз қайталанып отырғандығын көреміз. Мысалы, Торғай облысы Елек уезінің басшылығы әскери губернаторға 1892 жылы берген есебінде: «Елек уезіндегі қазақ шаруашылығына келген экономикалық апаттың күші мен ауқымын түсіну үшін өткен 1891 жыл мен есепті 1892 жылдың көктемінде аман қалған мал санына қатысты төмендегі сандық мәліметтерге көңіл аударатын болсақ, 1891 жылғы мал саны: түйе – 17.542 бас; жылқы – 144315; ірі қара – 128617; қой – 381386; ешкі – 26757; барлығы – 689617 бас, яғни уездегі 17169 шаңыраққа орта есеппен 40 бас малдан келген. Ал есепті 1892 жылы бұл көрсеткіштен: түйе – 13028 бас; жылқы – 76911; ірі қара - 96738; қой – 281960; ешкі – 17195; барлығы – 485832 бас мал, яғни әр бір шаңыраққа тек 28 бас мал ғана тиесілі болған»[3].

Қазақтың кең байтақ даласындағы шөптің өсімі атмосфералық ылғалдың жеткіліксіздігінен қалыптасатын құрғақшылықтың салдарынан, ең алдымен өзендердің арнасынан асып көктемдегі кең жайылуы мен тасуына тәуелді болды. Егер өзендердің суы кең жайылып, тасымаған жағдайда көктем мен жаздың алғашқы кезеңінде таңғы шық қалың түсіп отыруы қажет-тін. Ал таңғы шық жақсы түскен жағдайда күн бұлтты болып тұруы шарт. Сондықтанда

шаруашылықтың қалыпты дамуы әрдайым табиғаттың қолайлылығы немесе қолайсыздығына тікелей байланысты дамыды. Мысалы, 1900 жылы 14 сәуірде Торғай уезінің бастығының Торғай облыстық әскери губернаторына берген хабарламасында «Биылғы көктемде өзендердің жайылуы мүлде мардымсыз болғандығы толық анықталды. Сондықтанда алдағы жазда шөптің өсімі өте нашар болатын қаупі бар» деп атап көрсеткен.[4]

Табиғи климаттық тұрғыда едәуір қолайлы Қазақстанның таулы аудандары да құрғақшылық пен жұтқа жиі ілігіп отырған. Мәселен, Қазақстанның оңтүстігіндегі таулы аудандарда, әсіресе Жетісудың Іле алқабында қыс мезгілі қысқарақ және өте қатқыл болмағанымен, бұл аймақтарда көктем ерте шығып аптап ыстықтарға жылдам ұласып отырған. Ал бұл аптап ыстықтар топырақтың үстіңгі қабатын бірден құрғатып жібереді. Сол себепті бұл жерлерде егіншілікті суармалы әдістерді қолданбай жүргізу мүмкін емес болатын.[5] Міне, осындай қатал табиғи жағдайлар қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығымен түбегейлі айналысуына алғышарт болған еді.

Дегенмен, XIX ғ. II жартысынан бастап дәстүрлі қазақ шаруашылығы түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастады. Бұл өзгерістер ең алдымен Ресей патшалығының отарлық саясатының пәрменді жүргізіле бастауымен тығыз байланысты еді. Бірінші кезекте ол Қазақстан мен Түркістанда 1867-68, 1886 және 1891 жылдары жүзеге асырылған әкімшілік-аумақтық реформалардың нәтижесінде басталды. Осы реформалардың ішкі мәні бойынша отарлық саясаттың бір бағыты болған орыс шаруаларын қоныс аудару саясатына сәйкес қазақ жерлері жаппай тартып алына бастаған болатын. Өйткені, бүкіл қазақ жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жарияланған еді.[6]

Қазақ жерлерінің жаппай тартып алынуы өз кезегінде көшпелі мал шаруашылығын дағдарысқа әкеп соқтырды. Өйткені, көшпелі мал шаруашылығының қалыпты дамуы үшін, ең алдымен көлемді жайылым жерлер қажет екені белгілі жәйт. Сондықтанда аталмыш шаруашылықтың дағдарысы қазақтар

арасында егіншіліктің, шөп шабудың және отырықшы өмір салтының қалыптасуына алғышарт болған-ды.

Сонымен бірге, қазақ қоғамындағы урбанизация үдерісінің алғашқы белгілері қалыптасып, қазақтар тауар-ақша жүйесіне негізделген саудаға тартыла бастады. Осыған байланысты осы кезеңнен бастап барлық уездер мен облыс орталықтарында жаңа жәрмеңкелер ашылып, қызмет атқарды. Бірақта қазақ халқының арасында егіншілік пен шөп шабу кәсібін дамыту, отырықшылық пен сауданың дамуына пәрмен беру патша үкіметінің тарапынан Ресей империясының әкімшілік және экономикалық ықпалын күшейтуге бағытталған саяси шаралар болғанын ескерген жөн.

Нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық құрылымындағы өзгерістер қазақтардың уақыт талабына сай бейімделуіне мәжбүр етті. Әсіресе, бұл өзгерістерге сәйкес Қазақстанның солтүстік аудандарында егіншіліктің үлес салмағының арта бастауына алып келді. Николаев уезінің бастығы 1894 жылы 23 наурызда Торғай облыстық әскери губернаторына жасаған хабарламасында: «Қырғыздар (қазақтар - Н.Ш.) ауыл шаруашылығының бұл саласының тиімділігін жақсы сезініп отыр және жер өңдеуде орыс шаруаларынан ешбір кем түспейді. Қазіргі кезде кейбір дәулетті қырғыздардың (қазақтар – Н.Ш.) жүздеген десятина жерлерге егін егуі сирек емес. Егер шаруашылығын осылай саналы түрде әрі дұрыс жүргізсе үлкен пайда әкелетініне көздері жеткен мүмкіндігі бар көшпелілердің көбі шөп шабатын, дән үгуге және себуге арналған машиналар мен ағылшын жүйесіндегі жеңіл соқаларды сатып алуда» деген мәліметтер береді[7].

Қазақтарда егін шаруашылығының дамуына орыс шаруаларының елеулі ықпалы болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Өмірдің заңдылығына сәйкес қазақтар мен орыс қоныстары арасында тәжірибе алмасу процесі үздіксіз жүріп жатқан-ды. Дей тұрғанмен, қазақ егіншілігінің басты ерекшелігі – олар егістік жерлерді бірлесіп өңдеп, ол қауымдық меншікте болды. Сол себепті жер өңдеу мен егін егуді қазақтар туысқандық байланыс бойынша бірнеше шаңырақ бірлесіп жүзеге асырды. Егін егіліп болғаннан кейін қазақтар дәстүрлі көші-қон жүйесі бойынша көктеу мен жайлауға көшетін болған.

Ал егістікті қорғауға және суаруға қауымның кейбір мүшелері немесе малы аз отбасылар қалдырылды. Егін піскенге дейін олар қайта оралып, егін орағын аяқтағаннан кейін алынған өнім қауым мүшелері арасында бөлінеді де қыстау маңындағы ұраларда сақталады. Мысалы, 1886 жылғы Семей облысы бойынша сипаттамада осы облыстағы егін шаруашылығының дамуының жай-күйі турасында мынадай деректер беріледі: «Облыста егін шаруашылығының дамуына табиғи тұрғыда қолайлы жерлер көп емес, мұндай жерлерге Өскемен уезі мен Семей уезінің кейбір бөлігі енеді. Осы жерлерде тұратын отырықшы халықта ғана егіншілік негізгі шаруашылық ретінде жүргізіледі. Көп жағдайда егін шаруашылығымен айналысатын отырықшы халықтар да, көшпелілер де қолдан суару жүйелерін құруға мәжбүр: тау өзендері мен бұлақтардан орасан зор еңбек шығындарын талап ететін суаруға арналған арықтар қазылады, бұл арықтар егістіктерге су жеткізу үшін бірнеше тармақтарға бөлінеді. Мұндай суармалы егіншілік көшпелілерде басым жүргізіледі»[8].

Бұл деректерден бұл аймақта да егін шаруашылығының дамуына тежегіш фактор болып отырған аймақтың табиғи-климаттық жағдайы болып табылатындығын көре аламыз.

Ал Семей облысы бойынша егін шаруашылығындағы көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың үлес салмағы жөнінде төмендегі статистикалық мәліметтерден хабардар бола аламыз: [9]

Уездер	Егіншілікпен айналысатын шаңырақ саны	Барлық көшпелі шаруашылықтардағы % - дық көрсеткіші
Өскемен	9057	61,75 %
Зайсан приставтығы	9526	45,11%
Семей	4066	15,25 %
Қарқаралы	1252	4,13 %
Павлодар	388	1,76 %
Барлығы	24289	21,18 %

Бұл статистикалық мәліметтер ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында кейбір аймақтарда қазақтар арасындағы егіншіліктің шаруашылық жүйесіндегі дербес сала ретінде қалыптаса бастағандығын дәлелдейді.

Егін шаруашылығымен бірге қазақтар арасында бұл кезеңде шөп шабу кәсібі де қалыптасып дами бастаған. Қысқы мезгілге малға азық даярлау үшін шөп шабу ісінде орыс шаруалары қолданатын тәжірибе қазақтар арасында кеңінен тарала бастады. Оның басты себебі жиі қайталанып тұратын жұттар мен табиғаттың қолайсыз кезеңдері қазақтарды қатал қыс айларында малға жеткілікті болатын шөп қорын жасауға мәжбүр еткен-ді. Сонымен бірге, қазақтар арасында шөп шабу тәжірибесінің дамуына патша үкіметінің жергілікті әкімшіліктерінің бұл іске белсенді араласуы елеулі ықпал етті. Мәселен, «Жұттар, тоқтаусыз борандар мен басқа да қолайсыз атмосфералық құбылыстардың алдын алу үшін және осындай қолайсыз жағдайларда малды шөппен қамтамасыз ету үшін облыс бастығының (Торғай облысы – Н.Ш.) арнайы шешімімен қоғамдық шөп қорын жасақтайтын мекемелер құрылды...»[10].

Қоғамдық шөп қорларының патша әкімшілігі тарапынан қазақтардың малын жұтқа ұшыратпау мақсатында ғана емес, сонымен бірге мемлекетке төленетін шаңырақ салығының уақытында және толықтай төленіп отыруын қамтамасыз ету мақсатында құрылған еді. Өйткені, қазақтар қыстан күйлі шыққан малын сату арқылы ғана салық төлеуге мүмкіндік алатын еді.

Патша үкіметінің қоныс аудару саясатына байланысты орыс шаруалары үшін қоныс аудару бөліктерінің құрылуы қазақтардың құнарлы жерлерден ығысуына және жайылымдардың шектен тыс тарылуына алып келді. Ал бұл жағдай өз кезегінде қазақтардың малға қысқыға азық даярлауына, яғни шөп шабудың кең таралуына себепші болды. Алайда қазақ шаруашылықтарындағы шөп шабу тәжірибесі кең қолданыла бастағанымен, дайындалатын шөптің мөлшері табиғаттың қолайлы немесе қолайсыздығына үнемі тәуелді болатын-ды. Шабындықтардағы шөптің шығымы өзендердің көктемгі жайылуы мен тасуына және жаздың басындағы жауын-шашынның мол түсуіне тікелей байланысты болған.

Солай бола тұрса да, шөп шабу тәжірибесінің кең тарала бастауымен қазақ халқының дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығы бірқатар өзгерістерге ұшырай бастады. Шөп шабу кәсібінің дамуы бірінші кезекте қазақтардағы төрт түлік малдың құрамының сапалық тұрғыда өзгерісіне алып келді. Ол мал шаруашылығындағы ірі қара санының өсуіне алғышарт болды. Сондай-ақ бұл қазақтардың көші-қон жолдары ұзақтығының едәуір қысқарғандығын көрсететін еді. Қазақтар арасында егіншілік пен шөп шабу кәсібінің дамуы аграрлық жер пайдалану жүйесінде жергілікті халық пен келімсектер арасындағы (қазақтар мен орыс шаруалары) қайшылықтардың одан әрі күшеюіне себепші болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында жүргізілген әкімшілік-аумақтық реформалар мен егіншіліктің, шөп шабу тәжірибесінің және отырықшылықтың қалыптасуы мен дамуы нәтижесінде қазақтардың дәстүрлі қоғамындағы бірқатар өзгерістердің тууына алғышарт болды:

- XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстанның экономикалық жүйесінде кешенді шаруашылық бағыты қалыптасты. Көшпелі мал шаруашылығы егіншілікпен және шөп шабу кәсібімен толықты. Бұл тарихи кезеңде көшпелі мал шаруашылығы шөлді және шөлейтті аймақтар болып есептелетін орталық және оңтүстік-батыс аудандарда ғана жетекші роль атқарды.

- Бұл кезеңде егіншілік пен шөп шабу ісінің дамуы басқа да кәсіп түрлерінің (жүк тасымалдау, темір ұсталығы, ағаш шебері т.б. кәсіптер) кең таралуы мен сұранысын туғызды. Ал Қазақстанда облыстық және уездік деңгейдегі қалалар мен жәрмеңкелердің дамуы егіншіліктің тауарлық сипатқа ие болуына жағдай жасады.

- Қазақтар мен орыс шаруаларының өзара шаруашылық байланыстарының күшеюі және патша үкіметінің саяси-әкімшілік ықпалының артуына байланысты қазақтар арасындағы кең тарала бастаған егіншілік пен шөп шабу кәсібінің техникалық құралдармен қамтылуы жақсара бастады. Қазақтар арасында осы кезеңде темір соқалар, механикалық дән үккіштер, шөп шабатын машиналар, су және жел диірмендері кең тарала бастады. Сондай-ақ қазақтардың суармалы егіншілігі

мен орыс шаруаларының дәстүрлі жер өңдеу тәжірибесі бір біріне ықпал ете бастады.

- Қазақтардың дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырауының әлеуметтік салдары да айқын көріне бастады. Оның айқын көрінісі отарлық саясаттың қысымымен жерінен айырылған, соған байланысты шаруашылығы күйзеліске ұшыраған немесе малынан айырылған, жұттың зардаптарынан оңала алмаған көшпелілер жартылай отырықшы немесе отырықшы «жатақтарға» айнала бастады. Осылайша отарлық саясаттың күшеюі, қалалардың, егіншілік пен шөп шабу ісінің дамуына орай қазақ қоғамында отырықшылыққа өту процесінің алғашқы белгілері қалыптаса бастады.

- Дәстүрлі шаруашылық, кәсіп түрлерінің өзгеруі және бірте бірте рулық құндылықтардың да өзгере бастауы қазақ халқының дүниетанымына елеулі ықпал етті. Мұндай өзгерістерді қазақ халқының әдет-ғұрыптарымен және тұрмыс-тіршілігімен жақсы таныс болған патша әкімшілігінің чиновниктері де ерекше атап көрсетеді. Мәселен, Торғай уезінің бастығы облыстық басқармаға жолдаған есебінде мынандай тұжырымдарын баяндайды: «Ерекше патриархалдықпен, рулық бастауларға деген ерекше құрметпен, қонақжайлылықпен, қайғылы жағдайларда (үй мүлкі өртеніп кеткен жағдайда, жұттан малдың көп бөлігі қырылып қалған жағдайда және с.с. қасіреттерде) руластарына міндетті түрде материалдық көмек көрсетумен ерекшеленетін құндылықтар түрлі жағдайлардың ықпалымен, өкінішке орай әлсіреп келеді»[11].

- Қазақстанда бұл тарихи кезеңде егіншілік пен шөп шабу кәсібінің дамуы, тау-кен өндірісі мен түрлі кәсіпорындардың, қалалар мен қоныс аударушылар орналасқан қоныстардың көбеюі мен дамуы нәтижесінде қазақ жерінің аграрлық келбетінің де өзгере бастағандығы айқын байқалады.

Әдебиеттер:

1. ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты) 393-кор, 1- тізбе, 18-іс, 6-парақ
2. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 73-іс, 5-қайырма парақ
3. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 1-іс, 38-38 қайырм парақтар
4. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 72-іс, 27 п.
5. ҚР ОММ 64-қ., 1-т., 125-іс, 2-қайырма парақ

6. Аграрная история Казахстана (конец XIX- начало XX в.): Сборник документов и материалов / Автор-составитель С.Н. Малтусынов.- Алматы: «Дайк-Пресс», 2006.- 1240 с. (С. 13-30)
7. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 1-іс, 132-қайырма парак
8. ҚР ОММ 64-қ., 1-т., 299-іс, 113-қайырма парак
9. Сонда 114-қайырма парак
10. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 73-іс, 165-қайырма парак
11. ҚР ОММ 318-қ., 1-т., 1-іс, 83 п.

* * *

Данная статья посвящена проблеме историко-географического описания и характеристике казахского традиционного хозяйства. В исторической науке в последнее время наблюдается все больший интерес к использованию интеграционных методов исследований как архивных, так и природно-географических источников. Началась более тесная интеграция методов исторической географии и собственно истории. Поскольку комплексное использование географических и архивных источников имеет особое значение в исследовании исторического прошлого.

* * *

In given article is considered problem to realization of the approach between science in history research. At the last years all greater interest exists in history science to use integration methods of the studies as written, so and natural-geographical sources. Began more crowding integration of the methods to history geography and strictly histories. Since complex use geographical and written sources are of special importance in research history past.

УДК 82-1: 821.161.1

Киреева Е.Н.,
магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова

ЭТА «СТРАННАЯ И ЗАГАДОЧНАЯ ВЕЩЬ...» (Поэма А.С.Пушкина "Анджело")

В наследии Пушкина есть одно крупное поэтическое произведение, над которым со дня его появления в печати и до нашего времени тяготеет неумолимый рок непонимания. Сразу же после опубликования критик, подписавшийся «житель Сивцева Вражка», решительно и категорически осудил его, назвав «самым плохим произведением Пушкина». Возмущенный рецензент заявлял: «Если б не было под ним его имени, я бы не поверил, чтоб это стихотворение принадлежало к последнему двадцатипятилетию нашей словесности, и счел бы его стариною, вытащенною из отысканного вновь портфеля какого-нибудь из второстепенных образцовых писателей прошлого века. Так мало походит оно на пушкинские даже самую версификацией...»¹.

Того же мнения был и Белинский. При жизни поэта он неоднократно, начиная с «Литературных мечтаний», называл это произведение «мертвой безжизненной сказкой», «плохой сказкой». В поздних статьях о Пушкине критик почти повторил мнение жителя Сивцева Вражка: произведение это «принято публикою очень сухо и поделом. В этой поэме видно какое-то усилие на простоту, отчего простота ее слога вышла как-то искусственна ... Короче: эта поэма недостойна таланта Пушкина. Больше о ней ничего сказать»².

В 1964 году Б.С. Мейлах на XVI Всесоюзной Пушкинской конференции выступил с докладом об этом произведении под

названием: «Загадочная поэма Пушкина». Через одиннадцать лет с тем же названием статья была перепечатана в книге³. Исследователь высказывает в статье ряд интересных мыслей о поэме, которые наглядно убеждают, что никакого загадочного произведения Пушкин не писал, что «загадочность» обусловлена непониманием поэмы, нежеланием с доверием отнестись к пушкинскому тексту, без предубеждения анализировать ее.

Что же это за загадочная поэма? Как называется «неудачное», «плохое» произведение Пушкина? Речь идет о поэме «Анджело». О поэме, очень дорогой Пушкину, непонимание которой критиками огорчало его. Друг Пушкина Нащокин сохранил нам признание поэта: «Наши критики не обратили внимания на эту пьесу и думают, что это одно из слабых моих сочинений, тогда как ничего лучше я не написал»⁴.

Любопытно, что первый (увы! и последний) печатный отзыв о поэме был положительным. «Анджело» Пушкин писал в 1833 году и завершил осенью в Болдине почти одновременно с «Медным всадником». Поэма о Петре не была пропущена: Николай I потребовал серьезных исправлений. Поэма об Анджело, которая строилась на использовании пьесы Шекспира «Мера за меру» (цензурный характер имел подзаголовок в рукописи: «Повесть, взятая из Шекспировой трагедии «Measure for measure» - «Мера за меру»), была разрешена и напечатана в 1834 году в сборнике Смирдина «Новоселье».

Этот сборник появился в книжной лавке в апреле 1834 года. А уже в июне в «Молве» была напечатана эта первая и единственная положительная рецензия. Незвестный ее автор стремился дать «истинную оценку» и потому поэму Пушкина признал «полной искусства, доведенного до естественности, ума, скрытого в простоте разительной, и сверх того неотъемлемо отличающейся истинным признаком зрелости поэта — тем спокойствием, которое мы постигаем в творениях первоклассных писателей»⁵. Позицию, занятую неизвестным рецензентом «Молвы», высоко оценил Ап.Григорьев: «Нельзя не удивляться здесь и верности взгляда во взгляде на значение Пушкина и на отношение к нему публики и критики, и превосходному определению существенных красот манеры, в которой писан

«Анджело», даже указанию связи этой манеры с манерой Боккачио»⁶.

Впервые высокий гуманистический пафос пушкинской поэмы был раскрыт в статье А.Македонова «Гуманизм Пушкина»⁷. Критик глубоко историчен в своем анализе поэмы и в своих определениях гуманизма. Ему чуждо абстрактное понимание гуманности, равно как и царской милости, торжествующей в поэме. Историзм позволил увидеть сущность замысла Пушкина – не проповедь милости как идеала царской власти, но бескомпромиссная критика бесчеловечной власти, осуществляющей насилие над народом в целом и отдельным человеком в частности. «В «Анджело» гуманистическая критика власти и мечта о гуманной власти переходит в критику жестокости, античеловечности традиционного общественного «закона» и утверждение высшей законности прав человека на свободную жизнь, на счастье, на человечность»⁷.

Избрание пьесы Шекспира для переделки и «подражания» (в пушкинском значении этого слова) определилось в конечном счете политическими соображениями. Тема власти, неизбежность творимого ею зла, развернутая Шекспиром в «Мере за меру», привлекала Пушкина оттого, что она была в центре его творческих интересов в 1833 году. Шекспир привлекал и тем, что в решении темы власти он выступал с обобщением опыта человечества. Английский писатель, опираясь на практику королевской власти в Англии, рассказал в своей пьесе о событиях в Вене. Более того, Шекспир, не ограничившись в этом случае английским опытом, использует сюжет одной из новелл итальянского писателя XVI века Джиральда Чинтио⁸. Об этом источнике Пушкин знал и потому брал остро-политический мировой сюжет, чтобы разрешить его с учетом и русского опыта. Тем самым предопределялась необходимость смещения акцентов и изменения ситуации сюжетного развития действия в шекспировской пьесе.

У Шекспира политическая тема расщепляется на два мотива – противоречия государственной власти и неизбежность злоупотреблений правителя. Первый момент звучал приглушенно, второй оказался главным – в центре пьесы было испытание

Анджело властью, которого он не выдерживает. Герцог так мотивирует свой временный уход:

Я очень много воли дал народу,
И тиранией было бы карать
За то, что я дозволил⁹.

Чтобы исправить положение, Герцог передает власть Анджело, давая ему наказ навести порядок в стране:

Пускай он именем моим разит,
А я останусь в стороне от боя
И незапятнан....

При этом Герцог не уезжает, а скрывается в городе, переодевшись монахом, чтобы наблюдать за поведением Анджело в роли правителя.

Анджело суров,
Наветам недоступен, словно кровь
В нем не течет живая, словно пища
Его не хлеб, а камень; поглядим,
Как власть меняет и что станет с ним.

Сюжетом пьесы и становится история развращения Анджело властью. Он не только восстанавливает действие древнего бесчеловечного закона о наказании смертью за прелюбодеяние. Анджело деспотически его осуществляет на практике, обрекая на смерть Клавдио, который любит свою избранницу Джульетту и собирается на ней жениться. Бесчеловечность и жестокость закона и деспотизм власти, его применяющей, в данной ситуации проявляется наглядно. Все дело в том, что нет преступления, оно фикция, наказываются любящие, власть разрушает счастье. Но этим дело не ограничивается – Анджело сам совершает преступление. Шекспир точно раскрывает лицемерие Анджело, слабость человека, не устоявшего перед соблазном воспользоваться властью для утоления страсти. Человеческую слабость Анджело и прощает Герцог в конце пьесы.

Пушкин принципиально корректирует и тему, и сюжет пьесы Шекспира. Вместо психологической драмы с испытанием Анджело властью он пишет поэму о трагедии власти – о невозможности монархии (самодержавия) быть гуманным правлением. Меняется потому и исходная ситуация – вместо

шекспировской коллизии: Герцог наблюдает за поведением оставленного им правителя – в поэме Пушкина дается *противостояние двух типов правления – просвещенной монархии Дука и деспотической – Анджело*, чтобы выяснить их равную неспособность осуществлять справедливую политику, направлять власть на благо граждан, утверждать человеческие порядки в государстве. Социологизм мышления Пушкина позволил ему прийти к этим выводам.

Построение произведения всегда выражает точку зрения автора. Существует множество принципов выстраивания материала, событий, конфликтов, поступков героев в определенную, строгую и четкую систему. Среди разных композиционных систем особое место занимает кольцевое построение. Обычно внимание исследователей привлекает кольцевая композиция стихотворения, которая проявляется в повторении в конце его какого-либо элемента начала (отдельного слова, стиха и т.д.).

Но кольцевая композиция может организовать материал и в эпическом или драматическом произведении. При этом повторяются более крупные и, главное, важные элементы произведения (мотив сюжета или формула идейной концепции и т.д.). Кольцевая композиция подобного типа довольно редка, но это чрезвычайно содержательная форма. Пожалуй, как никакая другая, она с предельной четкостью выражает точку зрения автора, его идейную позицию.

Пафос поэмы в стремлении подорвать легенду о спасительности для государства и народа режима просвещенной монархии. Человечество, выстрадав этот идеал, на протяжении многих столетий платило за свои ошибки.

Трагически складывалась судьба русских писателей, исповедовавших эту политическую концепцию, - Кантемира, Ломоносова, Фонвизина, Карамзина. Горьким был и опыт самого Пушкина. Вот почему преодоление этой концепции оказывалось в центре произведений, написанных в болдинскую осень 1833 года. При этом Пушкин, не упрощая, раскрывал всю реальную историческую сложность просвещенного абсолютизма Петра I. В форме своеобразной притчи мысль эта предстала перед читателем в поэме «Анджело». Не давая готовых ответов

и рецептов, Пушкин заставлял задумываться над важнейшей общественной и политической проблемой.

Литература:

1. Молва, 1834, №24 с.370-375.
2. В.Г. Белинский. Сочинения А.С.Пушкина. т.1, М., 1985, стр.48
3. Мейлах Б.Талисман. Книга о Пушкине. М.,1975.
4. А.С.Пушкин в воспоминаниях современников, т.2М.,1974.с.195.
5. Молва, 1834, №22, с.338-341
6. Москвитянин, 1855, №14
7. Лит. критик, 1937,№ 1
8. Левин Ю.Д. Об источниках поэмы Пушкина «Анджело».1968, т.27, вып.3.
9. Шекспир В.Полн.собр.соч.,т.7, с.393-394

* * *

Бұл мақалада сыншылардың С.А.Пушкиннің «Анджело» поэмасына айтқан пікірлері мен көзқарастарын сөз етекен.

УДК: 77.041.6: 82-3

Ягафарова Л.Т.,
магистрант Казанского государственного
университета им. В.Ульянова (Ленина)

АСПЕКТ МОДЫ В ДЕТЕКТИВАХ Д. КОРЕЦКОГО

Мода – **интереснейший** феномен, составляющий пласт культуры. Обладая эстетической ценностью, мода играет существенную роль в определении форм социального поведения, становится средством выражения идеалов различных слоев общества.

Мода – явление универсальное и распространяется не только на одежду. Мода находит свое выражение в самых разных областях жизнедеятельности человека: эстетической, психологической, экономической и т.д. Однако основным объектом моды являются атрибуты внешнего вида человека: образ жизни, одежда, профессия, автомобиль и др. Мода включает в себя обуславливающие ее объективные факторы,

особые состояния общественного сознания, специфические формы поведения людей и соответствующие им культурные изменения и формы [1].

Произведения Данила Корецкого являются яркими по писательскому исполнению, благодаря наличию в нем многообразных в смысловом отношении фрагментов, объединенных одной общей чертой – творческим использованием модных традиций. Обращение к феномену моды дает нам возможность поиска реальной действительности, так как в моде отражены практически все явления жизни людей.

Несмотря на то, что мужчины не любят прибегать к подробной детализации при описании портрета, явления, всё-таки аспект моды присутствует в «мужском» детективе, имея, безусловно, свои особенности.

Когда мы говорим о моде, мы подразумеваем, прежде всего, **одежду и атрибуты внешнего вида**, поскольку именно они являются основным объектом моды.

Приводя в качестве примера фрагменты, иллюстрирующие внешний облик героев, мы преследуем цель – дать оценку персонажам и обстановке, в которых они действуют, с позиции модного аспекта. «В одежде он подражал американским гангстерам тридцатых годов: остроносые лакированные штиблеты,... длинное, пиджачного типа, пальто с белым платочком в нагрудном кармане и поднятым воротником, непокрытая голова с тщательно уложенной прической...» [2]. Эти строки принадлежат **теме американизации общества**. Корецкий с долей иронии, но подробно описывает модный костюм, элементы туалета и даже некое франтовство героя. Данный фрагмент включает намек на подражание людей бывшего Советского Союза американской культуре в целом. Раньше повышенное внимание к иностранной моде автоматически связывалось с западной идеологией, и, таким образом, тех, кто увлекался заграничной модой, обвиняли и в приверженности заграничным идеям [3]. В качестве другого примера можно вспомнить пропагандистскую кампанию 1960-х годов в Советском Союзе против стиляг. Однако с момента демократизации общества и проникновения западного менталитета ситуация коренным образом изменилась. Уже с

описания портрета Резо Мантешашвили, авторитетного вора, мы понимаем, что перед нами ярый приверженец американской моды и американских амбиций. Не из фрагмента, а из реальных исторических фактов нам известно, что в систему ценностей среднего американца входят высокий материальный уровень жизни, признание и реализация индивидуальных запросов. В культурологии преобладают представления о США как о грандиозном «плавильном котле» культур. Именно из-за отсутствия этнокультурного единства в качестве национальной культуры Америки выступает массовая, потребности в которой испытывает абсолютное большинство людей. Этим и обусловлено большое влияние США на культуры других народов. Фрагмент, изображающий героя Резо, во многом содержит подражательную основу, которая выражается в приверженности героя к чуждой культуре. Но, если говорить о моде, то, по словам Спенсера, это явление по своей сути уже подражание. мода меняется, приходит и уходит, а стиль гангстера всегда актуален. Гангстерский стиль трудно назвать броским в смысле выбора форм и цветов, однако, он подчеркивает мужественность и индивидуальность. Можно сказать, что в этом стиле есть харизма. Гангстеры выглядят превосходно. Вследствие чего внимание героя к моде не мешает воспринимать его как вора и преступника. В понимании героя как обычного сноба нам помогает аспект моды, в котором красной линией проходит **мотив подражания**, выражающийся в стремлении героя принадлежать к определенной культуре (американской) и повысить свой авторитет в «преступно-воровском» мире. Для героя «мода» действительно наилучшая рекомендация, и быть хорошо одетым очень часто значит больше, чем все остальное.

Для характеристики следующего героя приведем строки, объединенные **темой карнавала и маскировки**: «Металлист всегда любил эффекты. Когда он занимался валютой, то, оттягиваясь вечером в кабаке, засовывал червонцы в золоченые раструбы саксофонов. А наряд! Зеленый велюровый пиджак, кирпичного цвета рубашка, ярко-красный галстук, желтые мокасины и замшевые в мелкий рубчик штаны. Завершала картину крохотная кожаная кепочка ярко-желтого цвета» [2]. В

данном случае автор намекает на многочисленные факты изворотливости героя, которая проявляется в данном отрывке в выборе одежды. На первый взгляд в глаза бросается внешний облик героя, который отличается несоответствием гаммы цветов: красный, желтый, зеленый (основные цвета светофора). Хотя, нам известно, что яркие и броские цвета характеризуют современную моду. Что касается составляющих наряда (велюровый пиджак, замшевые штаны, кожаная кепка), то можно говорить о моде на каждую из перечисленных вещей. Как мы понимаем, подобный наряд создается для различных целей. Здесь герой, одевая весьма экстравагантный наряд, скрывает свои истинные помыслы и неблагоприятные поступки. Вспомним внешний облик известного английского денди О.Уайльда: «Костюм. Темно-фиолетовый просторный пиджак и бриджи; черные чулки, низкие туфли с блестящими пряжками; пиджак подбит бледно-лиловым атласом, пышные кружева на запястьях, а также вместо галстука поверх отложного воротника; накидка, покрывающая одно плечо». Этот наряд был рассчитан на то, чтобы поддержать имидж эстета и привлечь внимание публики к персоне выступающего. Подчеркнутая сценичность снимала обычные знаковые функции одежды: нельзя было «прочесть» социальный статус личности. По этому костюму было трудно судить о личных качествах Уайльда, о его характере и политических взглядах, но зато можно было с уверенностью сказать, что его костюм выражает протест против «скучной» мужской одежды XIX века, напоминая о придворном костюме, сохраняющем в законсервированном виде черты прошлого. «Эстетский» костюм Уайльда был настолько броским, что вскоре стал предметом для подражания [3].

Мотивы изворотливости и маскировки героя составляют основу данного фрагмента. Этот отрывок отличает также язык авторской речи, в котором присутствуют слова, отклоняющиеся от нормы литературного языка (оттягиваться, засовывать, червонцы). Посредством этих слов автор отчасти касается атмосферы преступного мира.

Мода – социально-психологическое явление, которое проявляется в регулировании поведения людей. Поэтому мы

можем говорить, что **поведение, пристрастия, образ жизни, быт** людей во многом зависят от веяний моды.

Нельзя сказать, что все характеристики героев построены на аспекте моды, однако, если говорить о преступном мире, то хоть одна малейшая модная деталь для создания портрета представителей криминального мира все-таки вводится Корецким. **Теме преступного мира** посвящен следующий фрагмент: «Клык сидел за круглым массивным столом, упершись локтями в изрядно пожженную и исцарапанную столешницу, и сквозь составленные трубочкой татуированные кулаки всасывал дым...» [2]. В данном случае наше внимание привлекает такая деталь современной моды, как татуировка. Татуировка и пирсинг большинству людей кажется чем-то ультрасовременным и молодёжным. На самом деле история пирсинга и татуировки уходит корнями в далекое прошлое. В средние века на территории Европы за нанесение на тело человека надписей и рисунков были гонения. **Идейное содержание** фрагмента состоит в том, что сегодня татуировки воспринимаются исключительно в контексте особого направления искусства, желания проявить и подчеркнуть свою индивидуальность, и все меньше встречают осуждения, неприятия или непонимания. А для представителей воровского мира тату – это вовсе не мода, а своего рода код, знак, сообщающий об их особом положении в этом мире. После того как в середине XVIII века известный мореплаватель Джон Кук привез в Лондон с собой из Австралии человека, тело которого с ног до головы было покрыто татуировкой, увлечение этим видом искусства «заразило» жителей всей Европы. Началась повальная мода на татуировки, которые стали настоящим хитом в портовых городах. Объяснить это довольно легко: преступность там просто ужасающая. Таким образом, татуировки появились сначала в уголовной среде [4]. Сквозной линией проходит **мотив неопрятности и неряшливости** преступного мира.

Свое продолжение **тема уличной моды** найдет в следующем отрывке: «Когда по уличной моде все наколки кололи, и он (Коренев) себе перстень с крестом сделал. Но ему такую баню дома устроили, что больше и мыслей татуироваться

не было» [5]. Известный дизайнер К.Лагерфельд сказал в 1980-х годах: «Кто пренебрегает улицей – глупец. Именно улица определяет моду последних двадцать лет». Безусловно, это заявление неоспоримо, но нельзя сказать, что уличная мода всегда хороша и вызывает положительные отклики у людей. Подтверждение тому мы находим в тексте. Именно эта мысль составляет **идейное содержание** фрагмента, а основным мотивом строк является **мотив запрета**.

Под темой **стремления к красивой жизни** продолжается ряд повествований об образах преступников, описывающих образ жизни, пристрастия и бытовое пространство авторитетного вора Клячкина Виктора Васильевича по кличке «Асмодей». «... и то, что в универсаме у метро он первым делом купил французский одеколон, бритву «Жиллет» и английский крем для бритья, свидетельствовало о возвращении прежних привычек. Потом он купил рубашку и галстук, белье, несколько пар носков и сапожки на меху, большую дорожную сумку, которая после нехитрых манипуляций увеличивала объем вдвое» ...» [2]. В этом фрагменте содержится намек автора на легкий способ зарабатывания героем денег (после нехитрых манипуляций). Не менее интересным нам представляются покупки, совершаемые Клячкиным. «Последними покупками стали маникюрные ножницы, расческа и тюбик шампуня. Все это пригодилось через час, когда в отдельном номере центральных бань он приводил себя в порядок...; спрыснув распаренное тело одеколоном, Клячкин надел новое белье и одежду и окончательно почувствовал, что возвращается к нормальной жизни...» [2]. В этом случае (**идея**) модные элементы включены, чтобы показать сущность героя и его повышенное внимание к своей внешности и к собственной персоне в целом. Мы видим, с каким удовольствием Корецкий подробно рисует портрет героя. Клячкин следит за собой, старается придать своей внешности былую опрятность и привлекательность. «Переодевшись, он облегченно вздохнул. Трансформация завершилась. Зайдя в парикмахерскую, он подстригся, добавив последний штрих в свой обновленный портрет, затем, благоухая дорогим одеколоном и с удовольствием ощущая скрип новой одежды по чистому телу,

отправился в частный ресторанчик «Две совы», где, с аппетитом съел изысканный обед и выпил двести граммов лимонной водки... Приступив к десерту – фруктовому коктейлю из ананасов, персиков, киви и апельсинов, он впервые за время сумасшедшей гонки последних часов крепко задумался... Смакуя, выпил рюмку клубничного ликера, отхлебнул кофе, закурил «Мальборо»...» [2]. Аспект моды – это средство, помогающее глубже понять и ярче охарактеризовать социальные условия, привычки и образ жизни героя. С помощью модной традиции писатель показывает личность героя. Мы видим его опытным аферистом и разбирающимся в моде человеком. Желание хорошо выглядеть (французский одеколон, бритва «Жиллет», английский крем для бритья и др.), стремление к красивой и шикарной жизни – все это раскрывает некоторые фрагменты из жизни героя. **Мотив роскоши** насыщает повествование фрагмента.

Модную организацию быта представителей преступного мира можно проиллюстрировать также следующим фрагментом: «Вечеринка у Седого удалась на славу. Были два очень известных спортсмена, модный актер, подающая надежды певица, два ответственных чиновника из городского правительства, управляющий крупного банка... Все было очень респектабельно: шведский стол, поднос с напитками, бармен, смешивающий коктейли, танцзал с тихой музыкой и приглушенным освещением...» [2]. В данном отрывке на первом плане – изображение бытовой, «профессиональной» жизни одного из представителей преступного мира. Но вместе с тем, в данном фрагменте основная тема – **тема растущего неравенства, бедственного положения** простого работающего человека и шикарной жизни преступников. В данном фрагменте писатель показывает современную действительность. Общая **идея** заключается в том, что правоохранительные органы России ведут борьбу с коррупцией, насилием, жестокостью, но, несмотря на прилагаемые усилия, результаты пока неутешительные. Пороки настолько глубоко въелись в структуру общества, что полностью искоренить их едва ли удастся. Корецкий указывает на связь силовых структур с представителями криминального мира, что, конечно же,

внушает ужас простым людям, ощущающим себя слабыми и беспомощными в этом мире. Здесь также говорится о законодателях современной моды (спортсмены, актеры, певцы), которых также не беспокоит род деятельности хозяина. Налицо – **мотив размывания границ между хорошим и плохим.**

Следует сказать также несколько слов о модной традиции, составляющей основу бытовой организации данного отрывка. **Мотив изысканности** вводит нас в атмосферу корпоративных вечеринок, деловых встреч. Шведский стол сейчас является одной из наиболее популярных и модных форм организации приема. Происхождение названия «шведский стол» берёт своё начало в Швеции. Именно оттуда пошла традиция проведения приёмов в форме «обед-буфет». Стол, сервированный в виде буфетной линии, устанавливают у стены или посередине комнаты. Меню «шведского стола» рассчитано на разнообразные вкусы и включает холодные и горячие закуски, салаты, горячие блюда, соусы, разнообразные десерты, в том числе фрукты и кондитерские изделия. В отдельно оборудованном баре подаются алкогольные и безалкогольные напитки. Официанты обслуживают гостей у шведской линии [6].

Поскольку мы говорим об этикете и сервировке стола, нелишним было бы упомянуть о таком явлении, как обычай, на котором очень часто строятся подобные вещи. До возникновения моды некоторые социально-культурные функции моды выполнял и обеспечивал обычай. Поэтому имеет смысл рассматривать взаимосвязь этих двух понятий. Каждый тип общества порождает соответствующие ему формы социальной регуляции, которые способствуют сохранению, укреплению и развитию его базовых черт. Обычай в традиционных обществах – универсальная форма социальной регуляции. В динамичных же и открытых (т.е. современных) обществах эту роль играет мода. Исторически мода выросла из обычая. Еще Габриэль Тард писал, что обычай и мода – это средства и формы подражания, которые обеспечивают культурную преемственность в обществе. Обычай представляет собой социально унаследованный стереотипный способ поведения, который постоянно воспроизводится в обществе или социальной группе. Обычай выполняет ряд функций:

приобщение индивидов к определенному социальному и культурному опыту; передача социального опыта от поколения к поколению в рамках общества или группы; регламентация поведения индивидов; поддержка социальной и внутригрупповой сплоченности. Общим между обычаем и модой является такое свойство как «общепринятость», правда, обычай охватывает всех членов группы, а моде в разные периоды времени следуют только отдельные участники, а также то, что и мода, и обычай порождает стандартный, стереотипный характер культурных образцов. Однако между двумя этими социальными регуляторами есть и различия, которые заключаются в следующем: в моде главное – современность, ее распространяет в основном молодежь, в обычае, распространители которого старшее поколение, – ориентация на прошлое; различное отношение к инновациям: в моде постоянно сменяются культурные образцы, обычай же сохраняется на протяжении некоторого времени относительно неизменным; моде присуща претензия на универсальность, обычаю – социокультурная замкнутость. В общем, можно сказать, что до XIX века в традиционных обществах власть обычая распространялась на все сферы человеческой жизни: обычай в одежде, быту, взаимоотношениях и т.д. Таким образом, обычай существовал в повседневности людей. Однако в результате ряда социально-экономических, политических и культурных процессов господство обычаев в европейских обществах XIX-XX вв. оказалось подорванным. И тогда на смену обычаю в качестве регулятора многих сторон повседневной жизни приходит мода. Однако обычай не утратил свои позиции и продолжает функционировать в некоторых важных сферах быта и морали (нравы). Сюда можно отнести гражданские праздники и сферу семейно-родственных отношений. Обычай присутствует в таких областях как питание, этикет, отчасти в одежде [7]. **Теме обычая** посвящены следующие строки: «На Востоке принято улыбаться. Приветствовавший гостей на таджикской земле Даир – сухощавый, в аккуратном европейском костюме, золоченных очках, наблюдая за разгрузкой, все время улыбался...» [2].

Повествование данного фрагмента пронизывается **мотивом уважения** к обычаям предков.

В своих произведениях Данил Корецкий огромное внимание уделяет **«застольной» теме**. Сам автор в романе «Основная операция» рассуждает так: «Где решаются любые важные вопросы нашей жизни?... Судьбы людей, принадлежность больших денег, направления внешней политики, вопросы жизни и смерти определяются за столом. Не за полированным казенным, накрытым красной скатертью, а обеденным, уставленным выпивкой и закуской... человек размягчается, когда ест и пьет, - именно этот нехитрый принцип служит стержнем деловых обедов...» [4]. С особым удовольствием и теплотой автор описывает содержание стола, где бал правит обычай. «...Особое дело – кавказский стол. Сразу оговоримся, что это понятие не географическое, а социально-культурное... (т.к. его можно разбить где угодно (и под Иджеваком, и в Санкт-Петербурге))...Компоненты, определяющие внешнюю форму традиционного горского пиршества: крупные южные помидоры, звонко хрустящие огурцы, тугие пучки сочной изумрудной зелени, покрытой выпуклыми каплями прозрачной воды, немилосердно-острая аджика, зеленоватый, с восхитительной кислинкой ткемали, слезящийся овечий сыр, нечерствеющий лаваш, и, конечно, добрый полупудовый кус ароматной баранины или нежнейшей телятины...» [4]. Мотив красоты и величия обычая составляет стержень данного фрагмента. В современном мире обычай в чистом виде встречается все реже и реже. «...На столе Магомета Тепкоева весь обязательный ассортимент присутствовал, внизу, во дворе дома, два дюжих молодца жаривали на раскладном мангале шашлык, а тем временем хозяин, Лечи, Битый Нос...неторопливо закусывали, пили водку «Смирнофф» и лениво говорили о второстепенных вещах...» [4]. В этом отрывке обычай сталкивается с модным образцом (бренд «Смирнофф»). В данных фрагментах Корецкий показывает, что обычай не исчез из нашей жизни, он продолжает выполнять вышеуказанные функции. Обычай часто занимает ведущее место там, где еще проявляются принципы традиционного общества (Кавказ, страны Арабского халифата и др.).

Корецкий вводит в текст и вещественные знаки эпохи, которые и подкрепляют достоверность повествования. На страницах романа мы встречаем зримые приметы современного времени, которое можно назвать сложным и переломным. **Тему пороков** современного общества продолжает следующий фрагмент: «Круглые сутки молодцы с рожами пройдох убеждают сограждан доверить им свои деньги для приумножения. Мастерски сделанные клипы открывают путь к процветанию, мужественности и силе: курите сигареты, жрите «сникерсы», жуйте жвачку – и все будет у вас о'кей!» [2]. Этот фрагмент представляет схему-клише (курите сигареты, жрите «сникерсы», жуйте жвачку), следуя которой люди, подобно роботам, будут жить одинаково хорошо. В данном случае автор преследует цель показать современную обстановку в мире, которая отличается жестокостью, несправедливостью, обманом, стремлением к собственной выгоде. Авторское несогласие с современным положением дел мы можем выявить посредством языка: употребление слов разговорной лексики (рожа, пройдоха, жрать), эмоциональность речи. В данном отрывке звучит **мотив негодования и осуждения** автором всей этой обстановки. Корецкий иронизирует над людьми, отличающимися наивностью, недалекостью ума, лишившихся индивидуальности и возможности самостоятельно мыслить. Мы можем противопоставить этот фрагмент отрывку, в основе которого лежит обычай, и заметить, с какими разными чувствами автор описывает их. Именно эти знаки эпохи, включенные в общественное сознание, стали культурной данностью, воспроизвели колорит эпохи.

Данные наблюдения позволяют сделать вывод о том, что романы Корецкого – это отражение современной эпохи. Мы убедились в обширности использования аспекта моды, продуманности его включения. Свою творческую задачу писатель сумел реализовать во фрагментах, описывающих бытовую организацию, чему способствовало впитывание модных традиций. Детектив изображает жизнь в действительных формах. Новаторство Корецкого кроется в обращении к живой, актуальной модной традиции, которая органично вошла в мир писателя. Нельзя воспринимать модные

вкрапления только как иллюстративный материал. Ведь оригинальность произведения заключена в широком привлечении модной традиции, которая используется автором при характеристике героев, изображении быта. Модные элементы отличаются образностью, с разных сторон раскрывают стиль жизни героев, передают их чувства и мысли, иногда создают эмоционально-психологический фон. Характер использования модных традиций обусловлен идейным единством произведения, в структуре которого они приобретают функциональное значение.

Корецкий насыщает свое произведение картинками современной действительности, отмеченными родством с «модностью», популярностью, престижностью.

Литература:

1. Ильин В.И., «Мода», СПб., 2001г.
2. Корецкий Д. «Пешка в большой игре»; Роман. – М.: ЗАО ЭКСМО-Пресс, 1998. – 464 с.
3. Вайнштейн О. «Денди: мода, литература, стиль жизни»; М., 2006 г.
4. <http://www.tatu.ru>
5. Корецкий Д. «Вопреки закону»; Изд. МОСКВА, «Эксмо-ПРЕСС», 1998 г.
6. <http://www.kasparov.ru>
7. Гофман А.Б. Мода и обычай/ Рубеж: альманах социологических исследований, Вып. 3., М., 1992 г.
8. Корецкий Д. «Основная операция»; Роман. – М.: «Эксмо», 2003. – 416 с.

* * *

In our research we tried to image the world of heroes, their devotion, nature spaces, attitude to the life from a side of modern aspect. We saw that the novels by Koreckiy reflect the modern reality, we were convinced in extention of fashion aspect using, prepairing of its including.

* * *

Біздер өз зерттеуімізде әлемдік батырларды, олардың іс әрекеттерін, өмірлік позицияларын көрсетуді жон көрдік. Біз Корец романының кеңдігіне және қазіргі заманға сәйкес жазылғандығына көзіміз жетті.

Жоңашылдық Корецтің өмірге дәстүрлеге деген, сәндік деген көзқарасын шектеулі түрде жазушының өміріне енді.

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 821.512.122 “04/14”: 37.01

Б.С. Байменова,
ЕҰУ-нің доценті, п.ғ.к.

ОРТАҒАСЫРДАҒЫ АҚЫН – ЖЫРАУЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕНІҢ МАЗМҰНЫ

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет ретінде дүниежүзілік қауымдастыққа танылып, жаңа демократиялық қоғамның дүниеге келуі, Қазақстан педагогика ғылымы тарихының жаңа мазмұнда сипат алуына кең жол ашып отыр. Сонымен қатар бүгінгі таңда білім беру мен тәрбиелеудің өзіндік моделін іздестіру өзекті мәселе болып отыр. Ол ұзақ уақыт бойы бір жақты қаралып, ақиқаты айтылмай келген ұлттық педагогика тарихын қайта ой елегінен өткізіп, шынайы бағасын беруге деген талпыныс арқылы іске аспақ. Себебі, ұлтымыздың жүріп өткен жолына үңілмей, тарихымен таныспай, ұлттық мұраларды зерттемей, жаңа ғылыми ойларды қалыптастыру мүмкін емес. «Ұлттық бай мұрада қазақтардың қайталанбас этикалық, психологиялық әлемі әлі жете зерттелмей, зерделенбей жатқан тылсым дүние екендігі» туралы Ел басшысы Н.Ә. Назарбаев атап көрсетті (1, 10).

Ел болып қалыптасу тарихымызда, елдігіміз бен егемендігімізді сақтау жолына өмірлерін сарп еткен ұлы тұлғалардың есімі ерекше орын алады. Қазақ халқының алғаш рет елдікке қолы жетіп, Шу бойында іргетасы қаланған Қазақ хандығының тыныс – тіршілігіне дем беруші қазақтың ойшыл жыраулары мен би – шешендерінің тәлім – тәрбиелік мұрасы

жастар мен жеткіншектерге Қазақстандағы педагогикалық ғылымның даму тарихын дұрыс түсінуге септігін тигізеді.

Аталмыш кезеңде қазақ жерінде бұрын ғұмыр кешкен Қорқыт ата, Әбу Нәсір Әл – Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, Махмұд Қашқари сияқты ғұламаларды өздеріне пір тұтқан ортағасырлық дала ойшылдарының жаңа шоғыры тарихи сахнаға шықты. Ол топтың ортасында Асан Қайғы, Доспамбет, Шал ақын, Қазтуған, Сыпыра жырау, Бұқар жырау т.б. жыраулар мен ақындар, би – шешендер тұрды. Ортағасырда қалыптасқан бұл жыраулардың басым көпшілігі елдегі тұрмыс – тіршіліктің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Олардың барлығына ортақ қасиет, ортақ ерекшелік, олардың қазақ қауымының сұраныстарына мүмкіндігінше жауап беруге ат салысуы еді. Сондықтан да олардың мақсаттары бір арнаға тоғысты. Әрине дәуірдің өзі заман талабына орай ел үшін еңіреп туған ұлдарын дүниеге келтіргені тарихтан белгілі. Ортағасырдағы ақын – жыраулардан бұрын да халықтың халық болып, өзге де іргелі елдермен иық тірестіруі үшін ең алдымен қараңғылықтан арылып, білім бұлағынан сусындау қажет екенін бар болмысымен түсінген ұлы ойшылдары болды. Олардың еңбектеріндегі негізгі идеялар ортағасырдағы ақын – жыраулардың педагогикалық ойларының қалыптасуының қайнар көзі болып табылады. Ортағасырлық дала ойшылдары араб, парсы, түркі тілдерінде ілім – білімнің сан – саласынан еңбектер жазды. Бұлардың біразы күні бүгінге дейін алыс және шет ел кітапханалары – Отырар, Түркістан, Сайрам, Жент, Сауран, Сығанақ, Тараз, Баршынкент, Меркі қалалары Ортағасырлық қазақ мәдениетінің ошақтары болды. Аталған қалаларда көптеген мектептер мен медреселер ашылып, оқу араб – парсы және түрік тілдерінде жүргізілді. Осы кезеңде өмір сүрген дала ойшылдары: Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Қасымұлы Жалайри, Асан Қайғы, Бұқар жырау т. б. халқының тарихи және ұлттық сана – сезімін қалыптастыруға ат салысты.

Қазақ халқының құрылып, феодалдық қатынастардың нығаюын ақын – жыраулардың қатаң сынға алды. Осы кезең олардың азаттық үнімен азаматтық бейнесі қалыптасқан кезі деп есептейміз.

Орта ғасырдағы ақын-жыраулар мұраларына жасаған біздің ретроспективті талдаулардың қазақ даласында өткен жағдайлар мен педагогикалық көзқарастарының қалыптасуына тигізген ықпалын көрсетті. Қоғамдағы болған өзгерістер, бұрынғы мұраттардың жойылып жаңа бағытты іздестіру күн тәртібіне тәрбие мәселесін шешу қажеттілігін қойды. Осыған байланысты бірінші орынға рухани – адамгершілік тәрбиесі шықты. Дәуірдің басты идеологиялық мазмұны болып ортағасырлық ақын-жыраулар үшін адам мен адамзаттың өмірінің мақсаты мен мәні мәселесі табылды. Олардың тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерінің негізгі түйіндері сол кездегі дала көшпенділерінің талап-тілегінен, жас ұрпақты тәрбиелеудегі баршаға ортақ қасиеттен туындағаны белгілі. Олардың тәлім-тәрбиелік ой тұжырымдары жастарды еңбекке баулу, адамгершілік, имандылық, әдептілік, әділдік сияқты ізгі қасиеттерді меңгеруге бағытталды. «Сегіз қырлы, бір сырлы» ұғымын әрқашанда есте сақтап отырды.

Ғаділ төре ел бастар,

Аға жігіт қол бастар, шешен адам сөз бастар, - деп Шалкиіз жырау әділ болуға шақырады. [2] Өз Отанын жан-тәнімен сүйеге, оны қорғай білуге тәрбиелейді. Ө.Тілеубердіұлы өзінің 4-5 жылдың ішінде ғылыми қауымға танымал болған «Шипагерлік баян» атты еңбегінде адамгершілік тәрбиесіне ерекше мән берді. Қазақтың тыйым сөздері арқылы баланы адамгершілікке тәрбиелеудің мәнісін түсіндіреді. «Қырық бірге жұғыспау», «Он екіден айырылмау», «Жетіге тиіспеу» тәрізді тыйым сөздердің мән-мағынасын ажырата отырып жас баланы отбасындағы қарым-қатынасында тыйым сөздердің мағынасын түсіндіріп, тәрбиелеу қажеттілігін негізге алды. Ортағасырдағы ақын-жыраулардың тәлім-тәрбие негізі – қазақтың бай құндылықтары негізінде адамгершілікке, имандылыққа, әдептілікке тәрбиелеу болып табылады.

Таза мінсіз асыл сөз,

Ой түбінде жатады

Ой түбінде жатқан сөз

Шер толқытса шығады, - деп адамның көңіл-күйін, психикалық құбылыстарын керемет суреттейді. [3,130]

Арудан асқан жар бар ма,

Жылқыдан асқан мал бар ма

деп Ақтамберді жырау отбасылық қарым-қатынас тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Өзара сыйластық, татулық мәселесі оның шығармаларының педагогикалық өзегі болып табылады. Сонымен қатар жастарды имандылыққа тәрбиелеу мәселесі ортағасырлық ақын-жыраулардың шығармаларының арқауы болып табылады. Оларды имандылыққа тәрбиелеудің құралдары: мақал-мәтелдер, тыйым сөздер, діни уағыздар екенін дәлелдейді. Сонымен қатар патриоттық тәрбиеге де ерекше көңіл аударылады. Жас ұрпақты тәрбиелеуде ұлы дала ойшылдарының пікірлері жан-жақтан тоғысып жатқандығы олардың адалдық пен адамдыққа тәрбиелеу отансүйгіштікке, жалпы адамдық, адамгершілік қасиеттерге тәрбиелейтін шығармаларының үндестігі байқалады. Өзара үйлесімділік, сабақтастық принциптері сақталғандығы көрінеді.

Ортағасырдағы дала ойшылдарының пікірлерінің тоғысатын жері – адам жан дүниесін тәрбиелеудегі мақсаттарының ортақтығы. Дала ойшылдары өздерінен бұрын өмір сүрген ғұламалардан үлгі ала отырып, өздерінің педагогикалық идеяларын, тәрбие түрлерін, жалпы адам жанын дұрыс тәрбиелеуге бағыттайды. Осы орайда ортағасырлық дала ойшылдарының педагогикалық идеяларын бірнеше топтарға топтастыруға болады:

- 1) Ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық идеяларының бірі – ана-тілін ойлау, тану принципі. Өз елінің патриоты, толыққанды азаматы болуы олардың шығармаларының басты түйіні болып табылады.
- 2) Ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық идеяларының екіншісін тарихи сабақтасу принципі деп атауға болады. Өйткені, олардың барлық шығармаларындағы өзекті мәселе әрбір адамның болмысы өзінің өткен тарихын біліп, қадірлеуіне байланысты болуы.
- 3) Ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық идеяларының үшіншісін әлеуметтік ұштасу принципі деп атауға болады.

Кез-келген халық өзімен-өзі тұйықталып қалса, болашағы күңгірт, сондықтан басқа елдердің тарихынан, мәдениетінен, жетістіктерінен хабардар болуы керек.

- 4) Ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық идеяларының төртіншісін тұтастық принципі деп атауға болады. Тәрбиенің барлық түрлерін адамның жан-дүниесін тәрбиелеуге тұтас бағыттайды.

Аталған педагогикалық идеяларының негізінде педагогикалық тұжырымдама жасалды. «Педагогикалық тұжырымдама» термині тәрбие және оқытудың педагогикалық тәжірибесін жалпылау арқылы құрылған педагогикалық процестің заңдылықтары, мәні, оны ұйымдастыру принциптері мен іске асыру жолдары жөнінде дала ойшылдарының идеялар жүйесі мен қорытындыларын көрсетеді. Олардың педагогикалық тұжырымдамасын құрайтын компоненті – тәрбие мазмұны болып табылады. Олардың шығармаларының мынандай тәрбие бағыттары бар: рухани-адамгершілік, имандылық тәрбиесі, ақыл-ой тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, патриоттық тәрбие, құқықтық тәрбие. Сонымен қатар, бүгінгі күнде өзекті мәселелердің бірі болып отырған ынтымақтастық тәрбие де бар.

Сызба-нұсқа 1- Ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық тұжырымдамасы

Тәрбие процесінің құрамды бөлімдері	Тәрбие процесінің сипаттамасы
Заңдылықтар	Нәпсі алдаушы дұшпанның, насихатын алмағын; жат бойынан түңілсін, бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз; Қарындасыңды жамандап, өзіңе туған табылмас; Арғымаққа міндім деп, артқы топтан адаспа, артық үшін айтысып, достарыңмен санаспа; Отызыңда орда бұзбасаң, адам болып жүргенің түкке тұрмайды.
Принциптері	Сүйіспеншілік; Тәрбиенің табиғатқа сәйкестігі;
Тәрбиеші	Ата-ана, ұстаз, қоғам.
Тәрбиеленуші	Адам
Мақсат	Рухани құндылықтарды бағалау
Мазмұн	- рухани адамгершілік, имандылық тәрбиесі;

	- ақыл-ой тәрбиесі; - еңбек тәрбиесі; - патриоттық тәрбие; - отбасы тәрбиесі;
Құралдары	- іс-әрекет: еңбек, қарым-қатынас; - білім-ғылым игеру; - халық ауыз әдебиеті;
Нәтиже	жетілген адам

Ортағасырда өмір сүрген дала ойшылдары адамдардың арасындағы сыйластық қарым – қатынасқа ерекше көңіл аударады. Тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін факторлардың бірі отбасы тәрбиесі болып табылады. Осы мәселе олардың еңбектерінде кең көрініс тапқан.

Мінезді болса алғаның,

Одан артық жар бар ма.

Екі жаман қосылса,

Күнде жанжал, күнде шу, -

деп Жиёмбет жырау әйел адамның мінез-құлқы мен жүріс-тұрысына үлкен мән береді.

Қорыта айтқанда, ортағасырдағы ақын-жыраулардың педагогикалық тұжырымдамасының негізгі арқауы – тәрбие. Халық педагогикасының ежелден қалыптасқан дәстүрлерін шығармаларында жалғастырады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы. Астана. 2005 ж. 18 ақпан.
2. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы: Санат-1995.
3. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика. Алматы: Фолиант.-2007
4. Асенова Н.С. Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлының педагогикалық идеялары. п.ғ.д. диссертациясы. Алматы:-2007
5. Әлсатов Т.Ә. Қазақ хандығы тұсындағы педагогикалық ойлардың дамуы (XV-XVIII ғғ.). п.ғ.д диссертациясы. Алматы: -2000ж.

***

В статье философские и педагогические взгляды казахских акынов-жырау средневековья рассматриваются как источник педагогической науки.

***

The author considers philosophic-pedagogical ideas of the akyn – zhyraus of the Middle Ages from the pedagogical point of view.

Касымбекова Н.С.,
к.п.н., доцент, Евразийский государственный
институт, г.Астана

ОРГАНИЗАТОРСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.И. СЕМБАЕВА

Организаторско-педагогическая деятельность А.И.Сембаева, человека исключительно душевной красоты, педагога с большой буквы, ученого, хранителя традиций национальной казахской интеллигенции, имеет свое место в идеологии развития отечественной педагогической науки.

В годы Великой Отечественной войны многие специалисты с высшим образованием были призваны в армию, поэтому во многих казахских школах не хватало учительских кадров со специальным педагогическим образованием. Почти отсутствовали учителя математики, физики, биологии, химии, истории, даже уроки казахского языка преподавались учениками 9-10 классов. Перед выпускниками таких школ стояла задача поступить не только в педагогические институты, но и в медицинские, ветеринарные, сельскохозяйственные.

Народному комиссариату просвещения и его органам на местах пришлось заняться изысканием дополнительных продовольственных ресурсов, организовать подсобные хозяйства при всех учебных заведениях и, в первую очередь, при детских домах. Был организован специальный отдел по материально-бытовому снабжению учебных заведений. Широкое распространение получили пришкольные участки. Еще в 1940 г. коллегия Наркомпроса СССР постановила «внести в учебную работу сельской школы известные элементы, связывающие ее с интересами нашего социалистического земледелия». Наркомпрос предложил всем учебным заведениям обратиться к местным органам с просьбой выделить земельные участки.

После войны все усилия были направлены на дальнейший подъем народного образования.

Одной из важнейших проблем перед народным образованием стало вовлечение всех детей школьного возраста, а также молодежи в школы, завершение начатого до войны обязательного семилетнего образования. Решение этой проблемы затруднялось целым рядом обстоятельств: недостатком школьных помещений, учебно-письменных принадлежностей и учебников, нехваткой учительских кадров, низкой материальной обеспеченностью многих семей, из-за чего после войны многие ученики старших возрастов покидали школу и уходили на производство и занимались домашним хозяйством.

В период войны в связи с сокращением численности вузов сократился и контингент студентов. Благодаря огромным усилиям органов народного образования подготовка кадров в Казахстане не была приостановлена. Напротив, был разработан ряд мероприятий: открывались общежития для студентов и создавались бытовые условия, увеличили план приема в вузы, сохраняли учебные корпуса и инвентарь вузов, организовались новые вузы - Технологический институт в Чимкенте, Казахская государственная консерватория имени Курмангазы, Казахский государственный женский институт. Открытие таких учебных заведений в Казахстане сыграло большую роль в подготовке учительских кадров.

В этих институтах занятия велись на русском языке, и казахская молодежь из-за языкового барьера вынуждена была оставлять учебу уже на первом году обучения. Об этом далее вспоминает член-корреспондент Казахской национальной академии наук А. Искаков, работавший в то время директором института имени Абая и двухгодичного института учителей: «Без решения языковой проблемы продвижение вперед было невозможно. Обсуждая данную проблему с коллегами: с заместителем директора Орынбеком Жаутиковым, заведующим кафедрой физики и математики Мендыбаем Сатбаевым, с деканом физико-математического факультета кандидатом наук Аскарком Закариновым,- решили хотя бы два первых курса обучать студентов на казахском языке». [115] Данный почин

был поддержан многими учеными и преподавателями учебных заведений, которые испытывали эту же проблему. По мнению автора, его действия были противозаконны, но министром образования А.И. Сембаевым не только были поддержаны, с его стороны была проявлена большая забота. Согласованно с республиканским плановым комитетом были внесены изменения в план приема студентов. Были приняты 200 студентов, обучающихся на казахском языке. После ходатайства А.И. Сембаева в Москву об открытии факультетов на родном языке с официальным визитом в Алматы приехал инструктор по идеологии при ЦК И.В. Пузырев с целью обсуждения вопроса об обучении на родном языке. После его отъезда за короткое время был издан указ об обучении на 1 -2 курсах в высших учебных заведениях на родном языке во всех союзных республиках. В этой связи необходимо отметить большую заботу А.И. Сембаева, который позаботился не только об открытии факультета с казахским языком обучения, но и обеспечил студентов общежитием и специальной стипендией. Данная ситуация еще раз доказывает справедливость А.И.Сембаева и правильную постановку вопроса на государственном уровне и его решении.

В военные годы наряду с заводами, фабриками в Казахстан из оккупированных районов отправлялись и различные учебные заведения. Было эвакуировано около 40 высших и средне-специальных учебных заведений. Таким образом, создавался интересный прецедент. В силу сложившихся обстоятельств в центральных ВУЗах можно было учиться, не выезжая за пределы республики. В годы войны Казахстан стал одним из крупнейших центров как высшего, так и специального образования в стране.

В различных городах Казахстана было размещено 22 вуза с контингентом свыше 8 тыс. студентов, 545 преподавателей, в т.ч. 98 докторов наук и профессоров, 215 кандидатов наук и доцентов. Только в Алматы разместились 12 вузов: Московский авиационный институт, Институт цветных металлов и золота, ВГИК, Ленинградский электротехнический, учетно-экономический, Торговый институт, Воронежский зооветинститут. Еще 10 вузов были размещены в Караганде,

Семипалатинске, Кызыл-Орде, Лениногорске и других городах Казахстана.

Благодаря слиянию местных и эвакуированных высших и средне-специальных учебных заведений практически удалось решить проблему укомплектования учебных заведений высококвалифицированными педагогами. В 1942-1943 и 1943-1944 учебных годах в вузах республики работало 20 докторов наук, 2 академика, 3 члена-корреспондента АН СССР, 35 профессоров, 92 доцента из Москвы, Ленинграда, Харькова, Киева и других городов.

Таким образом, мы видим заметный рост научно-педагогических кадров в годы Великой Отечественной войны благодаря научной помощи, оказанной прибывшими в Казахстан крупными учеными городов России. Например, в педагогический коллектив КазПИ имени Абая влились и оказали большую помощь видные ученые, эвакуированные в Алматы: академики И.И.Мещанинов, В.И.Чернышев, Ф.Г.Фисенко, член-корреспондент Академии наук СССР Н.Н.Варанский, профессора А.А. Глаголев, П.М. Рубинштейн, И.А.Палунек, Н.Ф.Бельчиков, Н.Ф.Черномордник, Д.И.Макеев, Г.А.Каниев и другие.

А.И.Сембаев работал бок о бок с эвакуированными учеными вузов Москвы, Ленинграда, Киева и Воронежа. «Ни один год мирного довоенного строительства, - отметил Ю.Ш.Тастанов, - не давал столь огромного количества открытий, изобретений, рационализаторских предложений, как в годы Великой отечественной войны».

В 1942-1943 учебный год в Казахстане насчитывалось 35 вузов, где обучались 16,8 тыс. человек. По мере освобождения Советской Армией городов и сел от фашистских захватчиков многие высшие учебные заведения возвращались на прежние места расположения. В 1944/45 учебном году в городах Казахстана продолжали подготовку специалистов в 25 высших учебных заведениях, в которых обучалось 10,5 тыс. студентов.

В 1943-44 годах по мере освобождения ранее оккупированных районов началась реэвакуация ВУЗов в места постоянной дислокации. Несмотря на трудности военного

времени, подготовка специалистов с высшим образованием остается делом государственной важности. Так, в апреле 1944 года был издан приказ № 116 «О мероприятиях по улучшению работы ВУЗов НКПросаКазССР». В этом документе предполагалось для лучшей организации функционирования ВУЗов провести ряд мероприятий:

- разработать план мероприятий по привлечению в ВУЗы коренного населения;

- организовать подготовительные курсы для представителей коренного населения;

- организовать командировки 10 молодым научным работникам в Москву и центральные города для повышения квалификации и еще ряд мероприятий. [119]

Повышенное внимание уделялось комплектованию контингента ВУЗов. Это объяснялось тем, что выпускники средних школ, особенно представители коренной национальности, не выдерживали вступительных экзаменов по русскому языку, математике, физике, химии.

В 1946 г. ЦК ВКП(б) Казахстана принял специальное постановление «О мерах по укомплектованию вузов», проводил специальные совещания по этому вопросу. ЦК партии обязал партийные организации обеспечить направление молодежи, особенно коренной национальности, и девушек-казашек на учебу в высшие учебные заведения. В первые послевоенные годы в целях увеличения подготовки национальных кадров вступительные экзамены для юношей и девушек казахов, поступающих в вузы Москвы и Ленинграда, проводились в Казахском государственном университете. Таким путем из Казахстана в союзные ВУЗы были направлены в 1946/47 учебном году - 195 человек, в 1947/48 учебном году - 250, в 1948/49 – 376 62 человек.[120]

Середина XX века стала временем формирования собственной научной интеллигенции Казахстана. Не подлежит сомнению тот факт, что именно целенаправленная работа министерства просвещения сыграла ведущую роль в формировании казахской советской интеллигенции. Очевидно то, что не только были созданы возможности обучения в лучших ВУЗах представителям казахской молодежи, но и была

оказана научная, материальная, методическая и методологическая поддержка зарождающейся казахстанской науке, благодаря чему сложилась многоступенчатая схема подготовки специалистов.

Первым уровнем было получение среднего образования в школе, затем на рабфаке, специализированных курсах при вузах. Вторым уровнем был сам период обучения в вузе.

Заслуживает внимание сложившаяся система целевой подготовки кадров для Казахстана, когда изначально продумывались наиболее необходимые для народного хозяйства специальности.

Надо отметить, что нужда Казахстана в кадрах научной интеллигенции в первые послевоенные годы была огромна.

До войны подготовка научных работников через систему аспирантуры и докторантуры только зарождалась, в самой республике еще не была защищена ни одна кандидатская или докторская диссертация.

С эвакуацией ВУЗов в Казахстане стали работать 2 академика, 3 член-корреспондента АН СССР, 35 профессоров и 92 доцента из центральных ВУЗов Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова. Это дало возможность организовать защиту диссертаций преподавателями ВУЗов Казахстана. В годы войны в КазГУ было защищено 40 кандидатских и 4 докторских диссертации. Всего за время войны ученые степени кандидатов и докторов наук получило около 130 преподавателей ВУЗов республики.

Отметим, что и в годы войны заниматься наукой было очень почетно. По мере возможности государство старалось поддержать аспирантов и дать им возможность нормального существования. По инициативе ЦК партии научные работники использовались в армии очень ограниченно. Особенно это относилось к высококвалифицированным ученым.

В годы войны по-прежнему главное место в деле подготовки молодых научных кадров было отведено аспирантуре. В 1942 году вновь открылась аспирантура Казахского университета и Педагогического института имени Абая; в системе Наркомпроса в течение года защитили кандидатские диссертации более 30 человек.

В этом же году была налажена подготовка научных кадров при Казахском филиале Академии наук (КазФАНе). В аспирантуре занимались 60 человек, 9 научных сотрудников. В том числе 4 казаха защитили докторские диссертации.

В Казахском сельскохозяйственном институте в годы войны 14 преподавателей сдали кандидатский минимум, 4 - защитили кандидатские диссертации и 1 - докторскую диссертацию.

В 1942-1943 учебном году из числа преподавателей КазГУ были защищены 4 докторские и 18 кандидатских диссертаций по биологическим, филологическим, физико-математическим и общественным наукам.

За период Великой отечественной войны ученую степень кандидата наук получило около 130 преподавателей ВУЗов Казахстана. Значительную работу по подготовке кандидатов и докторов наук для Казахстана проводили многие эвакуированные ВУЗы и научные учреждения.

В 1944 году была восстановлена аспирантура в медицинском, горнометаллургическом и зооветеринарном институтах. Получил право принимать защиту кандидатских и докторских диссертации Казахский медицинский институт.

В 1945 году в аспирантуре педагогического института занимались 15 человек, а университета - 33. К руководству аспирантами были привлечены квалифицированные научные силы Алма-Аты, видные ученые Москвы, Ленинграда.

Однако существовал и целый ряд недостатков в подготовке научных работников. В республике была слабо поставлена подготовка аспирантов по общественным наукам. ЦК КП (б) Казахстана 11 сентября 1945 г. в постановлении «О состоянии подготовки научных кадров в области общественных наук в ВУЗах и научно-исследовательских учреждениях» отметил, что Наркомпрос республики и КазФАН не обеспечили руководство подготовкой специалистов в области социально-экономических дисциплин.

В 1945 году в аспирантуре КазФАНа и ВУЗах республики по общественным наукам занималось лишь 27 человек. На следующий год прием в аспирантуру по социально-экономическим дисциплинам в Казахском филиале АН СССР и

КазГУ был увеличен. Наряду с увеличением количества аспирантов ВУЗы разрабатывали планы подготовки научно-педагогических кадров.

С целью повышения квалификации преподавателям предоставлялись научные командировки в центральные ВУЗы. Велась подготовка преподавателей к сдаче кандидатских экзаменов по общественным наукам и иностранным языкам. В результате проведенных мероприятий в республике постепенно стало увеличиваться число преподавателей с учеными степенями. Так, например, на начало 1945-1946 учебного года в вузах Казахстана работало 337 преподавателей с научной степенью и доцентов.[122]

С принятием Постановления 1947 года в Министерстве образования по инициативе А. И. Сембаева была развернута большая работа: при институтах открывались аспирантуры, заочные факультеты, институты по повышению и переподготовке педагогических кадров. Открывались методические кабинеты, при школах методические объединения учителей, проводились «Педагогические чтения», желающие заниматься научно-исследовательской работой направлялись в крупные города в творческие командировки. Большое внимание А.И. Сембаев уделял школьному делу.

Учеба в аспирантуре - это самый главный и важный шаг в подготовке научных кадров. Мы видим, что за рассматриваемый период в республике сложилась весьма стройная подготовка кадров научной интеллигенции.

Говоря об успехах в формировании научной интеллигенции Казахстана и о роли в этом процессе России, хочется подчеркнуть, что избранная руководством страны система подготовки специалистов целиком оправдала себя, о чем красноречиво свидетельствует высокий профессионально-квалификационный уровень ученых Казахстана, их достижения во всех областях науки и техники.

Большой вклад в дело просвещения и науки был оценен государством. А.И. Сембаев за эти годы трижды избирался в Верховный Совет Союза ССР, работал в бюджетных и других комиссиях палат, избирался в Верховный Совет республики, был членом ЦК КП Казахстана. По мнению самого ученого, это не его заслуга, а внимание государства к народному

образованию, оценка значимости для страны этой непростой отрасли единого народнохозяйственного комплекса.

Литература

1. Сембаев Абдихамит Ибнеевич (1905-1989) // Просветители казахского народа: Методико-библиографическое пособие в помощь работе библиотек системы народного образования. - Алма-Ата, 1990. - С. 75-78. - (Республиканская научно-педагогическая библиотека).
2. 95 лет со дня рождения Сембаева Абдихамита Ибнеевича (1905-1989) // Знаменательные и памятные даты по народному образованию на 2000 год: Рекомендательный указатель литературы. - Алматы, 1999. -С. 3, 12-14. - (Республиканская научная библиотека).
3. Шугабаев Д. Комиссар просвещения: [Об А.И. Сембаеве (1905-1989)] //Азия. - 1994. - № 1 (январь). - С. 3.
4. Бекмаханов Е. Ценный труд по истории народного образования в Казахстане.— Казахстанская правда, 1958, 4 декабря.
5. Хабиев Х. Труд по истории казахской советской школы.— Сов. педагогика, 1959; № 6, с. 141—143).

***

Мақалада автор педагог, ғалым, қоғам қайраткері А.И.Сембаевтың білім беру саласындағы ұйымдастырушылық қызметін сипаттайды. Соғыс кезіндегі еңбектер наш етіледі.

***

In this article the educational work of the scientist, pedagogue, public figure A.I.Sembayev is characterized. His work during the war is also lit up.

УДК 37.01: 323 (574)

Сагинов К.М.,
докторант ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

С позиции культурологического подхода, образование трактуется как адаптация человека к культуре. Система образования является зеркальным отражением общества, но в то же время образование – это флагман развития общества.

Наша страна держит курс на модернизацию и успешный прорыв во всех сферах жизни. Этому способствуют как система образования, так и идеологические концепции развития общества /1/.

Семантический смысл образовательного процесса весьма определен и однозначен: это изменение внутреннего образа – сознания, свойственного человеку как непрерывный процесс осознания окружающего мира и себя в нем. Именно этот процесс обеспечивает соответствие изменений сознания. И здесь выявляется главная взаимосвязь между ментальностью и образованием, так как семантической сущностью ментальности является именно сознание. А если образование не обеспечивает этого, то порождаются противоречия, проблемы, конфликты, столкновения. Распространенное в настоящее время у некоторых слоев населения маргинальное сознание, многочисленные конфликты и нерешаемые проблемы свидетельствуют о том, что изменение сознания не успевает за изменениями бытия, которые иногда носят отнюдь не эволюционный характер. Это порождает непонимание, неприятие социально-экономических и общественно-политических преобразований, является реальным тормозом реформ. Данное противоречие имеет массовый характер и может быть устранено грамотно организованным функционированием образования взрослых, так как одно из главных ее предназначений – нормализация состояния общественного сознания.

Проблема образования в первую очередь должна начинаться именно с образования взрослых, так как, во-первых, взрослые каждый день сталкиваются с новыми «вызовами» современной реальности. Вследствие этого они должны адекватно воспринимать и конструктивно решать реальные проблемы, показывая тем самым позитивный пример подрастающему поколению, а не ждать, что «жизнь научит детей». Во-вторых, в процессе реформирования во всех сферах жизни и для решения стратегических задач развития страны, развитие рыночных отношений предоставляет широчайшие возможности для новых видов деятельности, требует изменения менталитета населения страны, которое в скором времени

осуществимо только через постоянно развивающееся образование взрослых в системе непрерывного образования.

Образование взрослых – это процесс, результат и деятельность, направленные на обретение взрослыми образовательных ценностей, образовательный процесс которого состоит из обучения – осознания содержания внутреннего и внешнего; воспитания – осознания собственных целей; развития – осознания методов и овладения ими; результатом образования взрослых является осознание себя в окружающем мире /2, 28./.

Образование взрослых имеет непосредственную связь с формированием ментальности субъектов деятельности. Ядром понятия ментальность является сознание, а «стержнем сознания» является дух, в основе своей имеющий мышление, которое, с одной стороны, укрепляется (ослабляется) чувствами, эмоциональными волнами, а с другой – укрепляется (ослабляется) интеллектуальными конструкциями, волей. Взаимосвязь мышления, чувств, воли и есть те самые составляющие, которые формируют дух, а следовательно, ментальность субъекта деятельности.

Самоопределение общества в жизнедеятельности напрямую связано с состоянием духа, его разумностью, его нравственностью. Именно это состояние определяет ценности, предпочтения в потребностях, направленность активности. Духовность и добро направляют действие на созидание. Педагогу необходимо работать с духовной составляющей субъекта, тогда результат обучения направляется на созидание материального и духовного. Если педагогический корпус (самая многочисленная профессиональная категория в обществе) овладеет технологией образования как целостностью и единством воспитания, обучения, развития, то в обществе начнет сокращаться агрессивность, нетерпимость, рвачество – все то, что порождено недостатком воспитания, т.е. бездуховностью; в обществе начнет сокращаться потребительская позиция, беспомощность, неспособность к пониманию, рефлексии, действию – все то, что порождено недостатком развития.

В обществе складываются определенные традиции, устои, нормы поведения, атмосфера, невольно влияющие на действия, деятельность. Когда говорят о менталитете общества, нации, то, безусловно, учитывают компоненты: наследственный (от природы), общественный (от социума), духовный (от понимания человечности, гуманизма). Они особым образом трансформируются разными элементами социума: семья, группа, коллектив, общность (национальная, профессиональная, территориальная), где царит тот или иной дух, который проникает, впитывается каждым сознанием, регулируется разумом, воспитывается, тем самым, формируется ментальность субъектов деятельности.

Образование взрослых направлено на осознание собственных действий, воздействий, взаимодействий с окружающим миром. Модели взаимодействия, технологии процессов обуславливают результат, который должен соответствовать социальному заказу. Необходимо развивать демократизацию общественных преобразований, гуманизацию отношений, духовность конкретных деяний. Для достижения данной миссии необходимо создать эффективную, гибкую, чутко реагирующую на изменения потребностей населения в образовании, обладающими системообразующими чертами общепризнанную сферу образовательных услуг для взрослых – систему образования взрослых, решающую задачи социально-экономического, политического, нравственно-воспитательного характера в интересах личности, государства, общества /2, с. 55./.

Из анализа наиболее существенных и актуальных проблем жизнедеятельности взрослых как изъянов в современном массовом сознании (современной ментальности), очевидна их взаимосвязь с педагогическими моделями и технологиями. Их инновационный характер позволит разрешить проблемы общественного сознания и ментальности субъектов деятельности педагогическими средствами.

Вопросы образования взрослых способствуют решению актуальных задач, имеющих социально-экономическое и общественно-политическое значение. Укоренившаяся в общественном сознании стран постсоветского пространства

представление об образовательном процессе как процессе обучения затушевывает проблему, снижает ее общественно значимую роль. На это указывают нам международные эксперты и аналитики ЮНЕСКО: в отличие от бывшего СССР, где образование рассматривалось и рассматривается в основном как обучение в школе и в вузе, концепция, принятая ЮНЕСКО и действующая со времени создания ООН, носит расширительный характер и понимается как весь процесс формирования человеческой личности от рождения человека до конца его жизни. /3, с.2./

В недалеком прошлом образованием взрослых непрерывно и целенаправленно занималась мощная партийная система. Идеологизация влияла на все сферы жизни, но сегодня такая система отвергнута как не соответствующая целям и задачам демократизации, гуманизации. Однако массовое общественное сознание (включая и молодежь), привыкшее к агитационным разъяснениям происходящего и не способное переварить сумятицу мнений, суждений, идущую от средств массовой информации, находится в состоянии растерянности, апатии, депрессии /2, с.257./.

Состояние общественного сознания – социально значимая проблема, оно имеет очень важную казахстанскую специфику. Как известно, во взрослом сознании происходит процесс осознания собственных действий до их свершения (проектирование) и после (рефлексия). Многовековые традиции бытия – коллективистическая традиция, религиозная традиция – покаяться – развила приоритет второго над первым и стала особенностью менталитета. Заявленное «открытое общество», предполагает многочисленные контакты индивидуалистических менталитетов, в частности католического менталитета с коллективистическими – мусульманским и православным менталитетом. Особенность первого – осознать действия «до» свершения, их проектировать, интеллектуально рассчитывать, особенность второго – осознавать «после», эмоционально переживать. Данное противоречие порождает конфликт результата, развивающийся не в пользу казахстанских граждан в их партнерских отношениях с западными предпринимателями в различных сферах деятельности. Овладение технологией

социального проектирования, формируемой системой образования взрослых, позволит устранить это противоречие или уменьшить его в короткие сроки.

Широта охвата населения, подверженного влиянию менеджеров разного уровня, определяется средствами, социальным уровнем и авторитетом. Среди факторов, детерминирующих процессы изменения общественного сознания, на первый план следует поставить средства массовой информации, состояние сознания высшего управленческого корпуса, социальное поведение чиновничества, состояние системы образования.

1. Средства массовой информации занимают сегодня особое положение, зачастую не соответствующее статусу «средство». СМИ должны использоваться (ибо они средство) государственными и общественными деятелями, а не наоборот. Выполняя сугубо социальную функцию, журналисты зачастую (в том числе ведущие) не могут удержаться на личностной позиции, задевают предмет обсуждения как индивида, что воспринимается как пошлость и возмущает общественность. Экран телевизора, имеющийся практически в каждой семье, задает нормы поведения, общения, мышления, формируется язык (обороты речи), привыкание к жестокости, насилию.

2. Главное по значимости событие в жизни страны – переход к рыночным отношениям – не сопровождается демократизацией, которая, став лозунгом, не стала процедурой.

3. Взрослое население несет в своем сознании отпечаток многолетнего пребывания в системе образования, в которой натренировано в репродуктивном мышлении (отнюдь не в продуктивном), закомплексовано авторитарным стилем общения и потому не предприимчиво, не адаптивно, трудно переживает условия перемен /2, с. 259./.

Ментальность, или менталитет, употребляется в разных сферах гуманитарных знаний как термин, содержание которого существенно меняется в зависимости от контекста изложения. Существует обилие модификаций термина: этническая, культурная, провинциальная, крестьянская, дописьменная, политическая и др. ментальности. Несмотря на расплывчатость и неопределенность, понятие «ментальность» обозначает

определенный предмет исследований. Узкое рассмотрение термина определяется как «собственно человеческое» в науках о человеке / 4, с. 48./.

«Ментальность - это характерная для конкретной культуры (субкультуры) специфика психической жизни представляющих данную культуру людей, детерминированная в историческом аспекте экополитическими условиями жизни. Менталитет как область психологической жизни людей проявляется через систему взглядов, оценок, норм, умонастроений, ценностных ориентаций, которые основываются на имеющихся в данном обществе знаниях и верованиях. Последние, наряду с доминирующими потребностями и архетипами коллективного бессознательного задают иерархию ценностей и характерные убеждения, идеалы, социальные установки» /5, с.12./.

Данное определение ментальности показывает междисциплинарный характер исследования данного феномена.

Феномен ментальности, прежде всего, необходимо рассматривать как проблему сознания, с точки зрения особенностей группового сознания. В результате исследований формирования и работы группового сознания ученые пришли к выводу, что любую группу формируют не только ее внутренние условия. На нее оказывает самое непосредственное влияние тот социум, который породил и обеспечил ее развитие. Осмысление проблем общества как больших групп закономерно вывело на следующий, более общий уровень осознанного бытия как взаимообусловленности отдельных «групповых сознаний» привязанных к историческому времени, географической территории и культуре. /6, с.37-54./.

Проблема использования термина «ментальность» заключается в том, что он часто используется не по назначению. Вольная трактовка провоцирует подмену понятий. В один ряд ставятся такие понятия, как менталитет, ментальность, общественное сознание, обыденное сознание, образ жизни, национальный характер, этнотерриториальная, национальная (и иная) идентичность, культура народа, социокультурные установки, социальные аспекты искусства, социальный архетип и т.д. /7, с. 19./.

«Слово менталитет» («ментальность») обозначает способ мышления, душевный настрой, характер...». Существенным считается четыре момента: 1) методом исследования ментальности является ее сопоставление с другой ментальностью; 2) ментальность рассматривается в личностном и коллективном аспектах (общностном, социально-групповом, общественном, культурно-традиционном); 3) ментальность – всегда целостность (мировоззрение), единство противоположностей природного и культурного, эмоционального и рассудочного, иррационального и рационального, индивидуального и общественного; 4) ментальность - глубинный пласт коллективного сознания /8,с.158./.

Некоторые ученые содержательно разделяют термин «менталитет» и «ментальность» как «целое» и «часть», под которыми понимается менталитет общества и ментальность личности. Ментальность личности трактуется как система внутренних, глубинно-психологических установок (социокультурных, связывающих личность с окружающей средой). Социальная установка личности – это основной компонент ментальности. Личность формирует собственную ментальность, представляющую собой блок ментальностей (систему установок). Но ментальность – не рефлексия! Ментальность – это совокупность общих черт общества. В феномене ментальности важную роль играет сознание индивида и его связь с системой установок общества в целом /9, с.44./.

Обратим внимание на главный критерий разделения «ментальности» и «менталитета» - личность и общество. Интересно то, что они тем самым противопоставлены друг другу, так как «ментальности личности» иногда приходится защищаться от «менталитета общества».

Менталитет (от немецкого слова – склад ума) отождествляется с понятием ментальность и определяется как совокупность психических, интеллектуальных, идеологических, религиозных, эстетических и т.п. особенностей мышления народа, социальной группы или индивида, проявляющихся в культуре, языке, поведении и т.п.; мировосприятие, умонастроение. Русский, немецкий, английский менталитет. Армейский менталитет. Менталитет правительства.

Существуют определения ментальная характеристика нации. Ментальная картина мира. В парапсихологии: связанной с энергетическим полем, создаваемым человеком, и служащий отражением его психики, сознания, душевного склада, существуют определения как: ментальное тело, ментальный план /10, с. 235./.

Ментальность определяется как национально – культурный менталитет. Национально – культурный менталитет определяется как интегративная характеристика культуры народа, нации, концентрирующая ее духовные устремления, отражающая глубинный и устойчивый тип индивидуального и коллективного сознания и поведения ее представителей.

Представляя собой органический синтез мировоззрения и психологических ориентаций, ментальность очерчивает культурно-семантическое и аксиологическое пространство общества. Она образуется вследствие взаимодействия различных факторов: природных, социально-культурных, психологических и др. Формируясь под воздействием среды обитания человека, социальных условий жизни, культур, традиций, национально-культурный менталитет (ментальность), в свою очередь, порождает и воспроизводит их, является их источником и причиной, сохраняясь в образе жизни, преданиях, текстах, значениях и смысловых языковых единицах, языке в целом. Ценности, составляющие ядро ментальности, являются своеобразными «линиями притяжения» - они преобразуют эмпирическое многообразие национальной культуры в единую системную целостность /11. с.164./.

Анализируя все сказанное о ментальности и понятиях, к ней примыкающих, можно выделить главное. Это системность, субъектность и деятельность. Ментальность - это сложная система, вбирающая в себя многие элементы и имеющая логику их взаимоотношения. Ментальность всегда порождает возле себя «родительный падеж» в виде ответа на вопрос: ментальность чего? – Субъекта. Абстрактной «просто ментальности» не существует, как не существует ментальности вне психики (сознания), истории (времени) и географической территории (пространства). Субъект – это, прежде всего, представитель общества или группа людей, входящих в общество («групповой субъект»). Субъекта субъектом делает

деятельность, в процессе которой и вырабатываются «общие правила» совместного бытия и единая логика взаимодействия культуры и психологии /12, с. 89./.

Логика рассуждений привела к обоснованию использования субъектно-деятельностного подхода, основы которого заложены Б.Ф.Ломовым, С.Л.Рубинштейном и развиты А.В.Брушлинским. Остановимся на основных положениях теории А.В.Брушлинского, имеющих прямое отношение к проблеме ментальности. Субъект - это человек, люди в высшем (индивидуализированно для каждого) уровне деятельности, общения, целостности, автономности и т.д. Субъектом может стать и группа людей по мере формирования у них общих интересов, целей и т.д. Субъект - это всегда элемент системы, которая сама может выступать в роли целостного субъекта /13, с.73./.

Применяя субъектно-деятельностный подход к проблеме ментальности, к понятию ментальности предлагается добавить понятие субъекта. Согласно данному положению, под неопределенным термином «ментальность» подразумевается «ментальность субъекта деятельности». Уровень «субъектности» будет определять уровень обобщения, на котором используется термин «ментальность». По большому счету, все словосочетания имеют основания быть использованными: ментальность страны, ментальность нации, ментальность народа, ментальность социальной группы, личности и т.д. Каждый уровень определяет свою специфику и имеет «дополнительное» название, уточняющее масштабы и отличительные черты. Если под субъектом понимать все человечество в целом, то «ментальность человечества» - это цивилизация. Если субъект - народ, то «ментальность народа» - это культура. Рассмотрение нации как группового субъекта деятельности приведет к словосочетанию «ментальность нации», которую чаще определяют как «национальный характер». Субъект «страна» порождает «ментальность страны», которая характеризуется «общественным сознанием» и т.д. /14, с. 65./.

В качестве критерия систематизации понятий, пересекающихся с понятием «ментальность», предлагается принять уровень субъектности, под которым понимается уровень обобщения, по отношению к которому применяется

термин «ментальность». Предложенную схему можно рассматривать в качестве классификации ментальностей. («менталитетов»). Социально-психологическое определение ментальности с позиции субъектно-деятельностного подхода может быть уточнено следующим образом: ментальность представляет собой многоуровневую систему для обозначения своеобразия проявления группового сознания относительно определенного уровня субъектности.

Таким образом, применяя субъектно-деятельностный и системный подходы к проблеме ментальности выявляется ее структура, логичность, многоуровневость и системность. Ментальность представляет собой многоуровневую систему для обозначения своеобразия проявления группового сознания относительно определенного уровня субъектности. Между тем в системном понятии «ментальность» центром определения является индивидуальное сознание. Только сформированное индивидуальное сознание способно отражать требования других людей. Именно благодаря сознанию человек понимает свои социальные функции и раскрывает свои роли в системе социальной коммуникации, осознает себя.

В жизнеспособной социальной системе важна ментальность каждой личности, т.е. каждая личность должна быть созидающей, творческой, активной, добродетельной, т.е. у каждого человека должна быть позиция творца, а не потребителя. Следовательно, сознание группового субъекта, т.е. ментальность социальной системы (группы, города, нации, страны, человечества) формируется из совокупностей индивидуальных сознаний субъектов деятельности, т.е. ментальности личностей /4, с.50./; иначе говоря, формируя ментальность отдельной личности, согласно вышеизложенной иерархии ментальностей происходит становление всех остальных уровней ментальности.

Исходя из этого становится логичным, что развитие социальной системы зависит от деятельности ее лучших представителей, которые становятся субъектом исканий; как правило, в развитой социальной системе эту роль берет на себя интеллигенция (более образованные, творческие люди), которая задает стереотипы общения и способствует в конечном итоге выработке общественного сознания или общественного мнения

системы; в результате этого проявляется «воля» народа, а также формируются идеалы, установки, национальный характер, традиции и идеи системы. Ментальность это групповое сознание людей живущих в определенное время на одной территории. Если уточнить, то ментальность – это «социальное сознание», то есть та часть единого сознания, которая отвечает за эффективное взаимодействие индивидуальных сознаний («самосознание» социума). Формирование ментальности является «горизонтальной» социализацией, а формирование культуры выступает, как вертикальная социализация.

Понятие «ментальность» шире понятия «культура», ментальность вбирает в себя культуру как самое ценное, что становится целью существования и развития общества. Культура выступает как высшая стадия развития ментальности. Культура инерционна, фундаментальна, в отличие от ментальности. С позиции субъектно-деятельностного подхода культура является ментальностью народа. / 4, с. 48./.

Ментальность порождает новую культуру, это долгие и ответственнее, чем порождение новой ментальности. В качестве примера можно привести перемены, происходящие в современном Казахстане. Зарождаются новые менталитеты: политические, экономические, «залетают» осколки чужих и чуждых Казахстану ментальностей (пропаганда агрессивности и жестокости, религиозный экстремизм, видеопродукция, реклама, интернет и т.д.). Что из новых (и старых) ментальностей войдет в культуру народа – покажет время.

Совершенно очевидно, что соответствующая духу времени ментальность может способствовать более эффективному преобразованию общества. И, напротив, содержание сознания с неадекватными представлениями о действительности является серьезным блокирующим рычагом.

Таким образом, из вышеизложенного становится ясно, что между социальными феноменами как образование, ментальность и культура существует тесная взаимосвязь, и для оптимального формирования современной казахстанской ментальности необходимо проводить системную психолого-педагогическую работу по образованию взрослых, возникает необходимость системного образования взрослых как составной части непрерывного образования. Основными чертами системы

образования взрослых, отвечающей социальному заказу общества, должны быть: государственно-общественный характер, тесные связи с другими системами сферы непрерывного образования, базирование на теории обучения взрослых – андрагогике, развитие рынка образовательных услуг; развитие и сочетание различных организационных форм и управления (законодательной, административной, экономической, эдукологической – непосредственно связанной с образованием), наличие специально подготовленных кадров (преподавателей, консультантов, менеджеров, тьюторов, создателей программ обучения и т.п.) /15, с.33./. Именно такое взаимодействие определяет результат образовательного процесса образования взрослых – психологическое взросление, осознание себя и адаптация к новым культурным реалиям.

Методологическое ранжирование проблем и противоречий нашей жизни во главу угла ставит, безусловно, основное противоречие – несоответствие современной ментальности современным реалиям жизни, т.е. несоответствие темпов изменения бытия и сознания. Данное противоречие должно устраняться системой образования взрослых, призванной оказывать содействие конкретным людям в осознании собственных проблем и самостоятельном их решении, в преодолении потребительской позиции, в самоопределении и адаптации к условиям перемен, в овладении критериальными подходами профессиональной деятельности и конкурентоспособности на рынке труда, в продуктивном мышлении, в демократических коммуникациях, рефлексии и гуманизации собственной жизни.

Литература:

1. Стратегическая программа «Казахстан – 2030»
2. Громкова М.Т., Андрогики: теория и практика образования взрослых: Учебное пособие для системы доп. проф. образования; - М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. - 495 С.
3. Тезисы Международной конференции «Образование и наука на пороге третьего тысячелетия» в г.Новосибирске. 1995. - С.7
4. Акопов Г.В., Иванова Т.В. Феномен ментальности как проблема сознания // Психологический журнал, том 24 - 2003.- №1,-С.47-55.
5. Иванов В.Н., Назаров М.М. Политическая ментальность: опыт и перспективы исследования // Социально-гуманитарные знания. - №2, - 1998. - С.45-58.

6. Акопов Г.В. Понятие группового сознания // Акопов Г.В. Социальная психология образования. - М., Флинт, - 2000. - С.37-54.
7. Иванова Т.В. Структура ментальности // Известия Самарского Научного Центра РАН. - Спецвыпуск - «Актуальные проблемы психологии. Самарский регион» / Под ред. Г.В. Акопова, О.М. Буранка, Н.И. Мельченко, К.С. Лисецкого, Т.В. Ивановой. - Самара, 2002, - С.19-31.
8. Редель А.И. Российский менталитет: от политико-идеологических спекуляций к социологическому дискурсу // Социально-гуманитарные знания, - 2000, - №5. - С. 155- 174.
9. Полежаев Д.В. Ментальность личности как система социокультурных глубинно-психологических установок // Психология и ее приложения.- М., 2002. - Ежегодник РПО. - Том 9. Вып.2. - С.44.
10. Полежаев Д.В. Ментальность личности как система социокультурных глубинно-психологических установок // Психология и ее приложения.- М., 2002. - Ежегодник РПО. - Том 9. Вып.2. - С.44.
11. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. - СПб.: Питер, - 2003.- С.164.
12. Семенова Т.В. Теория ментальности социальных систем. // Научное обозрение, - М.- №4 -2005. - С.89-94.
13. Брушлинский А.В. Психология субъекта: индивида и группы // Психологический журнал, - 2002, - №1. - С.71-80.
14. Иванова Т.В.. Городская ментальность как предмет психологического исследования. Самара 2003
15. Студенкова Н.А. О развитии профессионального обучения взрослого населения. Профессионал Казахстана №12, 2005.

* * *

Мақалада, қазіргі заманғы менталдылық жөнінде ғылыми және қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық өмірінің салдарынаң туындаған ересек адамдар білім алуының маңызы және методологиялық мәселелері қарастырылған. Жүйелілік тұрғыдан мақала тақырыбының әр түрлі қырлары қарастырылған: психологиялық, педагогикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік, сонымен қатар тарихи-философиялық және методологиялық. Мақалада еліміздің бәсекелестікке даму жолындағы, ересек адамдардың білім алуы арқылы қазақстандық менталдылығын тиімді дамыту мақсаты және нақты міндеттері айқындалып отыр.

* * *

The scientific problems of Kazakh mentality and methodological problems of adults education which are the circumstances of socio-political and socio-economical life of the country are investigated in the article under the title: "The role of adults education in the process of formation of modern mentality". The problem of the article is investigated according to the systematical approach in different aspects: psychological, pedagogical, political, cultural, social, historico-philosophical and methodological. The goals and concrete problems of effective development of Kazakh mentality are defined in the work.

К.Ж. Төребаева,

П.ғ.к., доцент,

Ақтөбе мемлекеттік
педагогикалық институты

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезеңдегі «ғаламдасу» немесе «жаһандану» ұғымы көрінісі мен мазмұны жағынан дүниежүзілік пікірталас туғызатын, оны тану мақсатындағы өзекті мәселелердің бірі.

Негізгі мазмұны ағылшын сөзінен тарайтын бұл ұғымды алғаш рет 1983 жылы американдық ғалым Т.Левит еңбектерінен кездестіруге болады. Одан кейін бұл неологизм Давоста өткен дүниежүзілік экономикалық форум сессиясында әлемдегі негізгі процестердің жаһандануы тақырыбына арналған пікірталаста ғылыми айналымға қайта қосылды.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясында /Алматы, 2001/ жаһандану, ғаламдану, әлемдік ауқымдану, глобализация /ағылш. Global-әлдемдік, дүниежүзілік, жалпы/ - жаңа жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылымның үрдісі деп көрсетілген /3 том, 610 бет/. Сонымен жаһандану ұғымы жалпы алғанда, әлемдік өркениеттің аса маңызды өлшемдерінің жалпы адамзаттық өлшемге ие болуы деп түсіндірілген. Ақпараттық әсерлер жаһандық өлшемге ие болуға тікелей әсер етеді.

Зерттеушілер жаһандануды әртекті, бірақ әлемнің біртұтастыққа айналу логикасымен біріктірілетін өзгерістердің жиынтығы деп түсіндіреді. Өзара бірлестік және бүкіләлемдік даму үрдісі жаһандануға алып келеді. Жаһандану әлеуметтік феномен ретінде көпқырлы құрамдас бөліктерді қамтиды. Оны негізінен ұлттық және әлемдік даму нәтижесі деп есептейді. Ғалым – зерттеушілер жаһанданудың төмендегідей құрамдас бөліктерін көрсетеді: ментальдық немесе мәдени,

экономикалық, аумақтық, ақпараттық-коммуникациялық, этникалық.

Ментальдық немесе мәдени жаһандану – дәстүрлердің, діндердің, мәдениеттер мен идеологиялардың ұқсастануының кешендік үрдісі. Қазіргі таңда бүкіл әлем алты жаһандық діни жүйеге бөлінеді /христиандық, ислам, иудаизм, индуизм, буддизм, конфуцийшілдік/. Адамзаттық мәдени құндылықтар орталығының күшею үрдісі ментальдық жаһандану үрдісі болып табылады. Мәдени жаһандану жағдайында біртұтас жалпыадамзаттық мәдениеттің жаңа нысандары, желілік мәдениет, кибермәдениет ежелгі мәдени дәстүрлер синтезімен бірге көрінеді. Бұл жағдай әрбір ұлттың, халықтың өзіне тән діні мен мәдениетін сақтап қалуы жолында орасан зор күш-жігер жұмсауын талап етеді.

Жаһандану нәтижесінде болашақта ұлттық мемлекеттерге, немесе, басқа да, аумақтық құрылымдарға бөлінбейтін біртұтас экономикалық өркениет құрылуы мүмкін деген болжам айтылды. Бірақ ол ұлттар мен халықтар арасындағы этникалық және мәдени айырмашылықтар барынша жойылған жағдайда ғана жүзеге асуы мүмкін. Кейбір мамандар дәстүрлі мемлекеттерді аймақтық қауымдастықтардың ығыстыру үрдісі арқылы дами түседі деп есептейді. Ал енді бір зерттеушілер, аймақтық қоғамдасу үрдісін, бүкіләлемдік жаһанданудың зиянды әсерінен қорғанудың бірден бір жолы деп қарайды; ақпараттық – коммуникациялық жаһандану – қазіргі заманғы интеграция үрдістерінің аса ықпалдысы. Оған коммуникациялық мүмкіндіктерді дамыту және ғарыштық кеңістікті ақпарат беру үшін пайдалану; жаһандық ақпарат желілерінің пайда болуы және тез дамуы; адамзат тұрмысындағы көптеген үрдістердің компьютерлендіруі жатады. Сонымен қатар, келешекте екі бағыттағы ғарыштық жүйелерді басымдықпен дамыту; байланыстырудың жеке жүйесі мен жаһандық позицияланудың дамуы; ақпараттық коммуникациялық кешендердің негізінде бизнесті, өндірістік үрдістерді басқарудың жаһандық жүйесін құру; өмір сүру үрдістерінің мейлінше үлкен бөлігін компьютерлендіру жүреді. Этникалық жаһандану негізгі екі үрдістен тұрады – планета

халқының санының өсуі және әр түрлі этникалық топтардың өзара ассимиляциясы.

Жаһанданудың жағымды нәтижелеріне мыналар жатады: неғұрлым жылдам экономикалық даму, өмір деңгейінің жоғарылауы, техникалық жаңалықтар мен басқару дағдыларын жеделдетіп енгізу және тарту, жеке тұлғалар үшін де, ел үшін де жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызу. Жаһандану тұңғыш рет біртұтас ақпараттық кеңістік арқылы әлемдік экономиканың барлық құрамдас бөліктерін - өндірісті, ғылымды, қаржыларды, тұтынуды біріктіруді. Олардың қазіргі өзара тәуелділігі соншалықты, ұлттық және аймақтық нарықтардың әлемдік нарықтан кез келген оқшаулануы ол ұлтты немесе аймақты құлдырауға ұшыратады. Өйткені, жыл сайын өсіп келе жатқан, өміріміздің барлық салаларына ене бастаған жаһандану процесі қазіргі өтпелі кезеңнің барлық мазмұнын құрайды. Ол сонымен қатар адамдардың санасы мен іс – қимылына әсер етіп, әлеуметтік өмірдің барлық жақтарын қамтиды.

Алайда жаһандану мен оның салдары туралы әлемдегі түсінік сан алуан. Оның бірі бұл процесті қажетсіз деп тауып, түбегейлі жоққа шығарса, екіншісі адамзат дамуының әмбебап жолы деп түсіндіреді, басқа да толып жатқан түсініктер мен ғылыми тұжырымдар бар. Мұның бәрі ғасыр мен мыңжылдықтар алмасуындағы әлем жаңалықтары мен олардың мемлекетаралық қатыстарында болып жатқан саяси, әлеуметтік-мәдени, жалпы рухани өзгерістерге белгілі әлеуметтанушы, саясаттанушы, мәдениеттанушы, басқа да қоғамның әлеуметтік салаларын зерттеуге қатысы бар ғалымдарымыздың араласуын, өз ой-пікірлерін, ғылыми ұстанымдары мен тұжырымдарын білдіруін қажет етеді.

Жалпы әлемдік деңгейдегі мұндай әлеуметтік қозғалыстар ғылыми-техникалық, технологиялық жетілуге, адамзат өркениетінің дамуына байланысты қай заманда да болған. Ендеше, ол-адамзатпен бірге келе жатқан процесс.

Соңғы кезде айтылып жүрген этномәдени білім беру, азаматтық білім беру сияқты бастамалар осындай даму жағдайы мен ізденістерден туындаған.

Білім беру – тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге

көзқарасын жетілдіру процесі. Білім беру – қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты. Білім беру жүйесінің басты міндеттері – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асады.

Қазіргі кездегі білім беру міндеттері жеке адамның шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту; адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру; ұлттық мәдениеттің озық үлгілерін насихаттау; халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу т.б. Бұл тұрғыда, білім беру мен тәрбие мәселесінде ең негізгілерінің бірі отансүйгіштік, Атақонысты, Атажұрт, Атамекенді қадірлеу, қорғау болуы қажет. Республикамыздың әрбір адамзаттың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өмірге қатысуын қамтамасыз етіп, жеке адамның құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыруға бағытталуы керек.

Ендеше ұлттық – мемлекеттік нышанымызды сақтап қалудың негізі – білім беру жүйесі мен тәрбиеде. Жастарға этномәдени білім мен тәрбие беру, сол арқылы оларға азаматтық білім беру ісін жолға қою, ұлттық рухтарын қалыптастыру, патриоттық тәрбие беру, «Отан» деген ұлы ұғымның Атамекен, Атажұрт, Атақоныс екенін ұқтыру жаһандану жағдайындағы маңызды мәселе екені сөзсіз.

Этномәдени білім мен тәрбие беру ұлттық сана, мен ұлтық рухты қалыптастырады. Рухты адамға – намыстылық пен сезімталдық тән.

Ұлтқа, еліне қызмет етудің ерен үлгісін көрсеткен ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары ұлттық тәрбиенің ғылыми негіздерін жасады. Мәселен, Мағжан Жұмабаев: «Әр тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбиесі туралы ескіден келе жатқан өз жолы бар, әрбір ұстаз, тәрбиеші онымен таныс болуы тиіс» - дейді. Жалпы алғанда елдің елдігін сақтап, көсегесін көгертетін ұлтжанды, жігерлі, білімді ұрпақты қалай тәрбиелеп, өсірудің жолдарын үйрету туралы жазбаған бірде бір қоғам зиялысы болған жоқ десек артық айтқандық болмайды.

Жалпы адамның, бүгінгі жас ұрпақтың өз айналасына төңіріктеп қалмай әлемді тануына, жаһандық мәселелер көлемінде ой толғауына және жаһандық дәрежедегі рухани мұраларды игеруіне, оның рухани ортасының да зор әсері болады.

Әл Фараби ізгі қоғам құру үшін мәселені ең алдымен жастар тәрбиесінен бастауы керек, - дейді. Себебі, келешек қоғамның болашағы тәрбиелі, білімді жастар. Сондықтан тәрбие мәселесін білім беруден бөліп алуға болмайды. Қайта оны үнемі басты назарда ұстап, ең маңызды мәселе ретінде қарастыратын уақыт жеткен сияқты. Білім сапасы саналы тәрбиемен ұштасқанда ғана ұлт, мемлекет және халық мүддесіне қызмет етіп, қоғам өзінің рухани дамуында үлкен серпіліс жасамақ. Тәрбие мен білім – бірегей, қатар жүретін процесс. Ендеше, жас буынның бойында ұлтжандылықты қалыптастыру – жаппай жаһандану заманында ұлттық үрдістерімізді сақтап қалудың бірден – бір жолы.

Жаһандану үрдісі бел алып келе жатқан қазіргі кезеңде Қазақстанның дүниежүзілік интеграциялық процестерден жеке дара тыс қалуы мүмкін емес. Ал бұл процестердің ең алдымен елдің білім беру жүйесіне әсер етуі – табиғи жағдай. Олай болса біздің біліміміз де басқа елдермен тең болуы керек. М. Әуезов айтқандай, халық пен халықты теңестіретін бірден – бір нәрсе – білім мен ғылым. Өйткені, ұлттық ғылым мен білім жүйесі қоғамның қозғаушы күшіне айналатын басты жол. Ендеше, дүниеге әлемдік ғылымға үлес қосатындай жаңалықтар әкелуге қабілетті ұлттық ғылымның, білімнің, тәрбиенің өзіндік болмысы, бағыт-бағдарламасы, өзгеше қолтаңбасы болуы шарт.

Әдебиеттер:

1. А. Тайжанов. - Тағылымды танымдар - Орал, 2007
2. Ғ.Ж. Нұрышев. - Білім беру ісі біліктілікті талап етеді. // Егемен Қазақстан. 2006
3. Тайжанов А.- Кумыспаев С.С. - Этнокультурные аспекты образования в контексте глобализации. - Ақтөбе, 2006
4. Тасимова А.А. - Современный взгляд на модель образования Казахстана в контексте смены парадигм и ценностей. - Ақтөбе, 2006

* * *

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы образования и воспитания в условиях глобализации. По мнению автора, формирование патриотизма в условиях глобализации - один из главнейших путей сохранения национальной культуры.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 508.9.94.502.1

А.А. Масенова,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

ҚАРАШЫҒАНАҚ МҰНАЙ-ГАЗ КОНДЕНСАТ КЕН ОРНЫНЫҢ ТОПЫРАҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚҰНАРЛЫЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ (N, P, K) ДИНАМИКАСЫ

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаев 2008 жылға Қазақстан халқына жолдауында региондардың индустриалды-инновациялық дамуы үшін болашақта негізгі экологиялық, экономикалық мәселелерді шешуді қарастырып өтті.

Қазіргі таңда ғылыми-техникалық прогресстің алға басуына қарай көптеген мұнай, газ өндейтін өндіріс орындары салынып, олардан шыққан қалдықтар қоршаған ортаны, соның ішінде жердің топырақ қабатын бұза бастады. Мұнай, газ өндейтін ірі кен орындардың бірі – Батыс Қазақстан облысының Бөрлі ауданында орналасқан Қарашығанақ мұнай-газ конденсат кен орны. Қарашығанақ мұнай-газ конденсат кен орнының әртүрлі трансекталарынан алынған топырақ үлгілеріне құнарлы элементтердің бірі азотқа МС 26107-84 бойынша және фосфорға, калийге МС 26261-84 бойынша зерттеулер жүргізілді [1].

Осы зерттеулерді жүргізудегі негізгі мақсат - мұнай-газ конденсат кен орнының топырақ құрамына, өсімдіктер жамылғысына, қоршаған ортаға әсерін зерттеп, құнарлық элементтерінің динамикасын құрып, ауытқуын салыстыру.

Азот макроэлементтер тобына жататын маңызды биофильді элементтің бірі. Азот қосылыстары өсімдік клеткаларының шамалы мөлшерін құрайтын болса да, олардың маңызы зор. Азот белоктар, амин қышқылдары, амидтер, алкалоидтар, гормондар, нуклеин қышқылдарының құрамына кіреді. Азотты заттар негізінен өсімдіктердің жапырағында және өсуге бейімделген меристема клеткаларында көбірек жиналады [2].

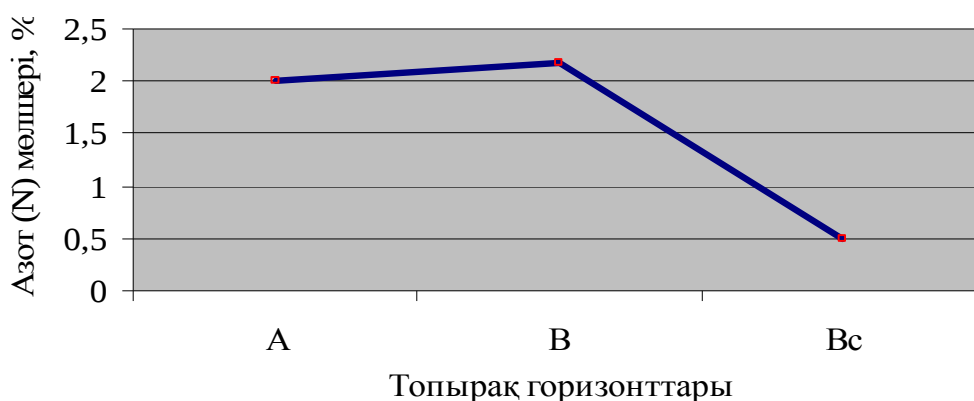
Топырақтың экологиялық функцияларының ішінде маңызды орын алатыны: биофильді химиялық элементтердің топырақтағы жинақталуы, яғни өсімдіктер мен жануарлар тіршілігіне өте қажетті [3].

Төмендегі №1, №2, №3 кестелер мен графиктерде азот элементінің нәтижелері берілген.

1 Кесте

№ 2 Трансекта

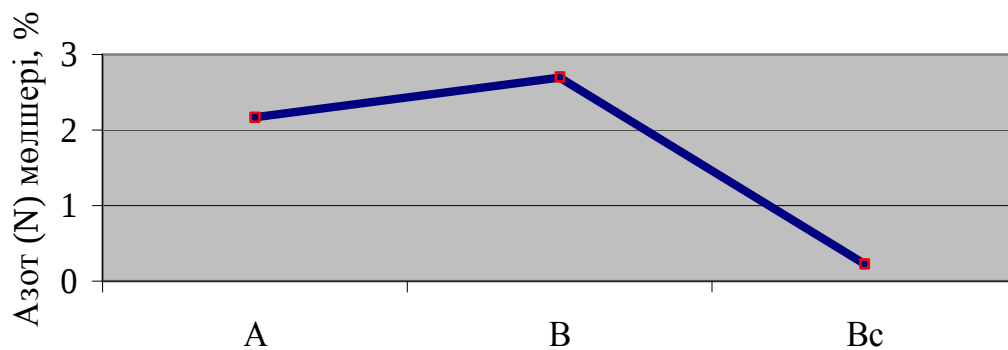
Топырақ горизонттары	A	B	Bc
N мөлшері, %	2 %	2,17 %	0,5 %

2 Кесте

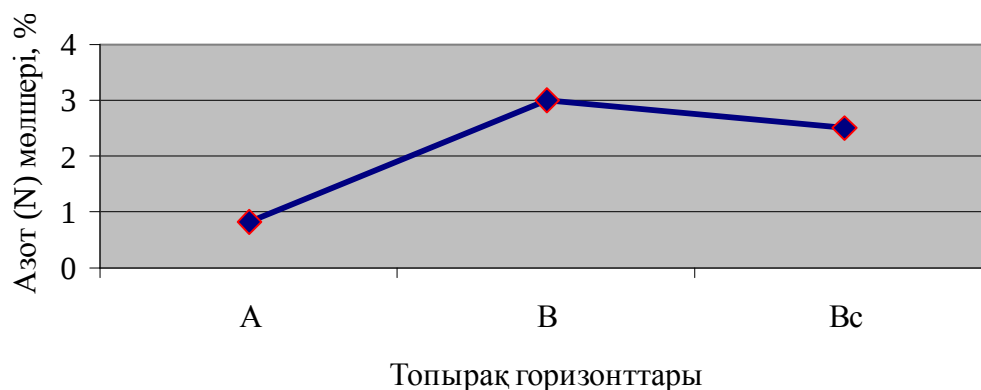
№ 4 Трансекта

Топырақ горизонттары	A	B	Bc
N мөлшері, %	2,17 %	2,7 %	0,23 %

3 Кесте
№ 5 Трансекта

Топырақ горизонттары	A	B	Bc
N мөлшері, %	0,83 %	2,99 %	2,5 %

№1, №2, №3 кестеден көрініп тұрғандай, азот мөлшері топырақтың B қабатында жоғары, ал A қабатында төмен мәнді көрсетті. Негізгі құнарлық элементтерінің мөлшері топырақтың A қабатында көбірек болуы керек. Ең төмен көрсеткіш №3 кестеде A қабатында (0,83 %), себебі бұл кестедегі топырақ үлгілері өте күшті техногенді ластанған №5 трансектадан алынды.

Топырақтың құнарлылығын арттыратын, өсімдіктердің өсуін жетілдіретін құнарлық элементтердің бірі фосфордың маңыздылығына тоқталып өтсек.

Топырақтың құрамында фосфор кездесетін органикалық және минералдық заттар болады, олар өсімдіктердің фосфорлық қоректенуінің көзі. Фосфордың органикалық қосылыстары қара

топырақта көп, сұр топырақта аз. Фосфордың минералдық қосылыстары қиын еритін фосфаттар түрінде болады, олар бактериялардың көмегімен өсімдіктер сіңіре алатын күйге өтеді.

Өсімдіктер метаболизмінде фосфор ерекше зор роль атқарады. Ол барлық нуклеотидтердің құрамына кіреді, ал нуклеотидтердің өзі РНК мен ДНК-ның макромолекулаларын түзеді [4].

Фосфор тыныс алу, фотосинтез және ашу процестеріне пайдаланылатын моносахаридтерді фосфорлауға қатысады. Өсімдіктің топырақтан сіңірген анионы тамыр клеткаларының өзінде-ақ органикалық заттармен қосылады да, олардың құрамына енеді. Фосфорлық қоректену жетіспеген жағдайда өсімдік сіңіретін фосфордың барлық мөлшері органикалық формаға айналады. Егер өсімдік фосформен жеткілікті қамтамасыз етілсе, сіңірілген фосфордың бір бөлігі клеткада минералдық формада жиналады [2].

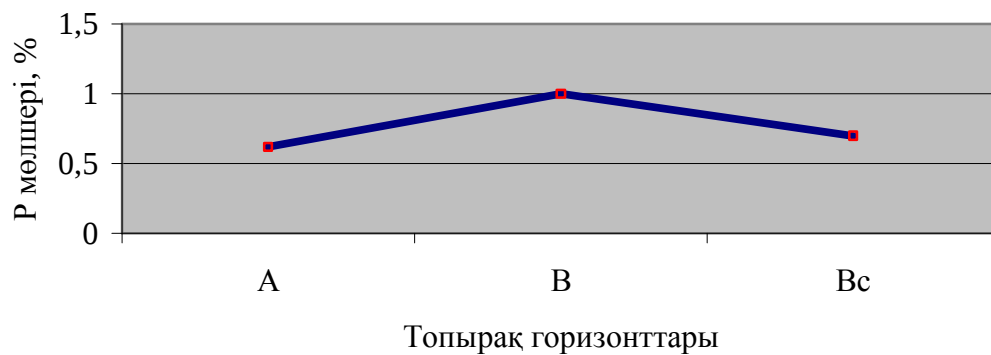
Өсіп жетілу барысында өсімдіктер ұзақ уақыт бойы фосфорға мұқтаж болады. Оны жас өсімдіктер неғұрлым қарқынды сіңіреді. Өсімдіктер тұқымында, әсіресе ұрығында фосфор көп болады. Тұқымның өнуі кезінде фосфор өсіп келе жатқан тамырлар мен өркендерге өтеді. Тұқым пісе бастағанда фосфор қайтадан тұқым мен ұрыққа жиналады. Барлық өсімдіктердің тұқымында фосфор көп болады. Мұны фосфордың белоктар мен нуклеин қышқылдарының синтезі үшін қажет болатындығымен түсіндіруге болады [5].

Төмендегі №4, №5, №6 кестелер мен графиктерде фосфор элементінің нәтижелері берілген.

4 Кесте

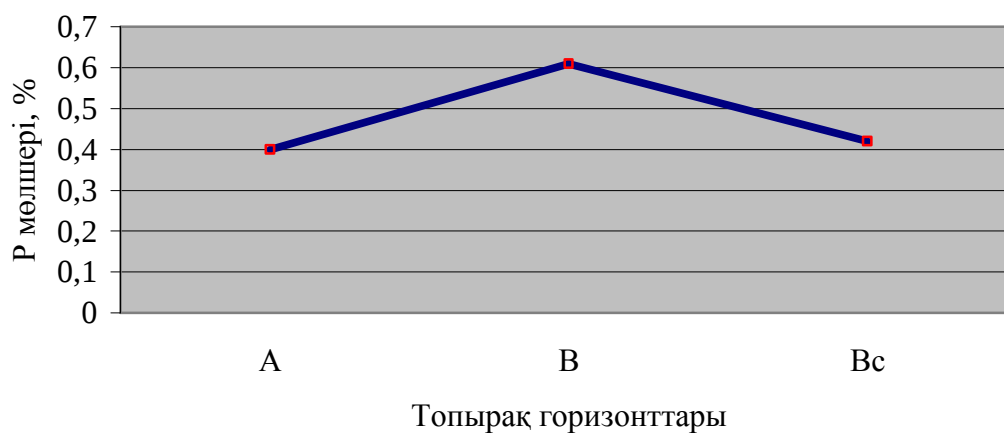
№ 2 Трансекта

Топырақ горизонттары	А	В	Вс
Р мөлшері, %	0,62 %	1 %	0,7 %

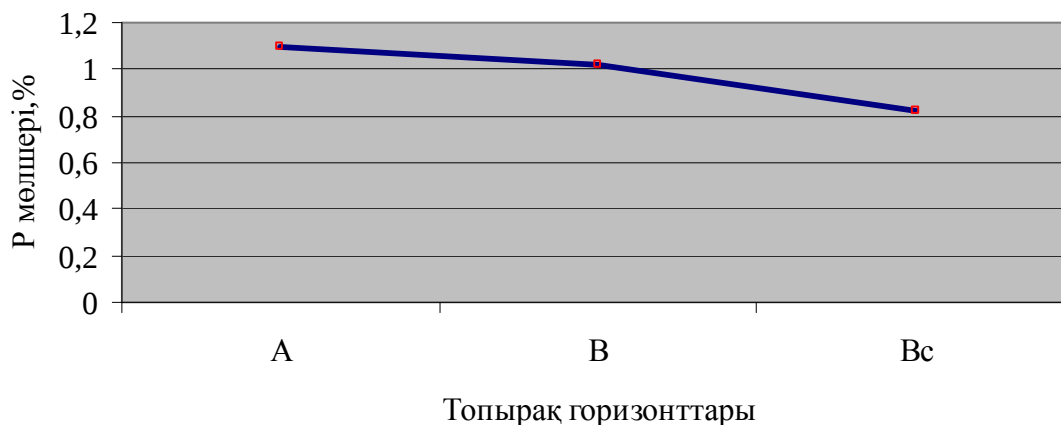
5 кесте
№ 4 Трансекта

Топырақ горизонттары	А	В	Вс
Р мөлшері, %	0,4 %	0,61 %	0,42 %

6 Кесте
№ 5 Трансекта

Топырақ горизонттары	А	В	Вс
Р мөлшері, %	1,1 %	1,02 %	0,82 %

№4, №5, №6 кестеден көрініп тұрғандай, фосфор мөлшерінің көп мәні № 5 трансектадан алынған топырақтың А қабатында (1,1 %), ал ең аз мәні № 4 трансектадан алынған топырақтың А қабатында (0,4 %). Азот элементінің де, фосфор элементінің де мөлшері де аз мәндерді көрсетіп отыр.

Топырақтың құрамында кездесетін калийдің көп бөлігін өсімдіктер сіңіре алмайды. Өсімдіктер алмаса алатын және суда еритін калийді ғана сіңіре алады. Калий тамыр клеткаларына катион түрінде өтіп негізінде ион түрінде жиналады, ал басқа бөлігі клетка белоктарымен адсорбциялық байланыс арқылы қосылады. Клетка шырынындағы калий күкірт қышқылы, тұз қышқылы, фосфор қышқылы тұздары түрінде, сондай-ақ лимон қышқыл және қымыздық қышқылы калий түрінде кездеседі.

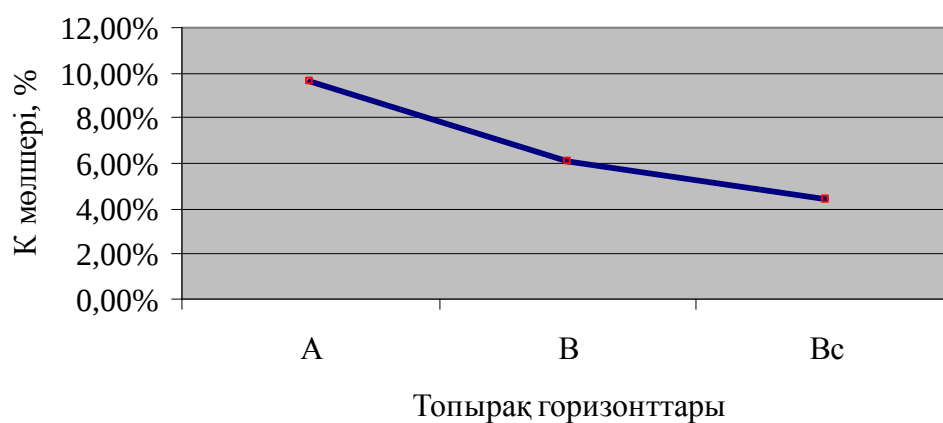
Калий полисахаридтердің синтезі мен жиналуына күшті әсер етеді. Мүшелеріне қор заты ретінде крахмал жинайтын өсімдіктердің калийді көп мөлшерде қажет етуін осы жағдаймен түсіндіруге болады.

Калийдің әсер етуі нәтижесінде фотосинтездік фосфорлау процесі реттеледі, хлоропластардағы тиллакоидтар мембраналарының өткізгіштігі жақсарады. Калийдің өсімдіктерге әсер етуінің барлық осы жақтары өсімдіктерден алынатын өнімдер мен олардың түсімін айқындай түседі [2].

Төмендегі №7, №8, №9 кестелер мен графиктерде калий элементінің нәтижелері берілген.

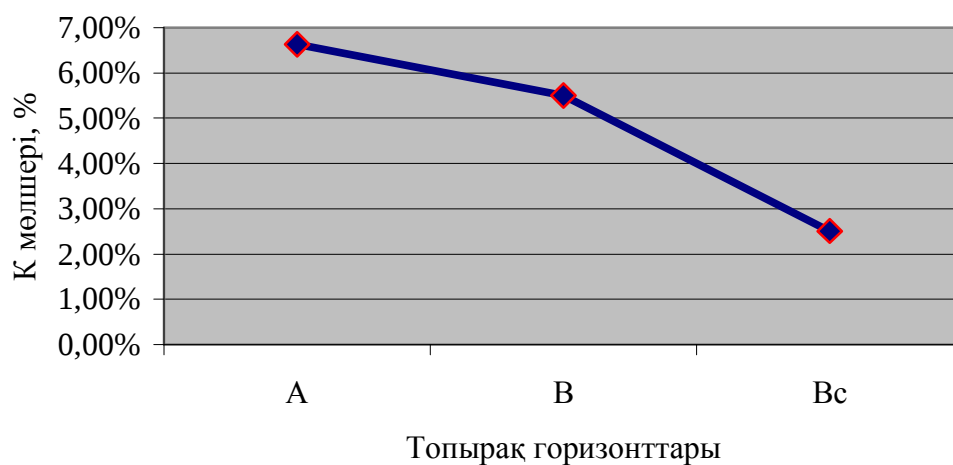
7 Кесте
№ 2 Трансекта

Топырақ горизонттары	A	B	Bc
К мөлшері, %	9,63 %	6,05 %	4,44 %

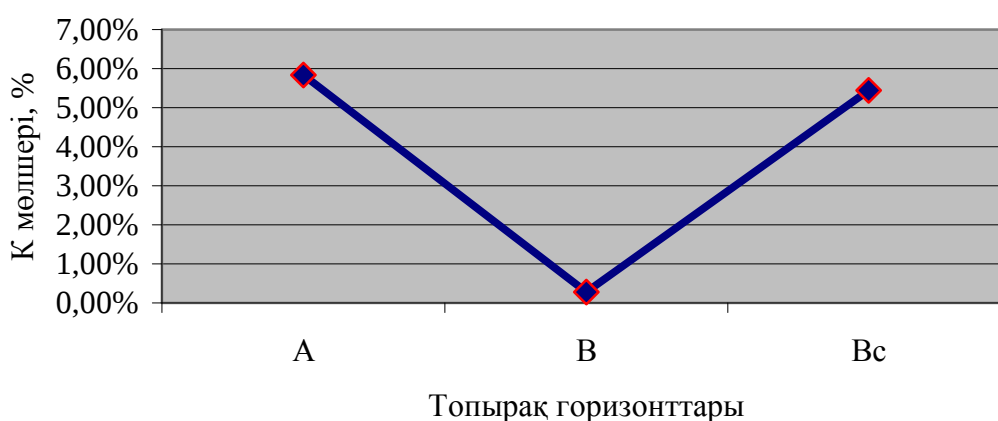
8 кесте
№ 4 Трансекта

Топырақ горизонттары	A	B	Bc
К мөлшері, %	6,64 %	5,51 %	2,51 %

9 Кесте
№ 5 Трансекта

Топырақ горизонттары	A	B	Bc
К мөлшері, %	5,84 %	0,27 %	5,44 %

№7, №8, №9 кестеден көрініп тұрғандай, калий мөлшерінің көп мәні № 2 трансектадан алынған топырақ үлгісінде А қабатында (9,63), ең аз мөлшері № 2 трансектадан алынған В қабатында (0,27).

Топырақтың беткі қабаты дағдарысқа ұшырағандықтан құнарлылық В қабатына төмен түскен.

Қорыта келгенде жүргізілген зерттеулердің нәтижесіндегі анықталған азоттың, фосфордың, калийдің мөлшері дала зонасының қара-қошқыл топырағына аз. Сондықтан бұл кен орны орналасқан жерлердің топырақтары дағдарысқа ұшыраған, бірақ зерттеулер болашақта жалғасады.

Топырақтың құнарлылығын арттыру немесе топырақ дағдарысқа ұшырамас үшін кейбір ұсыныстар ұсынғым келеді:

- Зиянды заттар аз бөлетін жаңа технологияларды өндіріске енгізу;
- Шаңды азайту мақсатында арық-су жолдарын қайта жабдықтау жұмыстарын жүргізу;
- 1. Өндіріс орындарында лас заттарды ұстайтын қондырғылар орнату;
- 2. Жоғары күкіртті жанар-жағармайларды жағуды азайтып, газ отынын пайдалануға көшу;

3. Автокөліктерге қоятын талаптарды көбейту;
4. Әр түрлі жерлерден ауа сапасын үнемі бақылап тұру;
5. Көгалдандыру жұмыстарын жүргізу;
6. Топырақтың түпкі тамырын жақсарту;
7. Астық-бұршақ тұқымдастардың қоспасын егу;
8. Аэрация – қандай да бір ортаға ауаның табиғи немесе жасанды жолмен түсуі. Техникалық құралдардың көмегімен топырақ бетіне ауаның келуіне бөгет жасайтын кедергілерді алып тастау арқылы іске асырылады [6].

Әдебиеттер:

1. Жатқанбаев Қ.А. Экология негіздері. Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2004. – 300 бет.
2. Кенесарина А.С. Өсімдіктер физиологиясы және биохимия. М. 1988. - 416 бет.
3. Құсайынов А.Қ. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Алматы, 2002. – 392 бет.
4. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. Оқулық. – Алматы: Экономика, 2002. – 405 бет.
5. Ревская Н.Е. Экология: Учебное пособие. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2005. – 128 с.
6. Туремуратова Ж.М. Жайық өңірі. Приуралье: Альбом - Алматы. 2001.–200 бет.

***

В статье даны результаты исследования элементов плодородия (N, P, K) в составе образцов почв, взятых с различных экосистем Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения осенью 2007 г.

***

The results of the investigation of the elements of the fertility (N, P, K) in the structure of the soil models which are taken from the different ecosystems of KPO in the autumn 2007 are given in this article.

ИНФОРМАТИКА

УДК 371.213:002.6

Аймичева Г.И.,

ст. преподаватель кафедры информатики,
ЗКГУ им.М.Утемисова

Наумова А.П.,

преподаватель, колледж ЗКГУ им. М.Утемисова

АВТОМАТИЗАЦИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ

В настоящее время процесс информатизации приобретает глобальный характер и рассматривается как всеобщий и неизбежный период развития человеческой цивилизации.

Проблема информационного развития в современных условиях рассматривается не только как научно-техническая, но и как проблема экономического выживания и устойчивого развития общества.

Процесс информатизации, проникая во все сферы человеческой деятельности, полностью или частично автоматизируя отдельные виды работ, нацелен на ускорение процессов обработки информации. Особенно актуальной является проблема автоматизации работ в сфере образования, в частности перспективным направлением является внедрение информационных технологий в учебный процесс средне-образовательных заведений.

В своей профессиональной деятельности классные руководители СОШ сталкиваются с огромным количеством документации, необходимой для заполнения. На заполнение классного журнала по предмету, ведение и заполнение всех разделов журнала воспитательной работы, а именно, составление характеристики класса на начало и конец учебного года, заполнение анкетными данными класса, статистическими данными по классу, составление плана воспитательной работы на месяц и учебный год, выставление итоговых оценок по предметам в табель и свободную ведомость успеваемости и т.д. Классные руководители затрачивают огромное количество сил и времени на ведение школьной документации, что сокращает время, выделяемое для подготовки к занятиям, проведению классных часов, внеклассных мероприятий, оказывающих значимое влияние на повышение качества образовательного процесса.

Общеизвестно, что процесс информатизации образования в первую очередь актуализирует разработку подходов к использованию потенциала информационных технологий для рационального использования времени при заполнении школьной документации, а также позволит глубже осмыслить деятельность педагогов и учащихся, лучше проанализировать причины успехов и неудач, систематизировать необходимые материалы и продуктивно построить свой рабочий день.

В связи с этим считаю перспективной проблему автоматизации работы классного руководителя, посредством разработки специальной программы «Электронный журнал классного руководителя».

При разработке информационной системы использовалась реляционная модель базы данных, которая включает в себя 22 таблицы (рисунок 1).

Классный журнал

Файл Отчеты Примечание Справка

Классный журнал | Лист здоровья | Свободная ведомость успеваемости

Выберите фамилию учащегося: Абзалимов

Выберите дату: 05.09.2007

Название предмета: Информатика

Фамилия	Имя	Отчество
Белкин	Александр	Валерьевич

Дата	Тема	Дом. задание	Оценка	Присутствие	Заметки
05.09.2007	Песни ко дню знаний	-	5		
05.09.2007	ТБ в кабинете ЭВМ и И	конспект	5		

Изменить данные

Рисунок 2. Классный журнал. Вкладка «Классный журнал»

«Журнал воспитательной работы» (рисунок 3) представляет собой форму из 15 закладок: личные данные классного руководителя; расписание уроков в классе; анкетные данные класса; статистические данные по классу; актив класса; характеристика класса; план воспитательной работы; сведения о занятости учащихся во внеурочное время; тематика классных часов и собраний; данные о преподавателях; посещение учащимися театров, музеев и т.д.; родительское собрание; многодетные и неблагополучные семьи; сведения об учебниках; правила дорожного движения.

Журнал воспитательной работы

Файл Отчеты Примечание Справка

Личные данные классного руководителя | Расписание уроков в классе | **Анкетные данные класса** | Статистические данные по классу | Актив

Код учка	№ лич. дела	Фамилия уч.	Имя уч.	Отчество уч.	Пол	Дата рож-я	Нац-ть	Дом адрес	Телефон
1	1	Абзалимов	Ринат	Рафазльевич	муж	23.09.1994	казах	Ватутина 57 кв 15	21-35-11
2	2	Агаев	Рамазан		муж	27.05.1995	казах	Семипалатинская д.13	24-09-51
3	3	Акмалиева	Бибигуль	Казбековна	жен	11.09.1992	казашка	Тюленина д 52 кв 60	21-44-37
4	4	Аптюшев	Николай		муж	11.10.1994	русский	У.Громовой д42	21-06-35
5	5	Евдошенко	Дина	Максотовна	жен	18.03.1994	казашка	Л.Чайкина д18 кв 13	21-35-70
6	6	Будигина	Анна		жен	06.08.1994	русская	Чуйкова д 61 кв 18	нет
7	7	Герасимович	Татьяна	Анатовлевна	жен	25.05.1994	русская	Чуйкова д 61/1 кв 10	21-15-35
8	8	Губашев	Болат		муж	03.02.1994	казах	Завокзальный тупик 25/1 кв 13	21-24-61
9	9	Губашев	Нурдаулет	Салыкович	муж	19.04.1994	казах	Л.Чайкиной д 18 кв 54	21-07-85
10	10	Дикина	Антонина		жен	14.10.1993	русская	-	нет
11	11	Евдошенко	Алена	-	жен	26.12.1994	украинка	О.Кошевого д 73	21-33-34
12	12	Есказиева	Азиза		жен	12.06.1995	казашка	Кутякова 101 кв 68	21-24-23
13	13	Исагалиева	Лаура	Болатовна	жен	23.05.1994	казашка	Матросова 56/1 кв 41	21-27-55
14	14	Кармазин	Олег		муж	11.10.1994	русский	Матросова 56/1 кв 23	21-26-40
15	15	Красноженова	Ирина		жен	02.10.1994	русская	Тюленина 50 кв 7	21-29-29
16	16	Куприн	Дмитрий	Сергеевич	муж	19.03.1994	русский	Транспортная д6 кв 10	нет
17	17	Макаренко	Валерия		жен	12.10.1994	украинка	Тюленина 50 кв 87	21-46-91
18	18	Машанова	Асель	-	жен	17.12.1994	казашка	Тюленина 43 кв16	21-08-12
19	19	Окунев	Илья		муж	18.08.1994	русский	Тюленина 24 кв 39	21-08-08
20	20	Сидоров	Александр	Александрович	муж	09.11.1993	русский	Ватутина 122	сот. 8-705
21	21	Тихонов	Степан	Александрович	муж	20.08.1994	русский	Матросова 52 кв 34	21-29-21
22	22	Урналиев	Альби	Сакенович	муж	12.04.1994	казах	Тюленина 43 кв24	21-38-86
23	23	Филичкина	Ангелина	Александровна	жен	07.08.1994	русская	Тюленина 43 кв 24	21-48-02

Рисунок 3. Журнал воспитательной работы.
Вкладка Анкетные данные класса

Данная программа на сегодняшний день является необходимым средством организации повседневной работы для любого классного руководителя. «Электронный журнал классного руководителя» позволит экономить время при заполнении школьной документации и не выполнять однотипную работу по сбору информации о классе, если учитель, к примеру, преподает в данном классе не первый год. Программа предусматривает не только хранение, изменение, дополнение различного рода информации о классном руководителе, классе, учебном и воспитательном процессе, но и создавать отчеты (отправлять нужные данные в Microsoft Word или выводить данные сразу на печать). На рисунке 4 представлен пример сформированного отчета «Протокол родительского собрания».

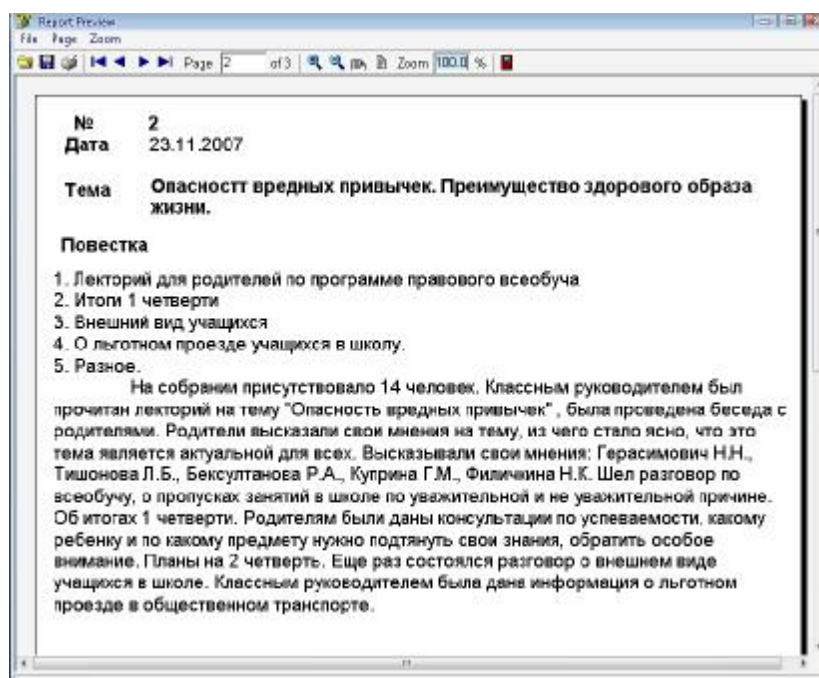

Рисунок 4. Журнал воспитательной работы.
Отчет «Протокол родительского собрания»

В каждом из журналов предусмотрено меню Примечание и Справка. Примечание классного журнала представлено на рисунке 5. А на рисунке 6 представлена справка на примере Журнала воспитательной работы.

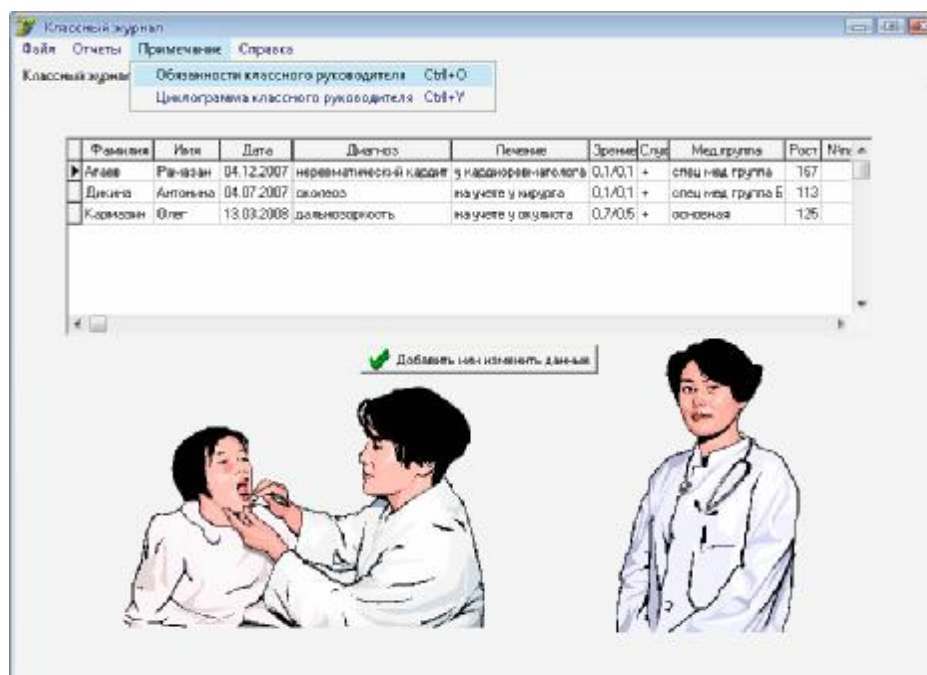

Рисунок 5. Классный журнал. Меню примечание

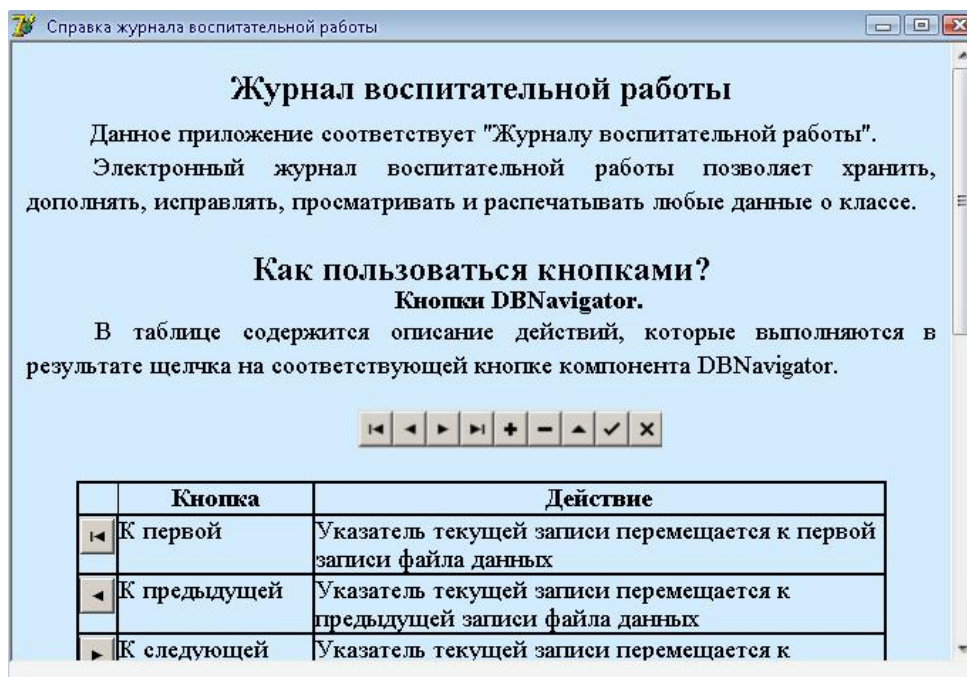

Рисунок 6. Журнала воспитательной работы. Меню справка

Учитывая все вышеизложенное, считаю, что разработанная программа «Электронный журнал классного руководителя» облегчит работу классного руководителя.

Литература:

1. Хомоненко А.Д., Цыганков В.М., Мальцев М.Г. Базы данных: Учебник для высших учебных заведений / Под ред. проф. А.Д.Хомоненко. - 4-е изд., доп. и перераб. - СПб.: КОРОНА принт, 2004. - 736 с.
2. Кузин А.В. Базы данных: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. А.В.Кузина, С.В.Левонисова. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 320 с.
3. Сорокин А. В. Delphi. Разработка баз данных. — СПб.: Питер, 2005. — 477с:ил.

* * *

Білім беруді ақпараттандыру процесі, ең алдымен, мектеп құжаттамасын толтыру барысында уақытты жаңаша пайдалану үшін келешекте ақпараттық технологияларды қолдануға арналған жұмысты өзектендіреді, сондай-ақ ұстаздар мен оқушылардың жұмысын тереңдеп ұғынуға, жетістіктер мен сәтсіздіктердің себебін жақсылап талдауға, қажетті материалдарды жүйелендіруге және жұмыс күнін өнімде құрастыруға мүмкіндік береді.

«Электронды журнал» сынып журналы мен тәрбие жұмыстары жөніндегі журналдың электронды нұсқасы болып табылады.

* * *

Well-known, that process of information of education first of all staticizes development of approaches to use of potential of information technologies for rational use of time at filling the school documentation and as allows to comprehend more deeply activity of teachers and pupils; to analyse better the reasons of successes and failures, to systematize necessary materials and to construct productively the working day.

In this connection I think as perspective a problem of automation of work of the class teacher, by means of development of the special program «Electronic magazine of the class teacher».

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Международная научная конференция «Евразийское предназначение художественного и филосовского наследия Л.Н. Толстого»

Международная научная конференция «Евразийское предназначение художественного и философского наследия Л.Н.Толстого» состоялась 9–11 сентября 2008 года в стенах ЗКГУ им. М. Утемисова.

Конференцию приветствовали зам. акима области Сулеймен С.К., вице-консул России Шимко С.В., ректор ЗКГУ им. М. Утемисова академик Рысбеков Т.З., секретарь правления Союза писателей России Корсунов Н.Ф., писатель Габбасов Э.Г., Тимковский А. Л.

Работа конференции проводилась по трем направлениям:

1. Творческое наследие Л. Н. Толстого в историческом контексте взаимодействия культур. Толстовские влияния в литературе Запада и Востока. Образы Л. Н. Толстого в живописи, театре, кино и музыке.

2. Философское наследие и педагогическая мысль Л.Н.Толстого в контексте духовной культуры евразийства.

3. Краеведческие аспекты изучения жизни и творчества Л.Н.Толстого: Ясная поляна, Кавказ, Москва, Санкт – Петербург, Самара, Оренбург, Уральск.

На пленарном заседании было заслушано 6 докладов:

1. «Л.Н.Толстой и развитие процессов евразийской культурной интеграции» - докладчик от управления внутренней политики Западно – Казахстанской области.

2. «Лев Толстой и Оптиная пустынь» - Белоусова Е.В., старший научный сотрудник музея-усадьбы Л.Н.Толстого «Ясная поляна».

3. «Литературное присутствие Л.Н.Толстого в Казахстане» - Кривошапова Т.В., доктор филологических наук, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

4. «Воспоминания и мысли о Л.Н.Толстом» - Тимковский А.Л., доктор физико-математических наук Сопредседатель Координационного совета Санкт-Петербургского союза ученых.

5. «Мир номадов в произведениях Л.Н.Толстого» - Шарабасов С.Г., кандидат филологических наук, профессор кафедры казахского языка, литературы и теории обучения Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова.

6. «Хождение к Л.Н.Толстому, как форма духовного общения» - Щербанов Н.М., кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания, русской филологии и перевода Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

На секционных заседаниях выступили с докладами профессор института АТиСО Габбасов Энгельс Габбасович, профессор С.-П.ГУ член КССУ Тимковский Андрей Леонидович, профессор ЗКГУ Абузьяров Разак Абдрахманович, доцент ЗКГУ Евстратов Александр Николаевич, профессор Оренбургского гос. пед. университета Беньковская Татьяна Екимовна, доцент ЗКГУ Чечетко Маргарита Владимировна, магистрант Евразийского национального университета им.Н.Гумилева Байгазинова Динара Ермековна, директор Общественного Фонда «Евразийский Союз Ученых» Голубев Андрей Васильевич, доцент института АТиСО Осипов Николай Иванович, профессор С.-П.ГУ член КССУ Белодубровский Евгений Борисович, профессор ЗКГУ Кдиршаев Аббат Сатыбаевич, СНС музея-усадьбы «Ясная поляна» Полосина Алла Николаевна, доцент ЗКГУ Чечетко Маргарита Владимировна, профессор Оренбургского гос. пед. университета Прокофьева Виктория Юрьевна, доцент ЗКГУ Щербанов Николай Михайлович.

В обсуждении докладов приняли участие преподаватели и студенты филологических специальностей ЗКГУ им.М.Утемисова.

11 сентября в конференц-зале состоялся круглый стол на тему «Духовное послание Л.Н.Толстого XXI веку». В обсуждении темы приняли участие Корсунов Н.Ф., Тимковский А.Л., Щербанов Н. М., Шарабасов С. Г., Белоусова Е.В., Кривошапова Т.В., Белодубровский Е.Б., Евстратов А.Н., Чечетко М.В., Прокофьева В.Ю., Гриценко Е.К. Участники приняли резолюцию «Круглого стола»:

1. Выражаем одобрение и поддержку усилиям Общественного Фонда «Евразийский Союз Ученых» по содействию развитию казахстанско-российского научного и культурного сотрудничества, популяризации высоких образцов русской классической литературы и русской общественной мысли.

2. Благодарим научную общественность города Уральска за оказание деятельной помощи по организации к проведению конференции. Особо необходимо отметить руководство и ряд преподавателей Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

3. Международный характер прошедшей конференции усиливается тем фактом, что проведение ее усилиями казахстанской общественности стало во многом возможно благодаря финансовой поддержке российского Фонда «Русский мир», созданного в июне 2007 года специальным указом президента России Путина В. В.

4. Участники конференции пришли к общему согласию о том, что изучение и популяризация творческого и идейного наследия Л. Н. Толстого имеют непреходящее значение для развития культурного сотрудничества и содействия его перерастания в культурную интеграцию Казахстана и России.

В ходе конференции ученые Санкт-Петербурга профессор Белодубровский Е.Б. и Тимковский А. Л. выступили перед студентами-филологами с научными докладами.

*Зав. кафедрой общего языкознания,
Русской филологии и перевода
Урунова Р.Д.*

**Құлмалиева
Сұлушаш Сүндетқалиқызы**

1948 жылы **26** шілдеде Тасқала ауданы, **I** Шежінде дүниеге келген. Осы ауданның Оян орта мектебін **1966** жылы бітіріп, сол жылы А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының жаратылыстану факультетінің география-биология мамандығына түсіп, **1971** жылы институтты ойдағыдай бітірген. Қаратөбе ауданындағы Егіндікөл орта мектебінде география-биология пәндерінен оқытушы болып **12** жыл жұмыс жасаған. **1991** жылға дейін Орал қаласындағы балалар мен жасөспірімдер клубы «Бригантинада» директорлық қызмет атқарған. **1991** жылы Педагогикалық институтына аға оқытушы болып қабылданған, бүгінге күнге дейін БҚМУ-да аға оқытушы болып істейді. Университетте істеген **18** жылда **8**-оқулыққа қосымша және оқу әдістемелік құрал шығарған. Жалпы көлемі **24** баспа табақ ғылыми еңбектері Республика, таяу шетелдер баспаларында жарық көрді. Жергілікті баспасөз беттерінде әртүрлі тақырыптарда мақалалар жазған. Университетте істеген жылдарында топ кураторы, аға куратор, факультет деканының орынбасары қызметерін атқарған. Университеттің, факультеттің қоғамдық, мәдени-спорттық жұмыстарына белсене қатынасқан. Облыстық, қалалық, аудандық іс-шараларға қатысып, округтік сайлау комиссиясының төрайымы болған. Облыс мектептеріне іс-сапарларға шығып географ мұғалімдерге теориялық-әдістемелік көмек көрсеткен жоғары санаттағы география пәні оқытушысы.

Сұлушаш Сүндетқалиқызы «Қазақ ССР халық ағарту ісінің озық қызметкері», көптеген үздік белгілер мен мақтау қағаздарының алғыс иегері. Өмірлік ұстанымы: «Студенттерімнің алған білімдері мен дипломдары сәйкес болуы үшін, немерелерімнің бақытты балалық шағы бақытты болашақтарына сабақтасуы үшін еңбек етем!»

Гурьева Галина Герасимовна

Родилась в г.Уральске, в **1970** году окончила историко-филологический факультет Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина. С **1972** по **1975** годы работала корреспондентом Тургайской областной газеты «Тургайская новь», в **1984**-м окончила факультет киноведения Всесоюзного государственного института кинематографии им. С.Герасимова (ВГИК). В **1985** году была награждена Почетной грамотой Госкино КазССР, в **1992** году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Казахское кино **80**-х годов. Проблемы и поиски» по кафедре киноведения во ВГИКе им. С.Герасимова, получила ученую степень кандидата искусствоведения. С **1981-1991** годы – создатель и руководитель элитарного кино клуба «Иллюзион» при кинотеатре им. Чапаева. Идея создания элитарного клуба любителей кино пришла к ней во время учебы во ВГИКе. Среди ее однокурсников уже были руководители подобных клубов и Галина Герасимовна решила создать такой клуб в Уральске. Начинался он с просмотра и обсуждения сложных произведений киноискусства. Каждый просмотр сопровождался предварительной беседой о творчестве режиссера и о конкретном фильме. Со своими авторскими проектами Галина Герасимовна неоднократно выезжала в Москву, Санкт-Петербург, Саратов, Пущино на съезды, семинары, слеты Общества друзей кино, организовывала в Уральске, в киноклубе встречи с известными киноартистами (О.Табаков, В.Лановой, Б.Хмельницкий и др.)

С **1988** г. - преподаватель кафедры философии и культурологи ЗКГУ им. М. Утемисова. В **2001** г. ГАК Республики Казахстан присвоил ей ученое звание доцента, с **2005** по **2008** гг. – заведующая кафедрой библиотечно-досуговой работы ЗКГУ им. М. Утемисова. Работая заведующей кафедрой в **2007-2008** гг. Галина Герасимовна, совместно с кафедрой хореографии, организовала потрясающее театрализованное представление «Пушкинский бал», где была сценаристом и режиссером.

Работая в университете, Галина Герасимовна преподает такие предметы как «История мировой культуры», «Эстетика», «Культурология», «История искусств», «История театра и кино». Является автором **24** публикаций, учебно-методического комплекса по культурологии, двух учебных пособий объемом **3,0** и **3,6** печатных листа.

Нестеренко Галина Ивановна

Родилась **15 августа 1958** года. Работает в Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова с **1980** года. Начинала трудовую деятельность с ассистента кафедры, старшего преподавателя, доцента и заведующего кафедрой «Вычислительная техника» Аграрного университета. В настоящее время работает директором института Экономики и управления ЗКГУ им. М. Утемисова.

Нестеренко Г.И. является ведущим преподавателем кафедры «Экономическая теория и бизнеса», читает курсы лекции по дисциплине «Экономическая теория» на очном и заочном отделении. По данным курсам разработала электронный учебник, учебно-методические комплексы, рабочие программы, задания к семинарским занятиям и СРС, тесты задачи, сценарии деловых игр, дебатов. На занятиях использует как традиционную методiku, так и современные технологии. В настоящее время Нестеренко Г.И. осуществляет работу над докторской диссертацией по теме «Формирование и развитие продовольственного рынка региона в трансформируемой экономике Казахстана (на примере Западно-Казахстанской области)». Данная работа выполняется в Саратовском социально экономическом университете, научный консультант профессор Сухарукова А.М. По теме исследования (за последние два года) подготовлены и опубликованы статьи.

Нестеренко Г.И. является руководителем дипломных работ студентов, за последние три года под её руководством защитили дипломную работу более **50** студентов института экономики и управления. Принимала участие в Международных конференциях, прошла повышение квалификации по внедрению кредитной технологии обучения в Высшей школе. В настоящее время Нестеренко Г.И. оказывает методическую помощь акционерному фонду «Рост Фонд КРАМДС», является членом Совета Директоров.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМА

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Даришева Т.М.

РОЛЬ КУРАТОРА - НАСТАВНИКА В СИСТЕМЕ
ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ.....3

Мергалиева Л.И.

МЕСТО И РОЛЬ КАЗАХСТАНА В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....9

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

Боранбаева Б.С.

ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ «ҚАЗАҚСТАН» ГАЗЕТІНДЕ КӨТЕРГЕН
МӘСЕЛЕЛЕРІ.....22

Галимова А.К.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ МИГРАЦИОННАЯ
РЕПАТРИАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ.....33

Дунентаев М.В.

С.ӨТЕБАЕВТЫҢ ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КЕҢЕСІНДЕГІ
ҚЫЗМЕТІ.....50

Дюсенгалиева М.Ғ.

ХІХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ІШКІ ОРДАДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ:
ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....60

Исмағұлов Ұ.Ш.

КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕДЕГІ ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ ТАРИХЫНАН
(ОРАЛ ОКРУГІ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....71

Марыксин Д.В.

СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ ИСЛАМИЗАЦИИ
УЛУСА ДЖУЧИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ второй половины
XX – начала XXI вв. 82

Муханбеткалиев Х.С.	
РАЗВИТИЕ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ НАСЛЕДИЯ БАУРДЖАНА МОМЫШ-УЛЫ.....	88
Мухлисова З.К.	
ИСТОРИЯ АСТАНЫ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	96
Смагулова С.	
РЕСПУБЛИКАДАҒЫ ТЕАТР МӘСЕЛЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ БАСПАСӨЗДЕ КӨТЕРІЛУІ.....	111
Мұқтар Ә.Қ., Сүндетұлы Қ.	
САБЫР ШӘРІПОВ – ЖАЗУШЫ, ЖУРНАЛИСТ.....	124
Тасмагамбетов А.С.	
ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ И ИСЛАМ В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.....	132
Шаяхметов Н.У.	
ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы).....	139

ФИЛОЛОГИЯ

Киреева Е.Н.	
ЭТА «СТРАННАЯ И ЗАГАДОЧНАЯ ВЕЩЬ...» (Поэма А.С.Пушкина "Анджело")	150
Ягафарова Л.Т.	
АСПЕКТ МОДЫ В ДЕТЕКТИВАХ Д.КОРЕЦКОГО.....	155

ПЕДАГОГИКА

Байменова Б.С.	
ОРТАҒАСЫРДАҒЫ АҚЫН – ЖЫРАУЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕНІҢ МАЗМҰНЫ.....	167
Касымбекова Н.С.	
ОРГАНИЗАТОРСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.И. СЕМБАЕВА.....	173
Сагинов К.М.	
РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ	181
Төребаева К.Ж.	
ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	195

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Масенова А.А.

ҚАРАШЫҒАНАҚ МҰНАЙ-ГАЗ КОНДЕНСАТ КЕН ОРНЫНЫҢ
ТОПЫРАҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚҰНАРЛЫЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ
(N, P, K) ДИНАМИКАСЫ 200

ИНФОРМАТИКА

Аймичева Г.И., Наумова А.П.

АВТОМАТИЗАЦИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ.....209

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....216

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ.....219

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,5 интервалымен, 16 шрифтісінен кем емес, және бір данасы A4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,5 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате A4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Кужалиева

Корректоры-Корректор:

А.А. Сапарова

Материалдарды

компьютерде беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

Е.А. Штельмухова, Д.М. Тулепова,

Б.М. Мустахапова

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2008

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т.50-76-52

Басуға 29. 09. 2008 ж. қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 14,1 б.т.

Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 10

Подписано в печать 29. 09. 2008 г.

Формат А4. Бумага офсетная.

Объем 14,1 п.л. Тираж 550 экз.

Заказ № 10

*Западно-Казахстанский
государственный университет*

им. М.Утемисова, 2008

090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34

т.50-76-52